

DAMAGE BOOK

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192116

UNIVERSAL
LIBRARY

192116

OUP—881—5-8-74—15,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M910

Accession No. M1285

Author J49 T

Title

जोशि पं. मधुसूदनजी.

जोशि पं. मधुसूदनजी.

This book should be returned on or before the date last marked below

तीर्थरूप महाराष्ट्र

पं. महादेवशास्त्री जोशी

द्वितीयावृत्ति
१९५३

मूल्य दोन रुपये

प्रकाशक :
सौ. सुधा महादेव जोशी,
ज्ञानराज प्रकाशनाकरितां,
४१ शनिवार पेठ, पुणे २.

सर्व हक्क लेखकाच्या स्वाधीन

मुद्रक :
श्री. र. राजगुरु,
राजगुरु प्रेस,
४०५ नारायण, पुणे २.

माझे कृपावंत सासू-सासरे
ती. श्री. दत्तात्रेय घनश्याम फडके

आणि

ती. सौ. जानकीबाई फडके
यांस सादर समर्पण

प्रस्थान

महाराष्ट्र म्हटला की एक विस्तीर्ण त्रिकोण आपल्या डोळ्यांपुढें उभा राहतो. उत्तरेला तो सातपुड्याच्या पर्वतश्रेणीला जाऊन मिडला आहे. त्याचें दक्षिण टोंक कारवारपर्यंत खाली गेलें आहे. पूर्व बाजूनें तेलंगण ही त्याची सीमारेषा आहे. आणि पश्चिमेला सह्याद्रीचा घाट उतरून तो थेट अरबी समुद्रांत जाऊन मिजला आहे. ' महाराष्ट्र म्हणिजे महंत राष्ट्र । म्हणौन महाराष्ट्र । ' आणि तो आपला महाराष्ट्र !

महाराष्ट्राच्या पाठीशीं सुमारे तीन हजार वर्षांची परंपरा आहे. अगस्त्यापासून महाराष्ट्राच्या कर्त्या पुरुषांची पीठिका सुरू होते. दंडकारण्यांत महाराष्ट्राच्या निर्मितीची मुहूर्तमेढ त्याने रोवली. शकपूर्व सातव्या शतकापासून या प्रदेशांत आर्यांची रीघ लागली. शकपूर्व तिसऱ्या शतकांत इथें रट्टांची छोटी छोटी राज्ये निर्माण झालीं. आर्यांपैकींच शेंकडों गोत्रांचे रट्ट म्हणजे शाण्व कुळींचे मराठे इथें वेगवेगळ्या विभागांवर वर्चस्व गाजवूं लागले. पुढें या छोट्या राष्ट्रांचें मिळून महाराष्ट्र सिद्ध झाले. जें महाकांतार होतें तेंच महाराष्ट्र बनलें. ' ताकापुरतें रामायण ' म्हणतात तसा महाराष्ट्रनिर्मितीचा थोडक्यांत कथाभाग असा आहे.

या प्रदीर्घ कालावधींतल्या महाराष्ट्राच्या इतिहासाचें समग्र दर्शन घ्यायचें तर ते ' विश्वरूपदर्शन 'च ठरेल. मौर्यांपासून इंग्रजांपर्यंत किती तरी राजवटी इथें ' उत्पद्यन्ते विलीयन्ते ' झाल्या. अनेक संघर्ष माजले आणि शमले. कित्येक धर्मपंथ आणि उपासनामार्ग यांचा इथें विकास आणि संकोच झाला. अनेक पुरे-पट्टणें भरभराटलीं आणि पडलीं. नवे देव आले, नवे आदर्श निर्माण झाले आणि नवीं तीर्थेहि माहात्म्य पावलीं. बऱ्यावाईट दोन्ही प्रकारांनीं महाराष्ट्राचा इतिहास हा अद्भुत इतिहास आहे.

महाराष्ट्राच्या एकेका अंगाचें दर्शन अनेक विद्वान् संशोधकांनीं परिश्रमपूर्वक घेतलें आहे. कोणी राजकारणाचें, कोणी इतिहासाचें, कोणी वाङ्मयाचें कोणी संस्कृतीचें, कोणी विद्या-कलांचें तर कोणी शिल्प आणि स्थापत्य यांचें. महाराष्ट्राच्या तीर्थक्षेत्रांचीहि प्रवासवर्णनें झालेलीं आहेतच. आणि या ज्ञान-

भांडारांतून माझ्या अल्पशा मुठीत मावले तेवढे द्रव्य घेऊन मी या तीर्थयात्रेचें प्रस्थान ठेवले आहे.

माणूस ज्या वेळीं एखाद्या प्रांतांत पदार्पण करूं इच्छितो, त्या वेळीं पूर्वी कोणी तरी ती वाट मळवलेली आहे कीं काय तें पहाण्याची त्याला सहजच जिज्ञासा होते. त्याप्रमाणें मीहि महाराष्ट्राच्या स्थलवर्णनाचीं यात्रिकांनीं आणि प्रवाश्यांनीं लिहिलेलीं कांहीं पुस्तके वाचलीं. त्या त्या क्षेत्रापुरतीं मर्यादित असलेलीं वर्णनात्मक पुस्तके मिळण्यासारखीं होती तींहि मिळवून नजरेखालीं घातलीं. आणि हे सर्व वाङ्मय वाचून मला असे वाटलें कीं, याहून अगदीं वेगळ्या रीतीनें तीर्थरूप महाराष्ट्राचें माहात्म्य आजच्या पिढीला सांगतां येण्यासारखें आहे आणि सांगणे जरूर आहे. केवळ प्रवासवर्णन हें पल्लवग्राही होतें. केवळ पुराणांतले आधार देऊन त्या त्या क्षेत्रांतल्या प्रत्येक स्थानाचे माहात्म्य प्रतिपादिणें हें उपहासास्पद ठरते. आणि प्रत्येक गोष्टीचा बारीकसारीक तपशील देण्याची गरज नसते. या सर्व गोष्टींत तारतम्य राखून, लेख वाचून वाचकाला क्षेत्राचें दिव्यत्व आणि पावकत्व प्रतीत व्हावें अशा धोरणानें मी ही लेखमाला लिहिण्याचा प्रयत्न केला आहे.

माझ्या डोळ्यांपुढें जो वाचकवर्ग मी कल्पिला आहे, तो सश्रद्ध तर आहेच; शिवाय रसिक आणि तत्त्वजिज्ञासुहि आहे. त्याच्या मनःप्रसादासाठीं ही माझी साहित्यसाधना आहे. त्यामुळे, क्षेत्रांत असें असें देऊळ आहे, अशी अशी देवप्रतिमा आहे आणि असा असा तिचा परिवार आहे, एवढ्या वर्णनावरच मी थांबलों नाहीं. तर त्या देवतेच्या मार्गे केवढा इतिहास उभा आहे, त्या दैवतसंप्रदायाचा महाराष्ट्रावर कोणता प्रभाव पडला आहे, तिथलें स्थापत्य आणि शिल्प कोणत्या जातीचें आणि कालांतलें आहे, कोणते दिव्य, भौम उत्पात आणि विधर्मीयांचे अत्याचार त्या त्या क्षेत्राला सोसावे लागले आहेत, त्या त्या तीर्थाविषयीं आणि देवतेविषयीं पुराणकारांची आणि कवींची रसवंती काय बोलली आहे, आणि महाराष्ट्राच्या लोकगीतांतून आणि स्त्रीगीतांतून त्यासंबंधींचे कोणते उल्लेख आढळतात, इत्यादि गोष्टींचें यावच्छक्य निदर्शन प्रवासवर्णनाच्या अनुरोधानें मी केले आहे.

तीर्थ आणि देव यांचा आपण समजतो त्याहून फार मोठा व्यापक अर्थ आहे. केवळ कुंड किंवा जलप्रवाह म्हणजे तीर्थ नव्हे. केवळ मूर्ति म्हणजे

देव नव्हे. पुण्यश्लोक महाभागांनीं जें वसवलें, ऋषिमुनींनीं जिथें तपें आणि व्रतें आचरलीं, संतमहंतांनीं जिथें राहून असंख्य जनांना कर्म-भक्ति-ज्ञान उपदेशिलें, तें क्षेत्र म्हणजेच तीर्थ. तपोनिधि आणि भक्तराज हेच जलांना तीर्थपदवी देतात आणि मूर्तींना देवकळा चढवतात. पितृभक्त पुंडलीक भीमेच्या तीरावर सेवाधर्म आचरीत बसला आणि मग परब्रह्म त्याच्या भेटीस आलें. आधीं अगस्त्यमुनीनें आणि नंतर रामप्रभूनें वास्तव्य केल्यामुळे पंचवटी-परिसराला तीर्थरूपता लाभली. गौतमाची तपोभूमि म्हणूनच ब्रह्मगिरीचा महिमा विस्तारला. श्रीनरसिंहसरस्वती देशोद्दारासाठीं बारा वर्षें राहिले म्हणूनच कृष्णातीराला आगळें महत्त्व आलें. हा सर्व अर्थ लक्षांत घेऊनच कविकुलगुरुनें तीर्थ शब्दाची व्याख्या केली आहे—

“ यदध्यासितमर्हद्भिस्तद्धि तीर्थं प्रचक्षते । ”

जें पूज्य पुरुषश्रेष्ठांनीं वसवलें तेंच तीर्थ !

आपला महाराष्ट्र सद्याद्रीनें उत्तुंग झाला आहे, सागरानें गंभीर झाला आहे आणि कृष्णा, गोदा, भीमा, तापी या चार सरितांच्या प्रवाहांनीं रसमय झाला आहे. महाराष्ट्रांतलीं बरींचशीं क्षेत्रें या नद्यांच्या परिसरांतच आहेत. या क्षेत्रांचे तीन वर्ग कल्पितां येतात ; १ देवताक्षेत्रें, २ अवतारक्षेत्रें आणि ३ संतक्षेत्रें. या पुस्तकांतलीं पंढरूर, करवीर, त्र्यंबकेश्वर, मोरगांव, हीं देवताक्षेत्रें आहेत. नरसोबाची वाडी, औदुंबर व पंचवटी हीं अवतारक्षेत्रें आहेत आणि सज्जनगड हें संतक्षेत्र आहे. पुढच्या भागासाठीं मनांत योजून ठेवलेलीं आळंदी, देहू, पैठण हीं क्षेत्रेंहि संतक्षेत्रेंच होत. याशिवाय तीर्थांचा आणखी एक चौथा प्रकार कल्पण्याजोगा आहे. आणि तो म्हणजे महाराष्ट्राचीं धारातीर्थें. जिथें स्वराज्यासाठीं रक्ताच्या नद्या वाहिल्या, जिथें धर्मरक्षणासाठीं आणि स्वामिभक्तीसाठीं रणयज्ञांत पंचप्राणांचीं अवदाने पडलीं, जिथें पुण्यश्लोकनृपावळींत अग्रगण्य आणि महाराष्ट्राचे उद्धारक छत्रपाति शिवाजीमहाराज यांचें दिव्य जन्म-कर्म आणि राज्यारोहण, वगैरे घडलें तीं गड-किल्ल्यांचीं स्थानेहि महाराष्ट्रजनांना तीर्थरूपच आहेत.

भरतखंडात महाराष्ट्र प्रांत अनेक दृष्टींनीं वैशिष्ट्यपूर्ण आहे असें म्हटलें तर तो ‘ प्रांतीयतेचा संकुचित अभिमान ’ ठरू नये. तीर्थक्षेत्रांच्या बाबतींतहि महाराष्ट्राला असामान्यत्व आहे. करवीर आणि नाशिक-त्र्यंबकेश्वर हीं भारतीय

कीर्तीचीं दोन पुराणक्षेत्रें महाराष्ट्रांत आहेत. शिवशंकराची तर या प्रांतावर विशेषच कृपा. बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी पांच ज्योतिर्लिंगे एकट्या महाराष्ट्राच्या वांट्याला आली आहेत. अष्टविनायक हे गणपतीचे आठ अवतार तर सर्वस्वी महाराष्ट्राचेच आहेत. दत्तावताराचें कार्यक्षेत्र तर महाराष्ट्र हेंच. भारतवर्षांत जगदंबेचीं जीं साडेतीन पीठें आहेत त्यांतलें करवीर हें मुख्य पीठ महाराष्ट्रांतच मांडलें आहे. आणि महाराष्ट्राला परम भाग्यानें लाभलेली ज्ञानेश्वरादि संत-परंपरा या बाबतीत कोणीहि महाराष्ट्राला ‘ धन्य धन्य ’ म्हणावें.

महाराष्ट्राचीं तीर्थे म्हटलें तरी सर्व तीर्थांची वंदना मला करतां येणार नाही. मी पंधरा-सोळा प्रमुख आणि प्रातिनिधिक क्षेत्रें पहायचीं आणि लिहायचीं म्हणून निवडलीं आहेत आणि संकल्पितांपैकीं अर्धा भाग या पुस्तकांत पुरा केला आहे. हा भाग आपल्यापरी पूर्ण आहे असें म्हणायला हरकत नाही. कारण शिव, विष्णु, देवी आणि गणपति हींच आपलीं प्रमुख दैवतें आहेत आणि त्या सर्वांची ‘ वाङ्मयी पूजा ’ या ठिकाणीं झालेली आहे. कृष्णा, गोदा, भीमा या महानद्यांच्याहि यशोलहरी यांत उठविल्या आहेतच.

आतां नांवाबद्दल दोन शब्द सांगितले पाहिजेत. पुस्तकाला नांव काय द्यावें याविषयी मी बरेच दिवस बुचकळ्यांत होतो. ‘ महाराष्ट्राचीं तीर्थक्षेत्रें ’, ‘ महाराष्ट्रक्षेत्रवर्णन ’ अशीं कांहीं तरी नांवें माझ्या जिभेवर घोळत होती आणि तीं बोजड किंवा गद्य म्हणून मी त्यांचा आदर करीत नव्हतां. माझे कविमित्र श्री. बा. भ. बोरकर याच्याशीं या विषयाची चर्चा करीत असतांना नामकरणाची ही अडचण मी त्यांच्यापुढें मांडली. त्यांच्या सहजस्फूर्तीतून ‘ तीर्थरूप महाराष्ट्र ’ हीं अक्षरें निघालीं आणि मी तीं वरच्यावर झेललीं. मला तें नांव एकदम पसंत पडले. यांत दुहेरी अर्थ आहे आणि ते दोन्ही अर्थ मला अभिप्रेत आहेत. मी जो महाराष्ट्र पहायला निघालो आहे तो तीर्थरूप आहे. वडिलांना ‘ तीर्थरूप ’ म्हणतात. पितृस्थान हें एक महान् तीर्थ आहे. त्या दृष्टीनें ज्या महाराष्ट्रांत आपण जन्मलों आणि ज्याच्या मांडीवर खेळलों-वाढलों तो समग्र महाराष्ट्रच आपल्याला तीर्थरूप आहे.

माझे मित्र आणि ख्यातनाम साहित्यकार श्री. य. गो. जोशी यांनीं या लेखमालेला आपल्या ‘ प्रसाद ’ मासिकांत स्थान दिलें याबद्दल आणि पुढचे लेखांकहि त्याच मासिकांतून लिहिण्याच्या माझ्या संकल्पाला ‘ मम ’ म्हटल्या-

बद्दल मला त्याचे मनःपूर्वक आभार मानले पाहिजेत. ही लेखमाला चालू असतांना महाराष्ट्राच्या सर्व भागांतून अनेक रसिकांनी आणि जाणत्यांनी संपादकांना व मला अभिनंदनपत्रे पाठवून जें प्रोत्साहन दिलें त्याबद्दल मी त्यांचा विशेष ऋणी आहे. 'सावधान श्रोता' हे जसें वक्त्याचें भाग्य तसेंच वाचकांनी दिलेली भलाई हें लेखकाला 'मधुर पौष्टिक' असतें. राजगुरु छापखान्याचे व्यवस्थापक श्री. श्री. ज. गानू हे आतां माझे प्रकाशनव्यवसायांतले आसच झाले आहेत. तेव्हा पुस्तकछपाईच्या सर्व बाबतींत मी 'आप्त-वाक्यं प्रमाणम्' म्हणून निश्चित असतो. या पुस्तकाच्या मुखपृष्ठावरचें चित्र श्री. दलाल आणि आंतर्ली रेखाचित्रें श्री. ग. वि. देशपांडे यांची आहेत. पुस्तकाच्या प्रसाधनाचें श्रेय सर्वस्वी त्यांनाच.

झालें तेवढें वाचकांच्या सेवेसी सादर करून आतां पुढच्या यात्रेसाठीं प्रस्थान ठेवतो.

विजयादशमी, शके १८७२. }
पुर्णे २.

— लेखक

मुलां साठीं गमतीचीं वाचन-पुस्तकें

जगांतील जमती

लेखिका : सौ. मालतीबाई दांडेकर

किंमत १२ आणे (ट. ख. वेगळा)

दुरंगी सुंदर कव्हर, भरपूर चित्रे व सुबक छपाई

अनेक देशांतील लोकांचे पेहेराव, घर, केश-वेपभूषणें,

प्रवास-साधनें, खाद्य-पेये, चालीरीती वगैरेबद्दल

गमतीची माहिती देणारें पुस्तक.

बाल महारथी

(अभिमन्यु)

लेखक : दा. गं. वेडेकर

भारतीय युद्धांतील अत्यंत हृदयस्पर्शी प्रसंग यांत वर्णिला

असून, मुलांनीं अवश्य वाचावा असा आहे.

पृष्ठें ७२, भरपूर चित्रे—दुरंगी कव्हर

किंमत १२ आणे (ट. ख. वेगळा)

मिळण्याचें ठिकाण :—

एस्. जगन्नाथ आणि कंपनी,

५२८ नारायण, भटवाडी, पुणे २

चित्रसूची

पृष्ठ	
२	चंद्रभागा
७	पंढरपूरचा विठोबा
१०	विठोबाचे देऊळ
१२	विष्णुपद
२२	अंबाबाईचे देऊळ
२६	अंबाबाई
३२	अंबरखाना
३४	ज्योतिबाचे देऊळ
३९	कृष्णा नदी व दत्तमंदिर
४५	औदुंबरचे दत्तमंदिर
४७	त्रैमूर्ति
५१	भुवनेश्वरी
५७	गोदाघाट
६२	नारो शंकरचे देऊळ
६५	काळ्या रामाचे देऊळ
७२	पांडवलेण्यांतील चैत्य
८१	त्र्यंबकेश्वराचे देऊळ
८५	ब्रह्मगिरीचा कडा
८८	भूळगंगा
९०	गोदावरीचा उगम
९५	सज्जनगड-दूरदर्शन
९७	समर्थीचे राममंदिर
९९	समर्थीचे समाधिस्थान
१०९	मोरगांवचा गणपति
१११	गणपतीचे देऊळ
११३	गणेशयोगीद्रांची समाधि

अनुक्रम

१	विटेवरचे परब्रह्म	...	१
२	दक्षिण काशी-करवीर	...	२०
३	कृष्णातीर्थी नरहरि	...	३६
४	पंचवटीच्या परिसरांत	...	५४
५	ब्रह्मगिरीचा महिमा	...	७५
६	सज्जनगड	...	९२
७	मोरगांवचा मथुरेश्वर	...	१०६
८	गाणगापूर	...	१२२

: १ :

: विटेवरचें परब्रह्म

मी पंढरपूरचें प्रस्थान काढलें ते दिवस दिवाळीच्या आधींचे होते. संध्याकाळीं साडेपांच वाजतां आमची गाडी चंद्रभागेच्या पुलावर आली. सोनेरी सूर्य-किरणांत घरे, झाडे, शिखरे अशा संकीर्ण स्वरूपांत मला पंढरीचे दूरदर्शन घडलें. ‘पावलें पंढरी वैकुंठभुवन। धन्य आजि दिन सोनियाचा’ अशा भावभरी वृत्तींतच मी स्टेशनवर पाय ठेवला.

राउळाजवळच नारदाश्रमांत आम्हांला रहायला जागा मिळाली हें फार छान झालें. त्यामुळें मनांत येईल तेव्हां तेव्हां दर्शनाचा लाहो घेणें शक्य होतें. चंद्रभागेचें स्नान करायचें, पुंडलिकाचें दर्शन करायचें आणि मग पांडुरंगाची भेट घ्यायची असा तिथला रिवाज. पण मी तिथें पोचलों ती कातरवेळ असल्यामुळें स्नानाला अनुकूल नव्हती आणि सकाळपर्यंत मला दम निघण्यासारखा नव्हता. तेव्हां ‘यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः’ हा सोयीचा मध्यम मार्ग मी पत्करला आणि उत्तरद्वारानें मंदिरांत शिरलों. विठ्ठलाच्या समचरणावर मस्तक ठेवून तिथून मस्तकींच्या सुवर्णमुकुटापर्यंत दृष्टि वर नेतो न नेतो तोंच वेत्रधारी डांग्यानें मला गाभाऱ्याच्या बाहेर येण्याचा इशारा दिला. कारण आतां धूपारतीचा समय झाला होता. बडवे, पुजारी, बेणारी, वगैरे हक्कदार सेवेकरी उपचारसामग्रीसह आंत येऊं लागले होते.

मी कमानीच्याबाहेर ‘चौखांबी’ मंडपांत येऊन सन्मुख उभा राहिलों. हां हां म्हणतां माझ्याभोंवतीं पुरुषांची मंडपघसणी झाली. त्याच्यामागचा ‘सोळखांबी’ मंडप स्त्रियांनीं भरून टाकला. माणसांनीं आंत यावें तें मुळीं ‘वासुदे ऽ ऽ व हरी ऽ ऽ !’ अशी हांक देतच.

प्रथम पुजाऱ्यानें देवाचे चरणप्रक्षालन केलें. नंतर कपाळीं आडवा चंदनलेप दिला. देवाच्या गळ्यांत घवघवीत माळा घातल्या. आधीं धूप अन् मग दीप ओवाळले. त्या पंचारतीच्या प्रकाशांत विठ्ठलाचें ‘श्रीमुख’ झळाळून दिसत होतें. समाधि-उन्मनी क्षणभर स्पर्श करून जात होत्या. ज्यांना एका क्षणाचाच उशीर झाला होता ते आतां उभय बाजूंच्या खांबांवर चढून

आणि वरचा देह झुकवून मोठ्या सायासाने दर्शनाची धणी पुरवून घेत होते. त्या सोळाव्यांर्चात जणुं तात्पुरत्या सचेतन कमानीच उभारल्या गेल्या होत्या. नैवेद्यसमर्पणाच्या वेळीं देवापुढे पडदा सोडण्यांत आला तशी मायभगिनींच्या कोमल कंठांतून देवाची मनधरणी सुरू झाली—

“सख्या हरी रे तूं। जेविं बा सगुणा—”

सकाळीं उठून चंद्रभागेवर स्नानाला गेलों. वस्तुतः तिचे नांव भीमा आहे. पण या ठिकाणीं तिला चंद्रकोरीसारखा बांक मिळाल्यामुळे ती चंद्रभागा झाली. भीमाशंकराच्या डोंगरावरून उगम पावलेली ही सरिता महाराष्ट्रांतली एक सामान्य नदीच म्हणावी लागेल. तिची लांबी दोनशे मैलांहून अधिक नाही. रायचूरजवळ ती कृष्णेला आत्मार्पण करून नाम-रूपांतून मुक्त होते. पण तिच्या कांठीं पुंडलीक हा भक्तराज जन्मला आणि मागाहून त्याला वर देण्यासाठीं अलिल्या श्रीविठ्ठलाला त्यानें ‘युगे अष्टावीस’ विटेवर उमैं केलें, या अलौकिक घटनेमुळे ती दैवागळी ठरली आहे. प्रतिवर्षी लक्षावधि मानवदेह अन् तेवढ्याच भगव्या पताका तिच्यांत बुडून वर निघतात. संतांच्या अंतरांत आणि वाङ्मयांतहि तिला फार मोठें स्थान मिळालें आहे.

भीमा ही त्रिपुरविजयी शंकराची स्वेदधारा आहे, त्यावरून पंढरपुरांत तिला अकरा घाट असणें हें रुद्रसंख्येला धरूनच आहे. पण या घाटांचा आणि तिच्या प्रवाहांचा आतां बादरायणसंबंधच उरला आहे. पात्र असे दूर

गेल्यामुळे वाळवंट आपोआपच विस्तृत झाले आहे. पंढरपूरच्या निरंद बोळांच्या चक्रव्यूहांत घुसमटलेला जीव चंद्रभागेवर येताच मोकळा मोकळा होतो. कार्तिकवारीची निम्मी-पाऊण यात्रा या वाळवंटांतच उतरते. निरनिराळ्या फडावर भजनाचे मृदंग धिमधिंमू लागले की 'विठोबाची वेडी' भावोन्मत्त होऊन नाचतात, रंगतात तीं इथेच. इथे कोणाला लाज, भीड नसते. इथे कोणी उंच-निच नसतो. इथे कोणी राव-रंक नसतो. सगळे एकाच देवाचे उपासक. सगळेच आत-स्वजन.

भजनांत निरूपण अन् निरूपणांत भजन अशा दोन भक्तिसाधनांची इथे खेळीमेळी चालते. 'कृष्ण विष्णु हरि गोविंद। या नामांचे निखिल प्रबंध। माजी आत्मचर्चा विशद। उदंड गाती॥' संतांच्या मुखांतून हरिकथेची ऊर्ध्ववाहिनी गंगा धो धो वाहू लागली की भिवरा आपला निघोंप बंद ठेवून तिचा आदर करते. उत्तरेस जे महत्त्व कुरुक्षेत्राला तेच दक्षिणेस या वाळवंटाला. तिथे अद्वैतामृतवर्षिणी भगवद्गीता प्रगटली तर इथे भागवत-धर्माची ध्वजा फडकली. दुसऱ्या दृष्टीने पहायचें तर कुरुक्षेत्राची भूमि अखेर रक्ताने न्हाली; पण इथले वाळवंट मात्र भाविकांच्या प्रेमाश्रूनीच भिजत राहिले आहे. तिथे अगणित मानवांचा संहार झाला; पण इथे काम-क्रोध या मानव-जातीच्या अतःशत्रूनाहि कोणी कंठस्नान घातले नाही. त्यांना अलगद उचलून विठ्ठलाच्या पायांवर वाहिले गेले. 'कामक्रोध आम्ही वाहिले विठ्ठली' ही इथली अहिंसक युद्धपद्धति.

इथे नामदेव-तुकोबांनी अभंगांचे गोड घांस पांडुरंगाला भरवले आहेत.

“श्रीनामदेव तुकया, तदभंग प्रभुसि गोड घांस तसे।

गर्हिवरतसे परिसतां, नाचतसे पांडुरंग हांसतसे॥”

इथे ज्ञानियांच्या राजाची रातोपलासारखी पाउले उमटली आहेत. इथेच गुरोबाकाकांची ब्रह्मानंदी टाळी लागली आहे. चोखोबाने भक्त-भागवतांना इथेच नम्रपणे जाणवले आहे की—

“चोखा डोंगा परि भाव नोहे डोंगा।

काय भुल्लासी वरलिया रंगा॥”

ज्याला आपले चित्त शुद्ध व्हावें असे वाटत असेल त्याने या वाळवंटांत लोळावे, घोळावे. 'साधुसंतांच्या दाटणी। तुका जाय लोटांगणी.'

चंद्रभागेचें स्नान झाल्यावर पुंडलिकाच्या दर्शनासाठी फार लांब जायला नको. ज्याचें शिखर सर्वात उंच तें पुंडलिकाचें मंदिर. त्याच्या मातापित्यांची समाधिमंदिरेहि तिथेंच जवळ आहेत. एका शिवलिंगाला घातलेल्या मुखवट्याच्या रूपाने पुंडलीक तिथें दिसतो. शंकराचे पुजारी जसे गुरव, तसे या पुंडलिकाचे कोळी. प्रथम बाइलवेडा बनून आईबापांना छळणारा, यात्रेला जात असतां त्यांना अनवाणी चालवून बायकोची नि आपली घोड्यावरून वरात काढणारा, कुक्कुटमुनीच्या आश्रमांत गंगा-यमुना-सरस्वतींच्या उपदेशानें पश्चात्ताप पावणारा आणि अर्ती मायबापांच्या सेवेचे खडतर तप आचरून वर देण्यासाठीं आलेल्या देवाला विटेवर तिष्ठत ठेवणारा हा पुंडलीक, शके अकराशेंच्या सुमारास झाला असावा असे इतिहासकार सांगतात. त्याचें प्रथम देऊळ बांधले ते चांगदेवानें. त्याच्या दर्शनाच्या आधीं देवाचें दर्शन वर्ज्य. देव म्हणतो, 'आधीं माझ्या भक्ताच्या पायां पडा. मी तुमचा देव असलों तरी तो माझा देव आहे.' आर्य-संस्कृतीचा एक फार मोठा गुण यांत दिसून येतो. ज्यानें क्षेत्र वसविलें, ज्यानें तीर्थ निर्मिलें, त्याचें दर्शन आधीं करणें ही एक प्रकारची कृतज्ञता आहे. असले हे संकेत परंपरेशीं आपला संबंध निगडित ठेवतात.

सगळ्या संतांनीं पुंडलिकाला गायलें आहे. तुकोबा तर वरपांगीं देवाला खुष करण्यासाठीं पण आंतून पुंडलिकाला गौरविण्यासाठीं त्याला म्हणतात—

“ कां रे पुंड्या मातलासी

उभें केलें विठ्ठलासी ”

संत पंढरीला माहेर म्हणतात. विठोबा—रखुमाई हे बाप-माय, पुंडलीक हा भाऊ आणि भीमाबाई ही बहीण अशीं हीं माहेरचीं नातीं आहेत.

राउळांत प्रवेश करतांना महाद्वाराच्या पहिल्या पाथरीवर पाय पडूं न देण्याची खबरदारी घेतली पाहिजे. कारण ती नामदेवाची पाथरी आहे. जातां येतां संतांची चरणधूलि आपल्या अंगावर पडावी म्हणून नामदेवानें तिथें जागा मागितली. 'पाषाण करी तरी पाथरीच्या भिषें। तुझ्या द्वारी वसें ऐसें करी' हें त्याचें आर्त देवानें पुरविलें. ती पाथरी पितळी पद्यानें मढविलेली असून नामदेवाचा पितळी मुखवटा तिच्या उजव्या अंगाला

ठेवलेला असतो. लोक त्या पायरीला पदस्पर्श न करतां हस्तस्पर्श करतात, तोच हात निडळाला लावतात आणि मंडूकप्लुतीनें दुसरी पायरी गांठतात.

देवद्वारीं समाधि घेणारा नामदेव कांहीं एकटाच नाही. चोखोबाच्या 'विठ्ठल विठ्ठल' नाद घुमवणाऱ्या अस्थीहि तिथेंच मंदिरासमोर विसावल्या आहेत. एका चौकोनी उथळ कुंडांत एक उभा दगड आणि त्यावर एक ठेंगणें छत्र या स्वरूपांत 'जोहार मायबाप जोहार' म्हणणारा सर्वाभूतीं नम्र असा चोखोबा आपल्या भावचक्षूंना दिसतो.

महाद्वाराच्या पायऱ्या चढत असतांना तीनशें पन्नास फूट लांब आणि एकशें सत्तर फूट रुंद अशा एका विस्तीर्ण, विशाल मंदिरांत आपला आतां प्रवेश होणार याची मुळींच कल्पना येत नाही. पायऱ्या संपल्या कीं आपण मुक्तिमंडपांत उभे राहतों. लगेच तिथें डाव्या बाजूच्या कोनाड्यांतून गणपति आपल्याला दर्शन देतो. तिथून चार पायऱ्या खालीं उतरल्यावर लांकडी सभामंडपांत प्रवेश होतो. 'गरुड हनुमंत पुढें उभे रहाती' ते इथेंच. श्रीहरीचें वाहन गरुड. त्यामुळें वस्तुतः देवाच्या अग्रभागीं उभें राहण्याचा मान त्याचा. पण इथे त्याने हनुमंताला आपल्यापुढें जागा दिली आहे. कारण हनुमंत इथें पाहुणा असल्यामुळें गरुडाला अतिथिधर्माला जागणें भाग पडलें. अभ्यागताची सोय आधीं पाहायची.

देवासाठीं महानैवेद्य जिथें सिद्ध होतो ती पाकशाळा इथून उजव्या बाजूला दिसते. डाव्या हाताला माळी, माळिणी हारीनें बसून फुलांचे हार गुंफित असतात. गरुडाच्या उजव्या हाताला आणखी एक मारुति आहे. तो 'भीमरूपी महारुद्र' भासतो. समर्थ रामदासांनीं त्याची स्थापना केल्याचें सांगतात.

रामदास एकदां पंढरीस आले होते. 'अनेकां सदा एक देवासि पाहे' या त्यांच्याच उक्तीप्रमाणे ते सर्वत्र राम पहात होते. त्यामुळें विठ्ठलदर्शन होतांच 'वासुदेव हरी' च्या ऐवजीं 'जय जय रघुवीर समर्थ!' हाच जयघोष त्यांच्या वैखरींतून उमटला. तो ऐकतांच बडवे खवळले. त्यांच्या दृष्टीनें हा अपराध अक्षम्य होता. त्यांनीं समर्थींना रागानें घेरलें. त्या वेळीं नयनांत प्रेमाश्रू आणून सद्गदित कंठानें ते देवाला आळवते झाले —

**“ येथें कां रे उभा रामा
मनमोहन मेघश्यामा ”**

“ प्रभुराया, येथें पंढरीत आलास, तो अयोध्या नगरी काय केलीस ? तुझ्या वामांकीं सीतामाई कां बरं दिसत नाही ? धनुष्य-बाण टाकून देवा, इथें कटेवर हात कां बरं घेतलेस ?..... ”

आणि काय सांगावें ! सगळा देखावा एकदम बदलला. विठोबा रामरूप नटला. त्या गर्भागारांत आयोध्येचा दरबार थाटला. समर्थ देवाला अन् बडवे समर्थींना लोटांगणीं गेले. वर सांगितलेल्या मारुतीची स्थापना याच वेळीं झाली असावी.

या सभामंडपाची फरशी सगळीकडे ओरखडे उठल्यासारखी दिसते. काय आहे म्हणून पहायला जावें तों कांहीं नांवें वाचायला मिळतात. कोणाचीं हीं नांवें ? देणगीं देणारांचीं का संत-महंतांचीं ? छे ! तुमच्या-आमच्यासारख्या भाविकांचीं. देवदर्शनासाठीं येणाऱ्या भक्तजनांच्या पायदळीं पडून आपलें नांव पुनीत व्हावें, आपल्याला मोक्षाचा अधिकार लाभवा अशा हेतूनें तीं कोरलेलीं आहेत. मीं म्हटलें, अहंकाराचें फणामर्दन व्हायला किती सुंदर उपाय आहे हा !

इथून वर जातांना जय-विजय ओट्यावर डाव्या हाताला एक अडीच फुटी घंटा टांगिल्ली दिसते. ‘ कुरु घंटे रवं तत्र ’ म्हणून पुढें व्हावें, तर लोळीच आहे कुठें तिला ! लोळीवांचून घंटा म्हणजे प्राणावाचून कुडी. अर्थात् तिच्या-कडे कोणाचें लक्ष जात नाही. त्या पितळी दरवाजांतून आंत गेलें कीं सोळखांबीत प्रवेश मिळतो. इथल्या डाव्या हाताच्या दुसऱ्या खांबाचे नांव गरुडखांब असें आहे. हा सोन्यारुप्यानें मढलेला आहे. याला आधीं कवटाळायचें, मग त्याच्या शेजारच्या वाटोळ्या रंगशिल्लेवर दोन्ही कान धरून प्रदक्षिणित गिरकी घ्यायची आणि मग रुप्याचा दरवाजा ओलांडून चौखांबीत पाऊल टाकायचें. आंत शिरतांच उजव्या हाताला नजर वळली तर भिंतीच्या मोठ्या फडताळांत विठोबाचें शेजघर दिसेल. रुप्याचा पलंग अन् त्यावर गाद्यागिरद्या असा त्याचा थाट आहे. चौखांबीच्या पुढची चौरस जागा ती कमान. तिच्यांतून सरळ गर्भागारांत प्रवेश करायचा. आधीं नामस्मरण, मग चित्तशुद्धि, नंतर ज्ञान आणि ज्ञानानें आत्मसाक्षात्कार, अशा साधनमार्गा-प्रमाणेंच हा विठ्ठलदर्शनाचा प्रवास आहे.

गर्भागारांत पुढेंच एक तुळईसारखी पितळी पत्र्याची दांडी आहे. तिच्यामागें दगडी चौथरा. वर रुपेरी चवरडोल. आणि त्याच्या आंत ' विटेवरी उभा कटेवरी हात ' अशी एक कृष्णपाषाणाची मूर्ति. काळा असून ' पांडुरंग ' तो हाच. प्रेमळ, भोळे, भावुक यांचा कैवल्यदानी श्रीविठ्ठल तो हाच. ज्ञानेश्वराचा ' बाप रखुमादेवीवर ' तोहि हाच. तुकोबांनीं अंतरीं उल्हासून स्तोत्र केलें तें याचेंच.

“देवा, माऊलीहून तूं मायाळ. चंद्राहून शीतळ. पाण्याहून पातळ. अमृत तूंच निर्माण केलंस ; पण त्याहून तूं गोड गोड आहेस. तुला कशाची उपमा देऊं ! तुझ्यापुढें वाचाळपणा नको. तुला निवांत नमन करून चरणीं माथा ठेवावा हेंच बरें.”

विठ्ठलमंदिर म्हटलें कीं त्याच्या दोन्ही बाजूंना राही-रुक्मिणी दिसायच्या— निदान एकटीं रखुमाई तरी. यावरून पंढरपुरांतहि तसेंच असेल अशी कोणी कल्पना केल्यास ती साफ चुकेल. इथें देव एकटा आहे. रुक्मिणी आहे ; पण

ती त्याच्यामागे वायव्य कोपऱ्यांत. तिथें तिला स्वतंत्र मंदिर आहे. रुक्मिणी यादवराण्यावर रुसून या दिडीरवनांत येऊन बसली. प्रिय पट्टराणीचा रुसवा; त्यामुळें देवाला ' करमेना घडी ' असें झालें. देव तिला शोधीत शोधीत इथवर आला. वाटेत दिसला भक्त पुंडलीक. ' भक्तकाजकल्पद्रुम ' ही बिरुदावलि मिरवणाऱ्या देवानें त्याला वरप्रसाद दिल्यावांचून पुढे कसें जायचें ! ' पितृसेवेसी अत्यंत रत ' असलेल्या पुंडालिकाने त्याला आसन म्हणून फेंकली जवळची वीट. ती रुक्मिणीच्या शेजारी पडायची ती जरा अलीकडे पडली. आणि देवाला तिच्यावर युगानुयुगे तिष्ठत राहणें भाग पडलें. पुढ्या त्याला विटेवरून उतरीत नाही आणि रुक्मिणी आपला रुसवा सोडून जरा अलीकडे सरकत नाही. त्यामुळें दोघेहि ' यथास्थित ' च राहिलीं.

रुक्मिणीसमोर दीपमाळ आहे. कथा-कीर्तनें प्रशस्तपणें चालतील असा सभामंडपहि आहे. देवाचे बडवे तसे तिचे ' उत्पात ' स्वतंत्रपणें तिचे सर्व उपचार चालवतात. रुक्मिणीच्या सभामंडपाच्या पायऱ्या चढून वर आलें म्हणजे एक ओटा लागतो. तिथून सोळाखांबीत प्रवेश करतांना समोरच्या भित्तीत एक शिलालेख आहे. त्याला चौऱ्यांयशींचा लेख म्हणतात. देवस्थानाला देणग्या देणाऱ्या चौऱ्यांयशीं दात्यांचा त्यावर नामनिर्देश आहे. वस्तुतः इतिहासाच्या भोक्त्यानें जिज्ञासा धरून पाहण्याचा तो विषय. पण आज यात्रेकरूंकडून आणखी पैसा मिळविण्याचे तें एक साधन बनलें आहे. नुसत्या लेखाला कोण विचारणार ; म्हणून त्यावर देवीची मूर्ति बसविली, चौऱ्यांयशींचे चौऱ्यांयशीं लक्ष केले आणि बडवे येत्या जात्याला सांगत सुटले, ' या दगडाला पाठ घासा ; म्हणजे तुमचा चौऱ्यांयशीं लक्ष योनींचा फेरा चुकेल. ' श्रद्धाळू माणसाच्या मनांत चौऱ्यांयशींच्या फेऱ्याचें जें एक सूक्ष्म भय असते, त्याचाच नेमका फायदा त्यांनीं घेतला आहे. राकट तशाच नाजुक पाठी सतत घासल्या जाऊन आजमितीस त्या शिलालेखाचा वरचा अर्धा भाग ' स्वच्छ ' होत आला आहे. इतिहासाची याहून जीवघेणी थड्डा दुसरी कोणती असूं शकेल !

सोळाखांबीच्या दक्षिण दरवाजाला तरटी दरवाजा म्हणतात त्याचें कारण तिथले तरटीचें झाड. त्या झाडाच्या मुळाशीं एक करुणगंभीर असा इतिहास आहे. आधुनिक पिंगला कान्होपात्रा सौंदर्यलंपट यवन बादशहाचें

धरणे आलेले पाहून मंगळवेढ्याहून धावत धावत इथे आली आणि तिने देवाला दंडप्रणाम करून पंचप्राणांचे धिरडे मोकळे केले. पांडुरंगाने तिला आपल्या मांडीत कायमचा आश्रय दिला आणि त्याच वेळी हे झाड उगवले अशी आख्यायिका सांगतात. यात्रेकरू त्याच्या फांद्यांना माळा घालतात आणि त्याची पाने प्रसाद म्हणून नेतात. त्याच्याच खाली कान्होपात्रेची मूर्ति बसविलेली आहे.

पांडुरंगाचा हा प्रकार अशा अनेक घटनांचे आणि पौराणिक कथांचे स्मरण घडवतो. व्यंकटेशाचे दर्शन घडले की त्याचे माहात्म्य आठवते. राहीला पाहिले की कृष्णप्रेमाला पात्र झालेल्या त्या रमणीवर मराठी शाहिरांनी चढवलेले ते कवनांचे 'शिणगार' स्मरतात. सत्यभामेला पाहून तिच्या दृष्टीने भूतलावर आणलेल्या पारिजातकाची आठवण अपरिहार्य होते. अन्नपूर्णपुढे माथा नमवतांना वाराणसीत सर्वांना जेवू घालून मगच मुखी ग्रास घेणारी ती विश्वजननी साक्षात् पुढे उभी आहे, अशी भावना होते. पितळी कुऱ्यावर आरूढ झालेली ती काळभैरवाची मूर्ति पाहतांच हा विश्वेश्वराचा कोतवाल पंढरीस कोणत्या काजासाठी आला असावा, अशी पृच्छा उत्पन्न होते.

महाद्वारावरच्या एका लेखावरून ते रखमाजी अनंत पिंगळे याने शके १५४० त बांधल्याचे कळून येते. 'सोळांवांची' सुमार दीडशे वर्षांपूर्वी दोंडकर नांवाच्या कोण्या श्रीमंत भक्ताने बांधल्याचे सांगतात. देवळाचे शिखर मोरच्या संस्थानिकांनी शके १७५२ त बांधले अशी माहिती मिळते. रुक्मिणीचा सभामंडप निजामाचा दिवाण श्री. चंदुलाल याच्या देणगीने उभारला गेला आहे.

अशी ही मंदिरप्रदक्षिणा झाल्यावर उरते ती नगरप्रदक्षिणा. ती केल्या- शिवाय अन्य देवतांचे दर्शन कसे व्हायचे आणि क्षेत्राचे विशालत्व तरी कसे कळायचे? कासारघाटावरचे नामदेवमंदिर प्रशस्त, स्वच्छ आणि रम्य आहे. थोडा वेळ तिथे विसावल्यावांचून पाऊल पुढे पडत नाही. नामदेवाच्या पूर्वील निवासस्थानावरच ते उभारले आहे. नामदेव हे त्या काळी पंढरीचे भूषण होते. त्याने जरी देवाच्या पायाशी मुकुंड घातली असली तरी देवाजवळ तो आपला बोज राखून होता. स्वतः कीर्तन करावे आणि देवाला पुढे नाचवावे असा त्याचा अधिकार होता. आपल्या या

अधिकाराची त्याला जाणीवहि होती. 'आम्ही भक्त तरी तूं भक्तवत्सल' म्हणून तो देवाला बजावीत असलेला दिसतो. 'वेदशास्त्र पुराणांनी उबगून तुला साडलें आणि अशा तुला आम्ही हृदयकमळीं धरलें' ही जाणीव तो आपल्या 'केशिराजा'ला द्यायला कमी करीत नाही. देवानें त्याला आपल्या

'माथां मुकुट' केलें होतें. तो निजार्गे नामदेवाचीं साकडीं निवारीत होता. देवाचा आणि त्याचा साक्षात् संवाद चाले. नामदेवाची अनन्यशरणा कनिष्ठिकेवर मोजली तर 'अनामिका सार्थवती बभूव' असें पुनः एकदां म्हणावें लागेल.

दत्तघाटावर विप्रांच्या मठांत शाळिग्रामशिलेची जी दत्तमूर्ति आहे तिचें वैशिष्ट्य हें कीं, सहा हात ; पण शिर एकच. पंढरपुरांत इतकी नयनाभिराम मूर्ति दुसरी नाही. उत्तरेस वाळवंटाच्या कडेला लखुबाई बसली आहे. लखुबाई म्हणजेच रुक्मिणी. 'रलयोरभेदः।' तिचें लहानसेच हेमाडपंती देऊळ आहे. समोवती चिंचांचें बन असल्यामुळें जनांत असूनहि ती विजन-वासिनी वाटते. गामाऱ्यांत तिची चतुर्भुज मूर्ति आहे. इथें तांबडा आणि काळा असे दोन मारुति आहेत आणि त्यांत काळ्या मारुतीची प्रतिष्ठा अधिक

आहे. एकनाथमहाराजांचें पणजोबा भानुदास विजयानगरच्या कोण्या राजानें तिकडे नेलेल्या विठ्ठलास परत आणण्यासाठीं निघाले तेव्हां स्वीकृत कार्यांत यश मिळण्यासाठीं त्यांनीं हा मारुति स्थापल्याचें सांगतात. त्यामुळें वारकरी मंडळीला हा मारुति प्रिय आहे. दिंडी निघाली असतां याच्या द्वारीं दोन अभंग म्हटल्याशिवाय ते पुढें जात नाहींत. याच्या जवळ रावणाच्या जंबुमाळ्याची मूर्ति आहे. याला शेदूर माखीत नाहींत म्हणूनच तो काळा राहिला आहे. श्री. खाजगीवाल्यांच्या वाड्यांत राही, रघुमाई आणि विठ्ठल अशा तीन सुवर्णमूर्ति आहेत. आपाढी कार्तिकीला रथांतून मिरवणूक निघते ती याच मूर्तीची.

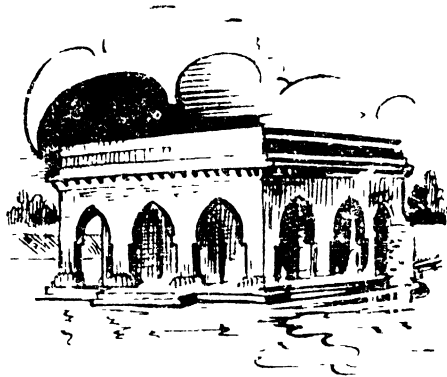
पंढरपुरांत संतमहंतांचे मठाहि थोडेथोडे नाहींत. पूज्य साने गुरुजींनीं अस्पृश्यांना मंदिरप्रवेश मिळावा म्हणून जे प्राणपणाचें उपोषण मांडलें ते स्टेगनाजवळच्या तनपुरेमहाराजांच्या मठांत. या मठांतून भजनें, प्रवचनं, वगैरे कार्यक्रम चालतात.

आतां मुख्य राहिलें तें विष्णुपद आणि त्याच्याजवळचें गोपाळपूर. विष्णुपदाचा सोळाखांची दगाडी मंडप चंद्रभागेच्या पात्रांतच आहे. पुंडलिकाच्या देवळापासून त्याचें अंतर मैलाच्या आंतच भरेल. वाटल्यास वरच्या रस्त्यानें जावें अथवा जलमार्ग स्वीकारावा. यात्रेकरू बहुधा दुसराच पसंत करतात. तेवढीच जलप्रवासाची गंमत. पुंडलिकाजवळ त्यासाठीं किती तरी नावा असतात. तुम्ही वाळवंटांत पाय ठेवलात कीं एखादा गुहकाचा वंशज पुढें येऊन 'चलायचं का गोपाळपूरला?' म्हणून तुमचा पिच्छा पुरवतोच. पुंडलीक हें या नाविकांचें दैवत, चंद्रभागा हें जीवन आणि होडी हें साधन.

नावाड्याशीं बोलीभास करून आम्ही चार-पांच सहयात्रिकांनीं होडति पाय ठेवला, त्या वेळीं सायंकाळचे पांच वाजले होते. पाठोपाठ एक बडवे गृहस्थ आपल्याकडच्या कांहीं यात्रेकरिणींना घेऊन होडीत चढले. त्या चौघी तामीळ ललनांच्या सहास्य कंकणध्वनीनें आमची नाव मुखर झाली. होडी अर्ध्या वाटेवर पोचली असेल नसेल तोंच सदर बडवे तीराकडे पहात एकदम उद्गारले, 'अरे, तें बघ कांसव; त्या कडेच्या आडव्या खोडावर बसलं आहे. आपण त्याला पकडूं चल. मला तें हौदांत सोडायचं आहे.'

आणि एखाद्या नखरेल कंचनीप्रमाणे आमच्या होडीने गिरकी घेतली. ती उलट वर जाऊ लागली. त्या कासवाला मराठी येत होते आणि या माणसांचा कावाहि उमगला होता. होडी कांठाला घसटली अन् चडवे आतां पंजा टाकणार तोंच 'डुबुक्' झाले आणि कासवाच्याऐवजी त्याचा 'अभाव' तेवढाच त्या खोडावर उरला. 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या' अशा आविर्भावाने त्यांनी एकमेकांकडे पाहिले. कासव सांपडले अथवा न सांपडले तरी आम्हांला काय? 'रामाय स्वस्ति रावणाय स्वस्ति.'

पण ही मौज आम्हांला बरीच महागांत पडली. एवढ्या अवधीत चाहूल न लागू देतां गनिमी काव्याने एक कृष्णमेघ आमच्या डोक्यावर चढला होता आणि त्याने आपले भांडार फोडले होते. मी वर पाहून मनाशीं म्हटले, बोलून चालून शरन्मेघ हा ! करील थोडासा शिडकाव अन् जाईल तोंड 'गोरं' करून. पण आज त्याचे औदार्य शिगेला आले. आणि आमचे अगतिकपणहि तसेच नदीच्या पात्रांत, ऐन मध्यावर, उघड्या नावेत, ब्रह्मांडकटाहाखाली आम्ही प्रतिकारशून्य होऊन ते धाराताडन सोशीत होतो. आम्हां पुरुषांचे सोडा ; पण नावेतल्या त्या ललनांची अवस्था दयनीय होती. संकोचून संकोचून त्या अगदी कळ्या झाल्या होत्या. मी हळूच म्हणालों, 'नवऱ्यानें

अन् पावसाने शोडपले तर दाद कोणाकडे मागायची !' त्यांनी आपले लजे-तले सुखदुःख एकमेकींना खेटून चटकन् सामायिक करून घेतले. मेघाला

‘अकारणकारुणिक’ म्हणून गौरवणारा तो संस्कृत कवि या वेळीं त्याच्या-पुढें आला असता तर त्यांच्या भुवयांची कमान खासच चढली असती.

विष्णुपदाच्या पायरीला होडी टेकली आणि आम्ही अक्षरशः अंगावरचे कपडे पिळले. तें विष्णुपद म्हणजे गयेच्या विष्णुपदाची लहानशी प्रतिकृति आहे. त्यांत गायीचीं पावलें, देव जेवला ती दगडी वाटी, समचरण आणि देहुडाचरण अशीं दोन्ही प्रकारचीं पावलें आहेत. या विष्णुपदावर पितरांच्या उद्देशानें पिंडदान करून यात्रेकरू गयाश्राद्धाचें पुण्य मिळवतात.

विष्णुपद आणि किनारा यांना जोडणारा एक लहानसा पूल आहे. त्या-वरून पलीकडे जाऊन आम्ही गोपाळपुरची वाट चालूं लागलो. आतां पाऊस ओसरला होता आणि पूर्वेच्या आकाशांत एकावर एक अशीं दोन इंद्रधनुष्यें उगवलीं होती. गडद निळ्या पार्श्वभूमीवर सतरंगाची दुगुणी शोभा विलसली होती. बापानें रागाच्या भरांत मुलाला आधीं बंदम झोडपावें आणि मग पश्चात्ताप वाटून मुठींनीं खाऊ चारावा तशीच गत शरदाकाशानें आमच्या बाबतींत केली होती. पण नुकतेंच आमचें अंग वाळत होतें ; त्यामुळें त्या धनुष्याच्या कमानीला बाण तर जोडलेला नाही ना, अशा संशयी नजरेनेंच मी तिकडे पाहूं लागलों.

गोपाळपूर ही लहानशी वाडी आहे. भुइकोटासारखें तिथें जें एक दगडी देऊळ आहे, तें पाहण्यासाठींच तिकडे जायचें.

“देहुडाचरणीं वाजवितो वेणु
गोपिकारमणु स्वामी माझा ”

हें नामदेवानें केलेले वर्णन याच मूर्तीचें असावें. आपाढी आणि कार्तिकी पौर्णिमेला इथें मधल्या चौकांत काला होतो. वारीची सगळी यात्रा त्या वेळीं तिथें लोटते. काल्याचा प्रसाद घेतल्याशिवाय वारकऱ्याला पंढरपूर सोडण्याची परवानगी नसते.

गोपाळकृष्णाच्या मागच्या बाजूस त्याचे श्वशुर भीमकमहाराज आपल्या लेकीसह उभे आहेत. रुक्मिणीचा रुसवा फिटून तिचा अन् श्रीहरीचा नीरक्षीरासारखा समेट झाला तो इथेंच. मंदिराच्या प्राकारांत यशोदेचा ‘उखळ, मुसळ, जातें’ असा सगळा संसार मांडून ठेवलेला आहे. तिथेंच आग्नेयीला

तळघरांत 'नामयाची जनी' आहे. तिचें स्वैपाकघर, खाट, आणि गोधडी तिथे दाखवतात. याच जनीने 'प्रेमसूत्र दोरी' लावून पीतांबर नेसलेल्या देवाला आपल्यामागे रानोमाळ फिरवले होते. या महाराष्ट्राच्या मीरेपुढे माथा नमवतांना मी म्हटलें, 'तुझ्या अंतरांतल्या हरिप्रेमाचा एक कण जरी मला दिलास तरी माझं जीवन कृतार्थ होईल.'

गोपाळपुराजवळ पुष्पावती ही 'कुल्या' भिवरेला भेटते. मंदिराच्या गच्चीविरून मी लांबर तिचें पात्र न्याहाळले. पण तिथे एकहि पुष्प मला दिसेना. दिसली ती चिनखड्याची गाळीव गुळगुळीत माती.

आम्ही जसे होडीने गेलो तसेच परत आलो. किनाऱ्याला पाय लागला तेव्हां धूपारतीची वाघे वाजूंलागली होती. जलसहर्लांत परिचित झालेले रा. बाळासाहेब शिंदे बडवे मला म्हणाले, 'तुम्हीं उद्यां पहांटेस देवळांत या म्हणजे देवाचं पंचामृतस्नान पाहायला मिळेल.' मी म्हटलें, 'अलभ्य लाम.' पागोटें घातलेला सुवर्णमुकुट चढवलेला, सुवेष, सालंकृत 'बरवा पाडुरंग' मी पाहिला होता. पण अजून मला 'मोकळा' देव पहायचा होता. 'सावळिये वुंथी सावळिये रूप' या ज्ञानेश्वरांच्या उक्तीसारखा. मी योग्य वेळीं तिथे हजर झालों. यथाकाळ सगळे सेवेकरी जमले. उपाध्यायानें—

“ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द उत्तिष्ठ गरुडध्वज
उत्तिष्ठ कमलाकान्त त्रैलोक्यं मङ्गलं कुरु ”

हा मंत्र म्हणून प्रथम देवाला जागें केलें. पुजाऱ्याने देवाचे पाय धुऊन नवें गंध लावले. तसेच पुढचे उपचारहि झाले आणि नंतर काकडा-आरतीला प्रारंभ झाला. मंदिरांत जमलेल्या समुदायानें आरती म्हणायला सुरवात केली—

“ अनुपम्य नगर पंढरपूर, भीमा मनोहर, संतांचें माहेर, अव्यक्त आदिमूर्ति परब्रह्म साकार, विटेवरी उभें नीट काटि ठेवूनी कर

जयदेवा पांडुरंगा, जय आनंदकंदा, आरती ओवाळीन पुंडलीकवरदा— ”

काकडा झाल्यावर पुजाऱ्याने देवाची वस्त्रे उतरली. मूर्ति आपादमस्तक अनावृत झाली. माझ्या नेत्रांना टक लागलें. जरा अधिक जवळीक करून मी तें समग्र ध्यान न्यहाळूं लागलों. मूर्ति ज्या विटेवर उभी आहे, तिच्याखाली

पालथें कमळ आहे. १८७३ सालीं कुठला एक गोसावी आला कोण जाणे ! त्यानें दर्शनाच्या मिषानें देवाच्या उजव्या पायावर धोंडा घातला. मूर्ति दुखावली आणि त्या पायाच्या मागें टेकण घावें लागलें. विठ्ठलाच्या पायावर नव्हे; तर असंख्य भागवतांच्या हृदयावर वज्राघात होता तो ! पण थोडक्यांत निभावलें. हा गोसावी कोणत्या दैवताचा उपासक असेल तो असो ! पण दुसऱ्यांचीं दैवतें मोडून आपलें दैवत श्रेष्ठ ठरवतां येत नाहीं, हें त्या बिचाऱ्याला समजलें नसावें. या कृत्यानें अंधमक्तीचा आसुरी प्रकारच त्यानें दाखवला असें म्हटलें पाहिजे. पाषाणाची मूर्ति फोडतां आली तरी हृदयांतली मूर्ति कोण फोडूं शकेल !

देवाचे दोन्ही हात कटेवर असले तरी त्यांची ठेवण वेगळी आहे. डावा हात एका शंखाच्या पोटांत बोटें अडकवलेल्या स्थितींत असून उजवा हात कमलनालासह उताणा आहे. कमलकलिका मांडीवर टेकली आहे. कमरेत तिपेडी मेखला आणि गळ्यांत कौस्तुभ दिसला. उजव्या हृदयावर श्रीवत्सलांच्छन आढळलें. कानांतलीं मकरकुंडलें स्कंधभागावर विसावलीं आहेत. मुखमुद्रा लांबट आहे. दहि, दूध, लोणी नित्य आस्वादिल्यामुळेंच जणुं गाल फुगीर झाले आहेत. खालीं कंगोरा असलेला, उभट पण अगदीं टोपीसारखा मुकुट मस्तकीं आहे. पण साधुसंत म्हणतात कीं, तो मुकुट नसून शिवलिंग आहे. ‘विठोनें शिरी वाहिला देवराणा’ असें समर्थ्यांनीं सांगितलें आहे. विठ्ठल म्हणजे विष्णु आणि त्याच्या माथां मुकुटरूप शिव. हरिहरांचें ऐक्य दाखविणारी ही कल्पना निःसंशय हृदयंगम आहे. शिल्पवेत्ते सांगतात कीं, प्राचीन मूर्तिकलेत आढळणारें अंगसौष्ठव या मूर्तीला नाहीं. मध्ययुगीन कृत्रिमताहि नाहीं. त्यावरून ही मूर्ति फारशी पुराणकालीन नसावी. पण भक्त भागवताना या नव्या-जुन्याच्या चर्चेशीं कांहींच कर्तव्य नाहीं. ‘युगे अष्टावीस’ ही त्यांची खूणगांठ पक्की बांधलेली आहे.

पंढरीच्या या पाडुरंगानें विजयानगरचा प्रवास केला होता किंवा नाहीं याविषयीहि विद्वानांनीं चर्चा केलेल्या आहेत. संतचरित्रकार महीपाति सांगतो कीं, ‘विजयनगरच्या रामराजानें पंढरीची विठ्ठलमूर्ति नेली आणि भानुदासाने ती परत आणली.’ पण भानुदासाचा निर्याणकाल शके १४३५ किंवा ३६ असें मानतात आणि इतिहास तर रामराजा शके १४६५ पर्यंत कांहीं हातपाय

हालवीत असल्याचें कथूलच करीत नाही. तेव्हां हें कसें जमायचें ? अर्थात् तो रामराजा नसून कृष्णदेवराय असावा हें दुसरें मत पुढें आलें. भानुदासाशीं समकालीन असलेला तोच आहे. इतर अनेक ठिकाणांहून अनेक मूर्ती त्याने विजयानगरांत पूजेला लावल्या होत्या असे पुरावेहि मिळतात. त्यावरून या मूर्तीचा 'उचल्या'हि तोच असणें शक्य आहे. पण ही कल्पना एवढ्यावरच थांबली नाही. भानुदासाला मूर्ति परत मिळाली ती मूळचीच मिळाली का नवी बनवलेली, असे आणखी तिला पंख फुटले आहेत. कारण एक विठ्ठलमूर्ति तिथल्या उत्खननांत सापडली असून ती आजच्या पंढरपुरस्थ मूर्तीहून अधिक सुंदर आणि कलापूर्ण आहे. असो.

उपाध्यायानें पंचामृताचा मंत्र म्हटला, पुजाऱ्यानें दुधाचा तांब्या देवाच्या मस्तकावर उपडा केला आणि मी भूतकाळांतून वतमानांत आलों. त्या दुग्धधारा मुखावरून, स्कंधावरून, हृदयावरून, कोपरांवरून खाली उड्या घेत होत्या अन् देवाच्या पावलांभोंवतीं घोटालत होत्या. मातृस्तनींच्या दुग्धाचा एक 'वोगळ' तान्हुल्या रामाच्या मुखांतून गळला आणि हृदयावर पाघळला तर लगेच मोरोपंतांना उत्प्रेक्षा सुचली.

**“मंदाकिनीचा गगनीं प्रवाह तो
चंद्रप्रभापांडुर काय वाहतो !”**

पण इथें तर मेघश्याम सगळाच्या सगळाच दुधानें धवळलेला मी पहात होतो. मी आतां कोणती उत्प्रेक्षा करूं ? अन् मला गद्य माणसाला सुचणार तरी काय ? खरें पंचामृतस्नान मी त्या दिवशीं पाहिले. नाही तर संध्येच्या पळीत सगळें एकत्र करून मीही घरच्या देवाला म्हणतच होतो, 'पञ्चामृतैः स्नपयिष्ये !'

काही महाभागांचा निर्धार होता की, जोंवर हरिजनाना मंदिरांत प्रवेश मिळत नाही तोंवर आपणहि आंत जायचें नाही. 'रुसलासे नामा देवाशीं न बोले' तसेंच आपणहि करायचें. पण देवानें त्यांचा मार्ग आतां मोकळा केला आहे. मात्र त्याच कारणानें पंढरपुरांतल्या काही सनातनी म्हणवणाऱ्या मंडळींनीं देवाशीं आतां नवा असहकार मांडला आहे. पहिला असहकार माणूसधर्मावर अधिष्ठित असल्यामुळे मला त्यांतलें माधुर्य प्रतीत होऊं शकलें. पण या नव्या असह-

कारांत एका अहंकाराशिवाय मला तरी दुसरें तिसरें कांहीं दिसत नाहीं. ज्या मुखानें देवाला पतितपावन म्हणायचें त्याच मुखानें ‘देव विटाळला’ अशी ओरड करायची यांतली विसंगति त्यांना कोण समजावूं शकेल !

वारकरी संप्रदाय हा महाराष्ट्रांतला सर्वांत मोठा संप्रदाय आहे. वारी म्हणजे खेप. दर एकादशीला अथवा आषाढी-कार्तिकीला पंढरीच्या खेपा करणारा तो वारकरी. कर्नाटकांतसुद्धा विठ्ठलभक्तीचा बराच प्रसार आहे. किंबहुना विठ्ठल हा मुळांत ‘कानडा’च आहे. विठ्ठलच नव्हे, तर भक्तिमार्गसुद्धा दक्षिणेकडूनच वर आलेला आहे. भागवतमाहात्म्यांत भक्ति स्वमुखानें आपल्या जन्माचा आणि वृद्धीचा इतिहास सांगत आहे. ‘उत्पन्ना द्रविडे साऽहं वृद्धि कर्नाटके गता’

याच भक्तिमार्गाचें पूर्ण विकसित स्वरूप म्हणजे संतांचा भागवत धर्म. वैदिक धर्माचाच मधुर असा हा परिपाक आहे. ज्ञानदेवानें याचा पाया रचला आणि तुका कळस झाला. बाकीचे सगळे संत या दोघांत समाविष्ट समजावे.

भागवतधर्म हा ‘बहु सोपा’ अशी तुकोबांनीं ग्वाही दिलेली आहे. याच्यात सोवळ्याचा अतिरेक नाहीं, कर्माची कटकट नाहीं, कीं तंत्राची भानगड नाहीं. त्यामुळें सर्वांना तो सुलभ आहे. वारकरी जसा साधामोळा तसाच त्याचा देवही. आणि या दोघांना जोडणारा दुवा म्हणजे ‘रामकृष्णहरि’ हा मंत्र. तो सुद्धां तुळशीच्या माळेसह फार सोप्यांत मिळतो.

केवळ वारकऱ्यांच्याच नव्हे ; तर उभ्या महाराष्ट्राच्या जनमनांत विठ्ठल भरून उरला आहे. काशी-वाराणशीच्या आधीं पंढरपूरला जाण्यासाठीं तें तळमळत असतें. ‘पाण्यासि कैचें पंढरपूर’ या वाक्प्रचारात केवढें आर्त भरून राहिलें आहे त्याची कल्पना करा. गोमंतकापासून तों वऱ्हाड-खानदेशापर्यंत कुठेंही जा. पहाटेच्या रामपाऱ्यांत बायका दळण मांडून बसल्या कीं खालीलसारख्या किती तरी भावभरी ओव्या तुमच्या कर्णकुपिकेंत पडतील—

“पंढरीचा राणा । चला पहायाला जाऊं ।

संसारांत होऊं । कृतकृत्य ॥

पंढरपुरांत । वीण्याशीं वीणा दाटे ।

साधूला संत भेटे । वाळवंटीं ॥

बाई पंढरपुरांत । कपिला गाय येली ।
 विठोबाचे जेवणाला । दुधाची खीर केली ॥
 बाई पंढरपुरांत । कायचा कल्ला होई ।
 चुडा भरिते रुक्मिणी । राजा विठू बाकी देई ॥ ”

मला एक लोकगीत मिळाले आहे. त्याची पीठिका अशी की, नामदेव विठोबाला विचारतो, ‘देवा, तू इथे आल्यापासून या स्थानाचं महत्त्व वाढलं हे आम्ही पहातो—ऐकतो. पण ‘त्येच्या पलीकडे’ इथं कोणतं तीर्थ होतं अन् त्याचं माहात्म्य काय तें मला सांग.’ त्यावर—

“ विठोबा सांगतो नामदेवाला, ऐक सांगतो तुला ।
 सदाशिव पार्वती जाती पंचमीला, वरुणाच्या भेटीला ।
 जातां, तहान लागली गिरिजेला, मग बोलली शिवाला ।
 स्वामी पाणी पाजावं तुम्ही मला.....”

मग शंकरानें त्रिशूल भूर्मांत खुपसला आणि पाताळींच्या भोगावतीचें जळ वर काढलें. गिरिजा पाणी प्याली. त्या तीर्थाचें मग सरोवर झालें. लोक स्नानें करूं लागले. सर्वांचा उद्धार झाला. यमपुरी ओसाड पडली. साध्वी अहल्येशीं पापकर्म आचरून इंद्राला सहस्र भगें पडलीं होती. तें पाप धुऊन टाकण्यासाठीं देवांनीं त्याला तीर्थयात्रा उपदेशिली. त्याच्या हातांत एक लोहदंड देऊन त्याला सांगितलें की, ‘हा ज्या उदकांत तरेल तिथेंच तुझीं भगें जातील.’ इंद्राला तसा अनुभव आला तो या ठिकाणीं.

चार दिवसांच्या तिथल्या वास्तव्यानंतर परत फिरतांना मनांत हुरहुर दाटली. आपलें कांहीं तरी मागें राहिलें आहे असे सारखें वाटूं लागलें. राहिलें होते तें मन आणि तेही चोरीस गेलें होतें. अशा चोऱ्या तिथें दिवसाढवळ्या अनादिकाळापासून होत असाव्या. उगाच नाही एका कवीनें जनांना इशारा दिला—

“ मा यात पान्थाः पथि भीमरथ्याः
 दिग्म्बरः कोऽपि तमालनीलः ।
 विन्यस्तहस्तोऽपि नितम्बबिम्बे
 धूर्तः समाकर्षति चित्तचित्तम् ॥ ”

‘पथिकांनो, भीमा नदीच्या रस्त्याला जाऊं नका. तिथें एक सांवळा दिगंबर राहतो. त्याचे हात कटेवर असले तरी तो असा धूर्त आहे कीं, केव्हांच चित्तरूप वित्त चोरून घेतो.’

रात्रीं नऊ वाजतां क्षिम् क्षिम् पावसांत जणुं देवाच्या कृपावृष्टींत भिजत मी गार्डींत चढलों. चंद्रभागेच्या पुलावर येतांच मला वाटलें कीं, भागवतधर्माच्या या पुण्यसरितेचें एकवार जातेवेळचें दर्शन घ्यावें. पण ती तर अंधाराच्या सागरांत विलीन झाली होती. पण एवढ्यात विद्युल्लतेच्या रूपानें माझें भाग्य उजळलें. एक क्षणच ; पण तो वक्र प्रवाह आणि तें विस्तीर्ण वाळवंट लखलखलें. मीं भावभक्तीचा अंजलिसंपुट जोडला. पण तो मस्तकीं टेकायच्या आंतच दाटलेल्या तमानें तिच्यावर पुनश्च आच्छादन टाकलें.

कोल्हापूर हे आज मुंबई प्रांतांत विलीन झालेलें दक्षिण महाराष्ट्रांतलें सर्वांत मोठें संस्थान होय. यालाच करवीरक्षेत्र असें पुरातन नांव असून 'दक्षिण काशी' अशी त्याची प्रसिद्धि आहे. कोल्हापूर आणि त्याची पंचक्रोशी ही देवांची आणि तपोधन ऋषींची निवासभूमि आहे. प्राचीन शिल्पकलेचें तें एक उघडें प्रदर्शन आहे. वनशोभेची खाणी उघडून बसलेले डोंगर, त्यांच्या अंगावरून ओघळणाऱ्या सरिता, उंच, बळकट किल्लेकोट आणि आभाळाचे आरसेच जणुं असे विस्तीर्ण तलाव यांनीं तिथला निसर्ग भव्य, रमणीय आहे.

उत्तर काशी ही विश्वनाथाची नगरी तर दक्षिणकाशी ही आदिमायेची पुण्यपुरी. जगदंबेचीं जीं साडेतीन पीठें आहेत त्यांतले कोल्हापूर हें मुख्य पीठ समजलें जातें. एकच आदिशक्ति गुणभेदामुळें तीन रूपांनीं नटली आहे. तमोगुणी महाकाली कलकत्त्यांत आणि दक्षिणेस माहूरगडावर राहिली आहे. रजोगुणी महासरस्वतीनें उत्तरेस हिमाचल आणि दक्षिणेंत तुळजापूर पसंत केलें आहे आणि 'सत्त्वागळी' महालक्ष्मी ही करवीरनिवासिनी झाली आहे.

कोल्हापुर, त्याचे पुत्र आणि सगेसोयरे हे दैत्य मातले आणि जगाला उपद्रव करूं लागले ; तेव्हां त्यांचा बीमोड करण्यासाठीं जगदंबेला इथें यावें लागलें. कैलासशिखराइतकाच हा सद्याद्रीचा माथा तिला आवडला असावा ; म्हणून असुरसंहाराचें कार्य समाप्त झाल्यावरही ती इथेंच राहिली. ती आली तसे तिचा मागोवा घेत सगळे सुरगण आले, समस्त तीर्थे आलीं, तिचे अनुचर भैरवाहि आले आणि बरेचसे ऋषिमुनीहि याच मोहरेला लागले.

पराशरानें पन्हाळ्यावर गुहा खोदली. चिटक्या-मिटक्या टेकडीवर सिद्ध बटुकेशानें वास्तव्य केलें. गोमती-जयंतीच्या संगमावर श्रीकृष्णानें नवी द्वारका वसविली. वाडीरत्नागिरीचें शिखर केदारेशानें आत्मसात् केलें. दत्तात्रेयाची माध्याह्नमिक्षा इथेंच होऊं लागली. आणि क्षेत्राचें माहात्म्य वाढलें.

हरिवंश पुराणांत करवीरक्षेत्राचा उल्लेख मिळतो. फार पुरातन काळीं यादव वंशांतला एक पुरुष इथें राज्य करीत होता आणि तो आपल्या सद्गुणांपेक्षां दुर्गुणांबद्दलच अधिक प्रसिद्ध होता असें सांगतात. इ. स. च्या

पहिल्या शतकांत इथे आंध्रभृत्यांची राजवट चालू असल्याचें उत्खननांत सांपडलेल्या कांहीं नाण्यांवरून समजतें. इ. स. २२५ ते ५५० या सव्वा-तीनशे वर्षांच्या काळांत वाकाटक, कदंब, सेंद्रक आणि मौर्य अशा चार राजवंशांनीं इथे सत्तेचे खांदेपालट केले. पुढें हा प्रांत चालुक्यांच्या ताब्यांत आला. सत्याश्रय पुलकेशी (दुसरा) हा एक लोकप्रिय राजा चालुक्य वंशांत जन्मला. सगळे दक्षिण हिंदुस्थान त्यानें पादाक्रांत केलें होतें. अर्थात् कोल्हापूरहि त्यांत आलेंच. आपला राज्यविस्तार सुव्यवस्थित चालावा यासाठीं त्यानें आपल्याच नात्यागोत्यांतले लायक पुरुष निरनिराळ्या प्रांतीं सुभेदार नेमले होते. त्यांपैकीं कर्णदेव हा संगमेश्वरीं राहून कोल्हापुरासह कोंकणचा कारभार पाहत होता. कोल्हापुरास कांहीं काल क्षेत्रवास करून त्यानेंच इ. स. ६३४ सालीं अंबाबाईचें आजचें गर्भागार उभारलें असा इतिहासज्ञांचा तर्क आहे. चालुक्यांच्या साम्राज्यवैभवाच्या काळांतच हें क्षेत्रहि वैभवाला चढलें आणि त्याला ' दक्षिणकाशी ' ही गौरवाची उपाधि लाभली.

पुढें चालुक्यांना हुसकून शिलाहार आले. इ. स. ११८० पर्यंत त्यांनीं या प्रदेशावर राज्य केलें. शिलाहारांच्या वंशांत अनेक महापराक्रमी राजपुरुष निपजले. मारसिंह हाहि एक त्यांपैकींच होता. त्याच्या अमदानींत कोल्हापूर प्रांतांत समृद्धि आणि शांति या जोडीनें नांदल्या. मारसिंहानें त्या काळांत अनेक मंदिरे उभारलीं. अंबाबाईच्या मंदिराचा कलापूर्ण विस्तार करण्याचा उपक्रम यानेच केला आणि त्याचा मुलगा गंडरादित्य यानें त्यावर कळस चढवला. कोल्हापुरांतलीं बहुतेक जुनीं मंदिरे शिलाहारांच्याच हातचीं आहेत. इ. स. ११८० मध्ये शिलाहारांचें पर्व समाप्त होऊन देवगिरीच्या यादवांचे पर्व सुरू झालें.

कोल्हापूरच्या इतिहासाशीं संलग्न झालेला यादवांचा पहिला पुरुष सिंघणदेव. त्याच्या सत्ताकालांत १२१८ मध्ये महालक्ष्मी मंदिराला उत्तर बाजूनें महा-कालीचें आणि दक्षिण बाजूनें महासरस्वतीचें अशीं दोन मंदिरे जोडलीं गेलीं. अंबाबाईच्या महाद्वाराची कमान भव्य आणि उत्तुंग आहे. पंढरपूरचें महाद्वार हें महाद्वार वाटत नाही, तर अंबाबाईच्या महाद्वारांतून आंत प्रवेश करतांना आपल्याला आंत कांहीं तरी भव्य, दिव्य दर्शन घडणार आहे अशी आगाऊच कल्पना येते.

आंत शिरतांच समोर सभामंडप आणि डाव्या हाताला एका उंच दगडी चौथऱ्यावर दीपमाळांचें पंचायतन डोळ्यांत भरते. त्याला लागूनच एका

पुष्करिणींत कारंजें थुईथुई उडत असतें. जवळ जाऊन उभे राहिले तर वाऱ्यानें वाहून आणलेले त्याचे कोंड्यासारखे तुपारहि अंगावर घेतां येतात. पुढचा सभामंडप अलीकडच्या काळांतला आहे. तो सोडला तर अंबाबाईचें मंदिर ताराकृति किंवा कमलाकृति आहे. इतर मंदिरांप्रमाणें याला समोरून प्रवेश नसून पक्षद्वारानें आंत जावें लागतें. आंत जातांच आपण कोरीव खांबांच्या चक्रव्यूहांत सांपडतो. जिकडे पहावें तिकडे खांबच खांब ! कांहीं सुटे, तर कांहीं भिर्तीत कोरलेले. या खांबांची मोजदाद करणें कठीण आहे. करूं नये असेंहि सांगतात. ज्यांनीं दृष्टानें तसा प्रयत्न केला त्यांना कांहीं तरी टोला बसल्यावांचून राहिला नाहीं अशाहि आख्यायिका आहेत.

मी त्या नादांत पडलों नाहीं. म्हटलें, विषाची परीक्षा घ्यावी कोणी ? आपण आपले सरळ जगदंबेचे चरण गांठावे हेंच बरें. गर्भागारांतलि उच्च वेदीवर अधिष्ठित असलेल्या दीड हात उंचीच्या त्या पापाणमूर्तीला भावार्द्र दृष्टीनें न्यहाळून मीं करसंपुट जोडला—

“ नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं नमः ।

नमः प्रकृत्यै भद्रायै नियताः प्रणताः स्म ताम् ॥ ”

गर्भागारांतला देखावा प्रसन्न. गंभीर होता. देवीला ‘ सकळै शृंगार ’ केलेला होता. माथां मुकुट, गळ्यांत हार आणि पुष्पमाला, सुंदर साडी-चोळी, पायांत जोडवी, पोलहारे आणि पाठीमागे शोभविलेली प्रभावळ हा सगळा सुवेष उभय बाजूंच्या दिव्यांच्या प्रकाशांत लकाकत होता. महालक्ष्मीला अलंकाराची उणीव म्हणजे सूर्याला प्रकाशाचा दुकाळ म्हणण्यापैकींच होईल तें. पण दागिन्यांच्या गर्दीमुळें तिचें अनलंकृत मूलस्वरूप दर्शनाला दुर्लभ होतें हीच काय ती उणीव भासते. देवीचें वाहन जो सिंह तो तिच्या मागे खडा आहे. मूर्ति चतुर्भुज असून वरच्या दोन हातांपैकीं उजव्यात गदा, डाव्यांत खेटक, खालच्या दोहो-पैकीं उजव्यांत पानपात्र आणि डाव्यांत श्रीफल अशी तिची साधनसंपदा आहे.

मंदिरांतल्या प्रदक्षिणेचा मार्ग सरळ नसून कमलाकृति आहे. मातुलिंगाचें दर्शन घ्यायला याच मंदिराच्या दुसऱ्या मजल्यावर जावें लागतें. ‘ कमले कमलोत्पत्तिः ’ तसें देवळावर पुनः दुसरें देऊळ अशी विस्मयजनक ही रचना आहे. तिथलें शिवलिंग ठीक अंबाबाईच्या मस्तकावर येतें. तिथे भिणभिण जळणारे दिवे तिथला अंधार उजळायला समर्थ होत नाहींत. तिथें जो एक कुबट दर्प भरून राहिलेला असतो तो आपणांस फार वेळ तिथें थांबूं देत नाहीं. तिथून वर गच्चीवर पाय ठेवला कीं श्वास मोकळा होतो आणि सभोंवतीं पसरलेल्या नगरीचें विहंगमदर्शन घेतां येतें.

अंबाबाईच्या उजव्या हाताला महाकाली एका स्वतंत्र मंदिरांत वसली असून तिच्या भेटीला जाण्याचा मार्ग मुख्य मंदिरांतूनच आहे. वार्टें श्रीचक्राचें स्थान लागतें. हें एका काळ्या पाषाणावर कोरलेले आहे. देवीच्या उपासनेंत या श्रीचक्राला फार महत्त्व आहे. उत्तरेस गंगेच्या कांठां श्रीनगर नांवाचें जें एक सिद्धपीठ आहे, तिथेंहि एक असेंच श्रीचक्र आहे. देवीच्या कृपाप्रसादा-साठीं प्राचीन काळां या चक्रावर नरबलीहि देत असत. भगवान् आद्य शंकराचार्यांना ही हकीकत समजली आणि त्यांचें करणामय अंतःकरण कळ-वळलें. तशाच एका बलीच्या प्रसंगीं ते लगबगीनें तिथें गेले आणि त्यांनीं ती श्रीचक्राची शिळा उलथून टाकली. जनसंमर्द या तेजोनिधि तरुण संन्याशाच्या त्या कृतीकडे पहातच राहिला. अमोघ वाणीनें त्यांनीं लोकांना

बजावलें कीं, 'आजपासून इथें नरमेध होतां कामा नये.' आणि त्या दिवसापासून ती हिंसक रूढि बंद पडली.

महाकालीचें मंदिर म्हणजे स्थापत्य शिल्पाचा एक नमुना आहे; तर उजव्या हाताचे महासरस्वतीचें मंदिर तितकेच ओबडधोबड आहे. शानियाचे राजे सरस्वतीचे वर्णन 'चातुर्यकलाकामिनी' असें करतात. पण इथें सगळी कला संहारशील कालीनेच आपल्या सेवेंत राचवल्यामुळें सरस्वतीच्या वांट्याला कांहींच उरलें नाहीं. हीं दोन्ही मंदिरे एकाच वेळीं उभारलीं गेलीं आहेत. पण कालीमंदिरालाच सगळी कलासामुग्री खर्ची पडली असावी आणि उरलेल्या सामानांत कसेबसे हे मंदिर उभें करून ते स्थपति आपल्या स्वीकृत कार्यातून मोकळे झाले असावेत. विधात्याचेंहि एकदां असेंच झाल्याचें कालिदास सांगतो—

‘पार्वतीला निर्माण करण्याच्या प्रसंगी विधात्यानें विश्वांतल्या नामवंत वस्तूंतून सौंदर्य गोळा केलें होतें. पण तिच्या सुवृत्त, नितळ आणि पुष्ट मांड्या घडवतांनाच तें सगळें समाप्त झालें आणि मग उरलेल्या अवयवांत लावण्य आणण्याच्या कार्मी त्याला खूप परिश्रम करावे लागले.’

बाहेरच्या बाजूनें मंदिराच्या कटिबंधावर कांहीं स्त्रीमूर्ति कोरून काढलेल्या आहेत. प्रत्येक मूर्ति कोणत्या तरी नृत्याचा आविष्कार करून उभी आहे. त्या लहान असल्या तरी रेखीव आहेत. अंबाबाईच्या सेवेसाठी उपस्थित झालेल्या चौसष्ट योगिनी म्हणून लोक त्यांची ओळख करून देतात. पण त्यांना योगिनी म्हणायला मन कचरतें. चौसष्ट योगिनींपैकीं शुष्कांगी, नरभोजनी, प्रेताक्षी, वाराही, दीर्घलंबौष्टी यांचें लालित्य आणि सौंदर्य त्यांच्या नांवावरूनच कळून येत नाहीं काय? मग त्यांचा आणि या नृत्यांगनांचा मेळ कसा घालायचा? त्यापेक्षां द्रविडियन लोकांत त्यांना 'मदनाच्या हातांतल्या बाहुल्या' म्हणतात तेंच अधिक समुचित आणि सरस वाटतें. त्यांतल्या कांहीं मूर्ती मुसलमानी राजवटींत भग्न झाल्या होत्या. त्यांच्या जागीं आतां तशाच प्लॅस्टरच्या करून बसविल्या आहेत.

या मंदिराला दिशासाधन आहे. देवीचें मुख अगदीं रेखीव पश्चिमेला आहे. सूर्य पूर्वेला उगवतो आणि पश्चिमेला मावळतो हें सत्य असलें तरी तें

कांटेकोर नाही. खऱ्या पूर्व-पश्चिम रेपेवरून वर्षातून फक्त दोनच दिवस सूर्याचा एकचक्र रथ चालतो. या दोन दिवसांना विपुवदिन अशी संज्ञा आहे. (मार्च ता. २१ व सप्टेंबर ता. २१.) या दोन दिवशीं संध्याकाळीं सूर्यास्ताच्या आधी थोडा वेळ सूर्यकिरण मुखमंडपावरच्या झरोक्यांतून देवीच्या मुखावर पडतात. ती कृष्णपाषाणाची मूर्ति अंगावरच्या वस्त्राभरणांसह तेजानें पुंजाळते. सगळा गाभाराच उजळून निघतो. तो क्षणप्रकाश त्या बंदिस्त गर्भागाराच्या कोनाकोपऱ्यांत कायमचें घर करून बसलेल्या अंधाराला हुसकून काढतो. हे दोन्ही दिवस बहुधा देवीच्या उभय नवरात्रांतच येतात. आश्विनांत शारदानवरात्र आणि चैत्रांत वासंतिक नवरात्र. त्या दिवसांत यात्रा पुष्कळ असते आणि देवीच्या भक्तांना तिच्या किरणस्नानाचा हा डोळ्यांची धणी पुरवणारा सोहळा पहायला मिळतो.

अंबाबाईच्या प्राकारांतून एक प्रदक्षिणा केली कीं शेषशायी, दत्तात्रेय, नवग्रह, विश्वेश्वर, काशी, मनकर्णिका इत्यादि अनेक देवांचें आणि तीर्थांचे दर्शन घडतें. कुठें बुवा-बैरागी चिलमीशीं मुखमीलन करून दाढीमिशांच्या रानांतून धुराचे लोट सोडतांना दिसतात, कुठें ज्योतिषी पंचांगें उघडून पृच्छकांचे ललाटलेख वाचतांना आढळतात, कुठें भिक्षुक-संघाचे दुसऱ्या दिवशींच्या लघुरुद्राचे अथवा सप्तशतीच्या पाठाचे बेत कानांवर येतात, कुठें नागर पुरंध्रीचा कलख चालतो, कुठें पुराणश्रण घडतें आणि कुठें भिन्न भाषांचे आलापसंलापहि कर्णसंपुटांत शिरतात. दुपारची ' जगन्नाथाची वेळ ' सोडली तर हा मंदिरप्राकार नेहमींच जनाकीर्ण असतो.

रोज पहाटे पांच वाजतां जगदंबेची काकडाआरती होते. सकाळीं षोडशोपचार समर्पिले जातात. दुपारीं आरतीबरोबर महानैवेद्य होतो. तिसऱ्या प्रहराच्या अखेरीस अलंकारपूजा होते. संध्याकाळीं धूपारती आणि रात्रौ शेजारती होते. शुक्रवारी जो तिथें पोचेल त्याला पालखीचा समारंभ पहायला मिळेल. नवरात्रांत देवीचा महोत्सव होत असतो. हे नऊ दिवस म्हणजे देवीनें महिषासुराशीं मांडलेल्या तुंबळाचे स्मृतिदिन होत.

महिषासुर हा अतुर्बळी त्रिभुवनसम्राट होता. अष्ट लोकपालांवरहि त्यानें आपली जरब बसवली होती. सगळे देव त्रस्त आणि ग्रस्त झाले होते. आपली सोडवणूक व्हावी म्हणून ते मग परमात्म्याला लोटांगणीं गेले. त्यांची

ती असहाय्य अवस्था पाहून तिन्ही बड्या देवांच्या शरीरांतून पुण्यप्रकोप उसळला. त्यानेच शक्तीचा आकार धरला. देवांनी आपापली आयुधे तिच्या हाती दिलीं लगेच ती सायुध सुसज्ज होऊन महिषासुराला सामोरी झाली.

आश्विन शुद्ध प्रतिपदेपासून नवमीपर्यंत हे घनघोर युद्ध चाललें आणि अखेरीस जगाचा कर्दनकाळ झालेला तो महिषासुर देवीच्या हातून निवटला. ‘जेव्हां जेव्हां दैत्य माजतील आणि जगांत उच्छाद मांडतील तेव्हां तेव्हां मी अवतार घेऊन त्यांचें निर्दळण करीन ’ असें त्याच वेळीं सर्व जगाला तिनें आश्वासन देऊन ठेवलें.

“पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे ।
रूपं देहि जयं देहि यशो देहि द्विषो जहि ॥”

ही सप्तशतीतली प्रार्थना तिथें सर्वत्र निनादत असते. पण तिथून परत फिरतांना मला मात्र जगदंबेकडे इतकी आपस्वार्थी मागणी करवेना. बरेंवाईट कसें का असेना, रूप मला जन्मतःच मिळालें आहे. यश हें तर

स्वतःच्या कर्तबगारीवरच अवलंबून असणार. सर्व काम जर देवीनेच बसल्या जागी पूर्ण केले तर माझ्या पुरुषार्थाचे तें मरणच नाही का ! निष्क्रिय म्हणूनच नीरस जीवन मग मी कसें सोसूं ? ' शत्रूंना ठार कर ' असें विनवायला मला आधीं शत्रूच नाहीत अन् असले तरी मी त्यांचे असले अभद्र चिंतिणार नाही. तेव्हां हें सगळें बाजूला ठेवून देवीला मी प्रार्थिलें तें हें कीं—

“ त्रैलोक्यवासिनामीड्ये ! लोकानां वरदा भव ”

जुन्या राजवाड्यांत तिथें आणखी एक अंबेचें मंदिर आहे. राजघराण्यांतल्या खाशा मंडळीला निराबाध पूजा-अर्चा करायला मिळावी म्हणून तिथें निराळ्या मूर्तीची प्रतिष्ठा झाली आहे. आजमितीस तुम्ही तिथें गेलांत तर मंदिराच्या मधल्या चौकांत हरणें, चित्ते, ढाण्ये वाघ आणि गवा रेडा असें पशुसंमेलन दिसेल. त्या वाघांना न भितां, न कचरता निःशंकपणें पुढें जावें. कारण ते पेंढा भरलेले आहेत. तो गवाही तसाच. कै. छत्रपति राजाराममहाराज यांनीं ज्या धाडसी शिकारी मारल्या त्यांचे तें प्रदर्शन आहे. त्यांनीं यमराजाला दुसरें वाहन म्हणून पाठवून दिलेला तो गवा रेडा इतका उग्र, मस्त, सर्वांगीं भरदार आहे कीं, चर्मावशेष स्थितीतहि त्याच्याजवळ जायला मन धास्तावतें. त्याच्या उग्रतेतहि सुंदरता वास्तव्य करीत असल्याचें माझ्या निदर्शनाला आलें आणि सिंहाच्या गैरहजेरीत त्याला कामचलाऊ वनराज म्हणून खुशाल नियुक्त करावें अशीहि खात्री झाली.

कोल्हापुरांत निरनिराळ्या तीर्थनामांचे अनेक लहानमोठे तलाव आहेत. त्यांपैकीं बरेचसे हल्लीं जुजवून नामशेष केले गेले आहेत. पद्मालयतीर्थ म्हणजे पद्माले. हें आतां घोडदौडीचें रंगण बनले आहे. कपिलतीर्थ आता महिषी-दोहनाचें ठिकाण झालें आहे. रंकाळें मात्र अजून ' यथास्थित ' आहे. रंकाळ्याचा तलाव पहायला योग्य समय म्हणजे सूर्यास्ताच्या पूर्वीं एक घटका. त्याच्या दगडी कठड्याला टेकून पश्चिमाभिमुख व्हावें आणि मजा पहावी. वाऱ्याला अवखळपणा दाखवायला फार छान जागा आहे ती. सुमारें तीन मैलांचा घेर असलेल्या त्या निळ्या गंभीर जलाशयावर वायुलहरींनीं आघात केला कीं जललहरींचें लास्य सुरू होतें. त्यांनीं फेर धरला कीं पश्चिमाकाश त्यांच्यावर गुलालाच्या पिचकाच्या मारूं लागतें. पाण्याचा वर्ण पालटतो. सगळें

जलप्रपुट लालच लाल बनतें. मधून मधून निळ्या-तांबड्याचे एक निराळेंच मिश्रण चमकून जातें. त्या लहरो मग रासरसांत सहनृत्य करण्यासाठीं मावळतीच्या सूयेकिरणांनाहि खालीं ओढतात. तेही मग त्यांच्यासंगे झुलयला लागतात. भगवान् सविता ही क्रीडा सौम्य दृष्टीनें थोडा वेळ पहात राहतो. पण त्याला फार वेळ सवड कुठली ! दुसरें गोलार्ध उजळण्यासाठीं त्याला तिकडे नेमलेल्या घटकेला पोंचायचें असतें. त्याच्यामागोमाग किरणजाळहि ओसरतें. तो उसळत्या रंगाचा सागर मान हरपून पहात असतां सूर्य घसरत घसरत केव्हां अदृश्य झाला त्याचा आपल्याला पत्ताहि लागत नाही. थोड्या वेळानें गुलालाच्या पिचकाऱ्याहि थांबतात. तळ्याच्या स्वाभाविक निळ्या वर्णांत आकाशाची निळावंती मिसळते आणि सगळीकडे गडद गांभीर्य पसरतें. एवढा वेळ उजव्या हाताला प्रतिबिंबाच्या द्वारे आपलें उलटें रूप दाखवणारा कांठावरचा उत्तुंग शालिनीमहाल, त्या गांभीरतेला भिऊन पाण्यांतून आपलें अंग काढून घेतो. डाव्या हाताला पाण्यांत उभारलेल्या संध्यामठांत द्विज-गणांच्याऐवजी अंधारच दाटूं लागतो. हळूहळू वाराहि पडतो. नाचून कुडून दमल्या भागल्या जललहरी आपोदेवींच्या कुशींत रिगतात. आणि असें झालें कीं मग मन सांगूं लागतें, 'चला परतूं या आतां.'

रंकाळ्याजवळच एक मला मोठा नंदी एका घुमटीत बसून राहिला आहे. आम्ही गेलों तेव्हां त्याच्याभोंवतीं गुडघाभर पाणी होतें. नंदीसमोर शिवालथ असायलाच हवे अशा समजुतीनें कोणी तरी त्याच्यापुढें लिंगस्थापना केली असावी. त्यामुळे इथें शिव उघड्यावर आणि 'शिवापुढचा' मंदिरांत असा उलटा प्रकार झाला आहे. डौलदार ठाणमाण असलेल्या या नंदीचा मुखभंग झालेला पाहून मनाला विषाद वाटला. माझ्यासारखाच इतर अनेकांनाही वाटला असेल. म्हणून त्यांनीं दुसाऱ्या एका दगडाचा ओबडधोबड मुखाकार बनवून तिथें जोडला आहे. हा नंदी रोज गहूंभर पुढें जातो आणि तिळभर मार्गे येतो अशी आख्यायिका सांगतात. या गतीनें तो ज्या दिवशीं रंकाळ्यात उडी घेईल त्या दिवशीं विश्वहि प्रलयसागरात बुडणार आहे म्हणे ! मीं गहूं आणि तिळ यांचा आकार मनाशीं कल्पिला, नंदी आणि रंकाळें यांचें चालू घडीचें अंतर दृष्टिपथांत आणलें आणि निदान माझ्या हयातीत तरी जगाचें कांहीं बरेंवाईट होत नाही अशी खात्री करून घेतली. पण त्याच वेळीं मनानें

अशी एक शंका उपस्थित केली की, जगांतली वाढती अनीति आणि माणुसकीचा न्हास यांना उचगून या नंदिकेश्वराने आपली गति वाढवली नि परागति थांबवली तर— ?

भोगावती, कुंभी आणि तुळशी या तीन नद्यांचा संगम कोल्हापुरापासून एका कोसावर झाला आहे. त्या सरिता लहान असतील ; पण त्यांचा तो संगम करवीर क्षेत्राला प्रयागरूप ठरला आहे. या प्रयागस्नानाला जातांना पंचगंगेवरून जावे लागते. तिथेच ब्रह्मगिरीची टेकडी आहे. तिच्या पोटांत फार मोठा इतिहास दडलेला असावा असा सुगावा संशोधकांना लागला. डेक्कन कॉलेज पोस्ट ग्रॅज्युएट रिसर्च इन्स्टिट्यूटने १९४५ साली तिचे उत्खनन केले. हे काम चार महिने चालले होते. आंध्र, शिलाहार आणि बहामनी अशा तीन कालखंडांतल्या अनेक वस्तू त्यांत गवसल्या.

कसला तरी दिव्य अथवा भौम उत्पात होऊन तिथली पहिली वस्ती उठली. कांही काल तो पंचगंगेचा तटप्रांत निर्मनुष्य झाला. त्या भूमीवर कालांतराने मातीचा आणखी एक थर चढला. पुनश्च कुटून तरी दुसरा मानवसंघ तिथे दाखल झाला आणि त्याने तिथे संसार उभारला. कालचक्राच्या फेऱ्यांत त्याचेहि 'तीन तेरा' झाले. त्या भूमीवर आणखी एक थर सांचला. जुन्या मानवाच्या गाडलेल्या संसारावर आणखी कुठल्या तरी भटक्या मानवजातीने आपले बस्तान बसविले. अशी सांडीमांडी तीन वेळां तिथे घडलेली आहे.

शेंकडों संवत्सरांच्या माळा फिरल्या. त्या टेकडीला शिशिराने कांकडवले, ग्रीष्माने तापवले आणि वर्षाकाळाने असंख्य जलधारा तिच्या उरीं खोचल्या. पण ती डगमगली नाही की दुमंगली नाही. आपल्या पोटांतले गुप्त धन संशोधकांच्या हवाली करूनच तिने कृतार्थपणे धरणीवर अंग टाकले !

संशोधकांना खणतां खणतां तिथे एका ठिकाणी बऱ्याचशा पिचलेल्या बांगड्या सांपडल्या. त्या पाहून त्यांना वाटले असेल की—

“ उत्पाताने जें भितीचे सर्व बंध तुटले

न कळे त्यामधि किती जणींचे काकण वाढवले ! ”

फुटलेलीं खापरें पाहून ते म्हणाले असतील की, किती तरी लोक नशिबावर खापर फोडीत इथून निघून गेले असावेत. तेलवातीविना

दीनवाण्या दिसणाऱ्या किती तरी पणत्या वर आल्या. मुसळावांचून उखळें सांपडलीं. कितीक सुरया आणि त्यांचे तुकडे आढळले. कोण्या बिचाऱ्याच्या नशिवाला न लाभलेला एक तार्ईत मिळाला. शिजायच्या आधींच करपलेले मूठभर तांदूळ हाताला लागले. रोमनपद्धतीची एक बैलगाडी आणि कांहीं धातुमूर्ती सांपडल्या ; त्या पाहून आंध्रकालांत रोमन लोकांशीं आपलें दळण-वळण असावें असा तर्क संशोधकांना करतां आला. हे आणि इतर सर्व प्राचीन अवशेष आजमितीस कोल्हापूरच्या वस्तुसंग्रहालयांत व्यवस्थित मांडून ठेवलेले आहेत. बारीक डोळ्यांनीं तें प्रदर्शन पहायचें तर दोन तासांची तरी सवड घेऊनच गेलें पाहिजे.

कोल्हापूरचा नवा राजवाडा सुंदर आहे, समृद्ध आहे आणि शहराच्या बाहेर चांगल्या हवेशीर जागीं बांधलेला आहे. पण माझ्या स्मरणांत तो राहील तो नजीकच्या पशुसंग्रहालयामुळें. विशेषतः हरणांच्या अनेक जाती तिथें आहेत. त्यांच्या जोडीला धड पशु नव्हत, धड पक्षीहि नव्हत असे कांहीं शहामृगहि दिसतात. एका विस्तीर्ण जागेभोंवतीं कुंपण करून त्यांचें स्वातंत्र्य मर्यादित केलेलें आहे. तिथें त्यांच्यासाठीं रान आहे, मैदान आहे, जलाशय आहे आणि वासगृहेहि आहेत. आम्ही तिथें पोचलो तेव्हां सूर्य मावळून गेला होता. अंधार पडायच्या आंत त्यांचें नक्तभोजन उरकण्याची पद्धत असावी. नोकरांनं घंटा वाजवतांच ते सगळे पशू एका लांब चौकोनी वेदीभोंवतीं तुरतुर गोळा झाले. जणुं एखाद्या गुरुकुलांतले शिस्त पाळणारे छात्रच. नोकरांनं मिजलेल्या धान्याची त्या वेदीच्या कडेकडेनं रांग ओतली. ऐवढा वेळ कठड्यार्शीं येऊन शेंगांसाठीं आमच्याकडे तोंड वेंगाडणारा तो आंगंतुक शहामृगहि दोन तुरकाठ्यांवर आपल्या देहाचें आडवें ओझें कसेंबसें सांवरीत पोटपूजेसाठीं तिकडे चालता झाला. देवांच्या पंक्तींत राहु तसा तो शहामृग पंक्तींत घुसतांच जवळच्या हरिणबालकांनीं नाखुषी दर्शवली आणि तीं तिथून निघून दुसऱ्या जागीं शिरलीं. कसलीहि कुरापत न निघतां तो भोजनसमारंभ सावकाशपणें पार पडला आणि तें पाहून न जेवतांच माझेंहि पोट भरलें.

कोल्हापूरला जाऊन पन्हाळगड पहायचा नाही म्हणजे महाराष्ट्राच्या इतिहासाविषयी आपल्याला कांहींच कदर नाही असें दाखविण्यासारखें आहे.

आणि तेहि प्रवासाची सोय नियमित आणि उत्तम असताना. एका सुंदर सकाळीं गंगावेशींतून निघणाऱ्या बसमधून मी तिकडे जायला निघालों. पंचगंगेचा पूल ओलांडतांच सगळीकडे उसाचे मळे दिसूं लागले. त्या उंसाचे निळसर उंच तुरे वाऱ्यावर डुलतांना माझ्याऐवजी कालिदासानें पाहिले असते तर त्यानें ' शरदाच्या मस्तकावर ढाळल्या जाणाऱ्या चवऱ्या ' म्हणून त्यांना गौराविलें असते. शेते पिकायला आलीं होती. आसमंत हिरवागार दिसत होता. दृष्टीला विषाद किंवा उदास वाटेल असे कुठेच कांहीं नव्हते. रत्नागिरीचा रस्ता सोडून आमची गाडी निराळ्या रस्त्यानें डोंगर चढूं लागली आणि अर्ध्या तासांत दहा मैलांचें अंतर तोडून गडावरच्या आपल्या मुक्कामाला आली.

मी उतरून जवळच्या मराठी शाळेंत गेलों. तिथल्या मुख्य गुरुजींची ओळख करून घेतली. गड फिरून दाखवण्यासाठीं त्यांनीं मला एक वाटाड्या पाहून दिला. मी इतिहासापेक्षा वाङ्मयाचा विशेष चहाता असल्यामुळे पन्हाळा म्हटला कीं मला कविश्रेष्ठ मोरोपंतांची आधीं आठवण होते. मी निघतांनाच मनाशीं ठरविलें होतें कीं, पंतांच्या जन्मभूमीचें दर्शन प्रथम ध्यायचें आणि मगच इतर सर्व गोष्टी करायच्या. मुख्य गुरुजींना मी तशी विनंति करतांच ते स्वतः मजबरोबर आले आणि तिथल्या मामलेदार-कचेरीजवळच्या एका पडिक भूमीवर उभे राहून मला म्हणाले, ' हें पंतांचें जन्मस्थान ! '

मी त्या तृणपर्णाच्छादित भूमीला लघून वंदन केलें. त्या गडाचा आणि विशेषतः त्या वास्तूचा केवढा महिमा कीं, तिनें महाराष्ट्राला पाऊण लाख ' ग्रंथ ' रचणारा एक भगवद्भक्त महाकवि दिला. ज्याची आर्या रसिकांना अमृतरसाहून आगळी वाटली. ज्यानें त्या वृत्तावर कायमचा आपला शिक्षा उठवून ठेवला. त्यांनीं आपल्या वयाचीं पहिलीं दोन तपें इथें घालविलीं. त्यांचा विद्याभ्यासहि इथेंच पाध्यांच्या पाठशाळेत झाला. कोल्हापूरला गान-सम्राट् मरहूम अल्लादियाखां यांचें स्मारक म्हणून त्यांचा अर्धपुतळा उभारला गेला हें ठीक झाले. पण त्या आधीं महाराष्ट्रशारदेच्या या कंठमण्याचें इथे स्मारक व्हायला हवें होतें.

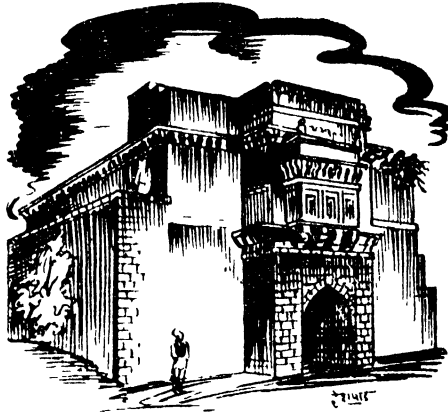
तिथून पुढें होऊन मी जेव्हां गडाचे चढउतार पायाखाळून घाळूं लागलों तेव्हां मला आंब्यांच्या शेजारीं फणस दिसले. रसबाळ्या केळीच्या रांगेंत पोफळी

पहायला मिळाल्या. घरांच्या उतरत्या केंबळी छपरांवर चढवलेल्या वेलाना दोंदिल भोपळे लटकलेले आढळले. जास्वंदीच्या संगतीत सोनटक्याचीं झुबक्यांनीं उगवलेलीं झुडपेहि दृष्टिपथांत आलीं. गोंड्याचें गवत तर सगळीकडेच उगवलें होतें आणि पायांवालाची वाटहि तांबडीच होती. त्यामुळे मला माझ्या गोमंतकांतल्या साटरेंगडावरच पोचल्यासारखें वाटलें. त्या प्रदेशाविषयी एकदम अंतरांत कोवळीक दुणावली.

‘क्रीडावें मुक्तीनीं माहेरीं जेविं लाडक्या मुलिनीं’

तसा मी त्या गडावर स्वच्छंद बागडलो.

सजेकोठीजवळ जातांच काळ्या तोडाच्या रामदूतांनीं आमचें स्वागत केलें. रखवालदारानें दार उघडून आम्हांला वरच्या मजल्यावर नेलें आणि सिद्दी जोहाराचा गडाला वेढा पडला असतां शिवाजीमहाराजांनीं जिथून उडी मारून त्या यवन सरदाराच्या हातावर तुरी दिल्या, ती तूर्त बुजवलेली खिडकी दाखवली. महाराजांचें जिवारचें साहसकर्म होतें तें. त्यांनीं पदस्पर्शानें पुनीत केलेल्या एका महालांत मी उभा आहे, या भावनेनें मनाला पवित्र आणि उदात्त वाटलें.

तिथून पुढें महाराजांनींच बांधलेल्या अंबरखान्याकडे गेलों. अंबरखाना म्हणजे धान्याचीं तीन कोठारें आहेत. गंगा-यमुना-सरस्वती अशीं त्यांचीं पवित्र नांवें आहेत. पंचवीस हजार खंडी धान्य त्यांत सांठवतां येतें, असें

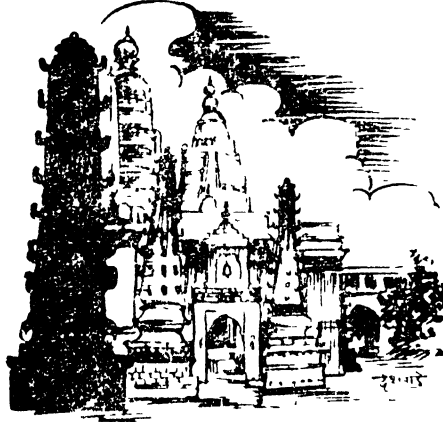
तिथलाच फलक वाचून कळलें. गडावर मोठी शिबंदी सांभाळायची आणि गडाला शत्रूचा वेढा पडला असतां उपासमार टाळायची तर एवढा भक्कम पुरवठा हवाच. आजमितीस तीं कोठारें रितीं म्हणून भकास वाटतात. त्यांच्या अंतर्भागांत हल्लीं वटवाघळांनीं वसाहत केली आहे.

वाघदरवाजाच्या जवळ गेलें कीं खालीं टोपाच्या आकाराची एक मोठी घळ दिसते. तिच्यांत बकुळी, नारळी आणि जांभळी शेजारधर्म संभाळून राहिल्या आहेत. तिच्यापुढें डोळे फाटून जातील एवढा विस्तीर्ण भूप्रदेश पसरलेला दिसतो आणि त्यांत वारणा नदीचा वळणावाकणांनीं जाणारा निळसर पट्टा उन्हांत लकाकतो. वाघदरवाजापेक्षांही 'तीनदरवाजा' भव्य आहे. त्याच्या कमानी कोरीव आहेत. खालून वर चढतांना जी दर्शनीं कमान लागते तिचा एक लहानसा टक्का उडाला असून ती सिद्दी जोहारानें डागलेल्या तोफेची निशाणी असल्याचें सांगतात. तीनदरवाजाजवळच अंधारबाव आहे. तिच्यांत डोकावतांना एखाद्या खलपुरुषाच्या अंतरंगांत डोकावल्यासारखें वाटतें. नायकिणीचा सज्जा म्हणून जो एक पडका बुरुज दाखवतात तिथून गडाची दुसरी बाजू चढतांना वाटेंत एका वृक्षाच्या घनदाट छायेत नागझरी झुळझुळतांना दिसते. त्यापुढें पश्चिमाभिमुख पराशराची गुहा आहे. गडाच्या दक्षिण बाजूला दुहेरी तटबंदी आहे. ती बाजू आक्रमणाला सोपी म्हणूनच हा विशेष बंदोबस्त असला पाहिजे. पन्हाळगडाचा धाकटा भाऊ पावनगड इथून अगदीं लगत दिसतो.

एका कालीं राजकीय घडामोडींचें केंद्र असलेला हा अमेघ गिरिदुर्ग आज मितीस द्वाशी श्रीमंतांचें थंड हवेचें विलासस्थान बनला आहे. जिथें एका काळीं मर्द मराठे रणधुमाळी खेळले, तिथेंच आज सिनेमावाले तोंडाला रंग फासलेल्या नटनट्यांना प्रणयाची पाठशिवणी खेळायला लावून तिचें चित्रण करतांना दिसतात. कालाची करणी विचित्र खरी !

ज्योतिबाचा डोंगर पन्हाळयाजवळच आहे खरा ; पण पन्हाळयाचें निसर्ग-वैभव त्याला लाभलेलें नाहीं. कागदोपत्रीं वाडी रत्नागिरी असें याचें नांव आहे. बारा ज्योतिर्लिंगांचीं बारा उपलिंगें आहेत त्यांतलें एक या ठिकाणीं ती. म....३

आहे. कोल्हासुराचा संहार करण्यासाठी महालक्ष्मी निघाली तेव्हां तिने जमदग्नीकडून क्रोध मागून घेतला आणि कार्य झाल्यावर त्याची इथे स्थापना

केली, तोच हा क्रोधमूर्ति ज्योतिबा. ग्वाल्हेरच्या शिद्यांचे हे कुलदैवत आहे. इथले मंदिरहि त्यांनीच बांधले आहे. चैत्री पौर्णिमेला इथे यात्रा जमते. ज्योतिबाला भजणारा फार मोठा समाज महाराष्ट्रांत आहे.

कोल्हापूरच्या वायव्येला नऊ मैलांवर हे स्थान येते. वरच्या पठारावर एक भव्य दगडी कमान उभारलेली आहे ; पण जवळपास झाडपेड नसल्यामुळे ती एखाद्या विराणीसारखी दयनीय वाटते. ज्योतिबाच्या मंदिराकडे जाण्यासाठी या प्रवेशद्वारांतून दुसऱ्या बाजूने थोडे खाली उतरावे लागते. कोल्हापूरच्या मंदिरांत खांबांचा सुकाळ तसा इथे दीपमाळांचा. या सगळ्या ज्या रात्री पाजळत असतील तेव्हां आकाशांतल्या तारागणांनाहि हेवा वाटावा असे दृश्य दिसत असेल. तो प्रकाश तरी कसा ! रखरखीत आणि अंधाराला खाऊन टाकणारा नव्हे ; तर गारुडी जसा आपल्या हातांतली कांडी फिरवीत जमाव बाजूला हटवतो आणि खेळापुरेशी जागा मोकळी करून घेतो, त्याप्रमाणे हलक्या हाताने अंधाराला हटवून आपल्यासाठी वरुळ बनवणारा. डोळ्यांना ताप देणारा नव्हे ; तर स्निग्ध आणि मंद.

मंदिराच्या प्राकारांतच एक व्यवस्थितपणे बांधून काढलेला तलाव आहे. तो तिथल्या लोकवस्तीला जीवन देतो. गुरव तिथले पुजारी आणि त्यांचीच

वस्ती प्रामुख्याने तिथे आहे. स्वच्छ दगडी फरशीवरून तिथे हिंडतांना मनांत विचार आला तो हा की, वनश्री या देवावर रसली कां ? का या संतप्त क्रोध-मूर्तीच्या निःश्वासांनीं ती जळून गेली ? अलीकडच्या पालथाणाला यमाईनें मात्र आपली जागा छान निवडली आहे. तिचा आसमंत आमराईनें शोभवला आहे का कळकीच्या बेटांनीं शोभवला आहे त्याचा निर्णय करतां येत नाही. डोंगरवस्तीचीं गुरेढोरे तिच्या आश्रयाने चरतात. तिच्याच शेजारच्या तळ्याचे स्वच्छ, शीतल जल पितात आणि दुपारच्या वेळीं गोठणीला बसून डुलक्या घेतात.

परत फिरायला थोडा उशीर होता, त्याचा फायदा घेऊन मी सगळ्या बाजू हिडलों आणि सर्व दिशा अवलोकल्या. काल पन्हाळ्यावरून मीं ज्योतिबा पाहिला होता आणि आज इथून पन्हाळा पाहिला. म्हणजे काशीची कावड रामेश्वराला आणि रामेश्वराचा सेतु काशीला असाच प्रकार झाला तो.

चार दिवसांच्या कोल्हापूरच्या मुक्कामांत शक्य झालें तेवढें हिंडून अन् पाहून मीं पुढे नरसोबाच्या वाडीला जाणारी मोटार पकडली.

विदर्भ देशांतल्या करंज गांवांत अंबाभवानी आणि माधव यांच्या पोटी शुभ दिवशीं एका बालकानें जन्म घेतला. जन्मतांच 'टयेंहां' करायच्या-ऐवजीं त्यानें ओंकाराचें उच्चारण केलें. मातापित्यांनीं त्याचें नांव नरहरि ठेवलें. ज्योतिष्यांनीं 'हा जगाचा गुरुदेव होईल' असें त्याचें जातक वर्तविलें होतें. पण बापाला वाटलें, सात वर्षे पुरीं झालीं तरी हा अंशिवाय अवाक्षरहि तोंडांतून काढीत नाही; मग हा विद्वान् होणार कसा आणि विद्या नाही तर जगाचा गुरु होणार कसा? पण मुंजीच्या वेळीं त्याचा हा संशय फिटला. आईनें त्याला तीनदां भिक्षावळ घातली तर तीन वेदांचे मंत्र म्हणून या बटूनें तिचा स्वीकार केला. जमलेले लोक आश्चर्यचकित झाले. माउलीचा जीव तर हरखून गेला. तिनें कौतुकानें म्हटलें, 'आतां ब्रह्मचारी झालास ना? यापुढें गुरुगृहीं राहून माधुकरी मागायची.' तेवढी पडत्या फळाची आज्ञा त्याला पुरली. तो गृहत्याग करायला निघाला. आईला वाटलें कीं, कुठली बोललें!

पण शब्द गेला होता. दीनोद्वारासाठीं अवतीर्ण झालेला तो कुमार कसल्याहि विनवणीला मान देईना. मातापितरें कष्टी झालीं. पुत्रमोहांत गुरफटलीं. कुमारानें त्यांना तत्त्वज्ञान उपदेशिलें आणि त्यांचा निरोप घेतला. काशीक्षेत्रीं जाऊन कृष्णसरस्वतीस्वामींकडून चतुर्थाश्रम स्वीकारला. नंतर सगळ्या तीर्थ-यात्रा करून दत्ताचा-श्रीपादश्रीवल्लभानंतरचा हा दुसरा अवतार 'नरसिंह-सरस्वती' कृष्णातीरीं प्राप्त झाला. ज्या दोन ठिकाणीं त्यानें वास्तव्य केलें तींच दोन सुप्रसिद्ध दत्तक्षेत्रें म्हणजे औदुंबर आणि नरसोबाची वाडी. -

ज्या बसनें आम्ही कोल्हापुराहून निघालों होतो ती गॅस-प्लॅटवर चालणारी होती. त्या दिवशीं तिचें कांहीं तरी बिनसलें होतें आणि सासरीं जाणाऱ्या नववधूसारखी ती कूर्मगति बनली होती. त्यामुळे दोन्ही बाजूंचा परिसर संथपणें पाहतां येत होता. वाटेंत जिकडे तिकडे हळदीचे मळे पसरले होते. पानमळ्यांत सभोंवतीं दाट कुंपण उभारून शेवरीच्या झाडांवर चढवलेल्या पानवेली चिकाच्या पडद्याआड वावरणाऱ्या राणीवशांतल्या रमणींसारख्या अर्धव्यक्त दिसत होत्या. मधूनच एक दोन उठलेलीं गुऱ्हाळें दिसलीं. रसाचा

गूळ होऊन बाजारांत बसला होता आणि काळीं थंड चुलखंडें तेवढीं तिथें उरलीं होतीं. मधेच एका भुईमुगाच्या वावरांत दोघे वालि-सुग्रीवांचे वंशज शेपट्या पसरून समोरासमोर बसले होते आणि एकेक वेळ उपटून मुळाच्या शेंगा निश्शंकपणे उकरून खात होते. आमची एवढी मोठी गाडी घरघरत शेजारून गेली ; पण त्यांनीं तिची दखलसुद्धा घेतली नाहीं. जयसिंगपूर जवळ येऊं लागलें तसतशी निसर्गश्री मार्गे राहूं लागली. तुरळक वृक्षांच्या रस्वरखात माळभैदानांतून जाणारा तो रस्ता दत्तक्षेत्राकडे जात असूनहि हिरमुसलेला दिसूं लागला.

जयसिंगपूर हें मिरज-कोल्हापूर लोहमार्गावरचें एक महत्त्वाचें स्टेशन आहे. पूर्वीचें शिरोळरोड होतें तें साधें हातें. पण आतांचें जयसिंगपूर प्रमाणबद्ध वसवलेलें असून रुबाबदार आहे. लांबलांबचीं क्षयरोगी माणसें हातापायांच्या काड्या घेऊन इथे उतरतात आणि कांहीं महिने मोकळ्या कोरड्या हवेचा खुराक घेतल्यावर पुनर्जन्म लाभून हसतमुखानें परत जातात. इथून वाडी फक्त नऊ मैलांवर आहे.

सकाळीं ११ वाजतां आम्ही वाडीला पोचलो आणि तीर्थोपाध्यायांचें घर गांठलें. आतां थोडयाच वेळांत आमची दत्तदर्शनाची कामना पूर्ण होणार होती.

“ विश्वासलों दृढ मनीं तुझिया पदासी
कीं वारिसील म्हणुनी मम आपदांसी
तें दाविशील नयनीं कधिं सांग बा रे
अद्यापि कां नरहरी करुणा न ये रे ”

म्हणून मी दत्ताचें करुणाष्टक कित्येकदां आळवीत होतो. पण आज त्याला करुणा आली होती. इतर असंख्य तारले तसा आणखी एक ‘ शुद्ध दगड ’ त्यानें आज आपल्या पायांशीं ओढून आणला होता.

‘ दत्ताला नैवेद्य आणि पंचामृत करा ’ हें उपाध्यायांचें सोयीस्कर सांगणें आम्ही तात्काळ मान्य केलें. प्रथम ते आम्हांला कृष्णेच्या स्नानासाठीं घेऊन गेले. त्या अरुंद दगडी बोळखंडांतून एक दोन वळणें घेऊन आम्ही घाटावर उतरलों. हा घाट एकदम उतरता असून पायऱ्याही उंच आहेत. घाटाच्या

मध्यभागी समतळ फरसबंदीवर दत्तपादुकांचें स्थान आहे. त्यांना उजवें घालून आम्ही प्रवाहांत उतरलों. इथला कृष्णेचा प्रवाह नेहमीच दत्त अवधूताच्या बाजूला झुकलेला असतो. घाटाच्या पायथ्याशीं दंगामस्ती करीत कृष्णा इथून खालीं वहाते. ज्याचे पाय दमदार नसतील तो या प्रवाहाच्या जोराने लटपटल्याशिवाय राहणार नाही. शरदऋतु संपत आल्यामुळें पाणी पलीकडच्या बाजूनें बरेच ओसरले होतें. वाळवंट प्रत्यहीं अधिकाधिक विस्तीर्ण होत होतें.

कमरेइतक्या पाण्यांत उभें राहून मी बुडी मारली आणि आंग चोळतां चोळतां 'गंगालहरी' मुरू केली. प. टेबेस्वामींनीं 'कृष्णालहरी' रचली आहे आणि तिच्यांत प्रतिभेच्या उत्कर्षाने गंगेपेक्षांहि कृष्णेचे महत्त्व प्रतिपादिलें आहे हे मला वाचून ठाऊक झालें होतें. पण मला त्यांतला कंठगत होता तो एकच श्लोकार्ध—

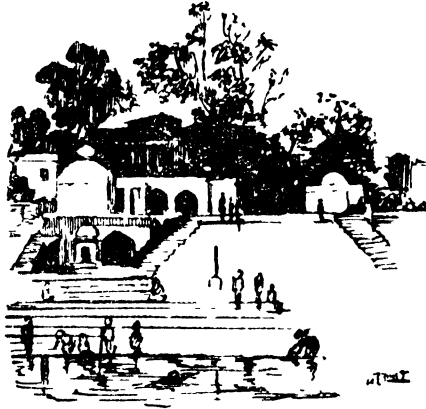
“मुखं ते सहायः सद्यहृदयं ते नरहरेः
पुरेऽप्यान्ध्रे नाभिः प्रपदयुगलं प्राच्यविषये ”

कृष्णेची एक विशाल मूर्ति कल्पून ते तिच्या अवयवांचीं स्थाने सांगतात—
'हे कृष्णे ! तुझे मुख सहाय्याची पायथ्याशीं वाईक्षेत्रांत आहे. तुझे हृदय नरसोबाच्या वाडीला आहे. आंध्रप्रदेशांत कुरुगड्डी येथे तुझी नाभि आहे आणि भरतखंडाच्या पूर्वभागांत तुझे पदयुग्म आहे.' सागराशीं दोन ओघांनीं तिची मिळणी होते यावरून कवीला ही दोन चरणांची कल्पना सुचली आहे. अशा अनेक ललितोदात्त कल्पना त्या गीर्वाणखंडकाव्यांत विस्तुरल्या आहेत. त्या वाचून आठशें मैल लांबीच्या कृष्णेपुढें माथा नमवावा का त्याहूनहि पळेदार अशा टेबेस्वामींच्या कविप्रतिभेपुढे नम्र व्हावें याचाच रसिकाला संभ्रम पडेल.

कृष्णा ही हिंदुस्थानांतल्या महानद्यांपैकी एक आहे. गंगेप्रमाणेच तिचाहि तटप्रांत समृद्ध आहे. महाबळेश्वराच्या कडेकपारींत तिचा उगम होतो. कच्चाडला तिला कोयना उराउरीं भेटते. सांगलीजवळ वारणा, कुरुंदवाडला पंचगंगा, विजापूर जिल्ह्यांत मलप्रभा-घटप्रभा, रायचूरजवळ तुंगभद्रा आणि नळगोंडा जिल्ह्यांत मुसी, अशा सप्तसरिता मार्गांत तिच्याशीं एकजीव होतात आणि—

‘संगच्छध्वं संवदध्वं संवो मनांसि जानताम्’

अशा वृत्तीनें धो धो वहात पूर्वसागराला मिळतात.

स्नान करून धूत वस्त्र नेसून मी मंदिराच्या प्रवेशद्वारांत पादुकांसन्मुख बसलों. उपाध्यांनीं आमची म्हणून आणलेली पंचामृताची आइती पुजाऱ्याच्या हातीं दिली. देवस्थानच्या घरच्या पंचामृतांत आमचींहि पंचामृते मिसळलीं. पुजाऱ्यानं कांहीं पिकलेलीं केळीं त्यांत मुरडून त्या सगळ्या मिश्रणाचा पादुकांवर लेप दिला. नंतर तो काढून पादुकांना हांडाभर उष्णोदकाचें स्नान घातलें. पादुका स्वच्छ स्वच्छ झाल्या. त्यांचा स्वाभाविक कृष्णवर्ण तकाकू लागला. जेमेतेम एका माणसाला वांकून, अंगाचा संकोच करून आंत जातां येईल, एवढाच तो गाभारा आहे. पुजारी त्याच पद्धतीनें आंत गेला आणि कोरडें वस्त्र घेऊन त्यानें पादुकांसह ती सगळी शिळा पुसून टिपून काढली. बारक्या करवंदाएवढ्या गंधाच्या गोळ्या करून त्यानें पादुकांवर प्रत्येक अंगुलीच्या जागीं एकेक अशा ठेवल्या. हिरवीं तुळसी-दळे आणि तांबडीं, पांढरीं फुलें यांची त्यांवर कलापूर्ण विरचना केली. वाडीच्या पादुकांना ‘मनोहर पादुका’ अशी संज्ञा आहे. तिची सत्यता त्या क्षणीं मला पटली. वाटलें कीं सरळ आंत शिरावें आणि त्यांवर ललाट घासावें. पण कायदा आड आला. पुजाऱ्याशिवाय अन्य कोणीहि पादुकांना स्पर्श करायचा नाही अथवा पाणीहि घालायचें नाही असा अलीकडे तिथें निबंध झालेला आहे.

एवढ्या अवधीत माझ्या आवर्तीभोंवतीं बरेच भक्तगण जमा झाले होते. कांहीं समोर ठाण मांडून बसले होते. तर कांहीं करसंपुट जोडून आणि डोळ्यांचीं कमळें फुलवून उभे होते. प्रत्येक उपचारसमर्पणाच्या वेळीं 'श्रीगुरु-देव दत्त' असा भक्तिगद्गद नामघोष होई तो श्रवणांना सुख देत होता. पूजा समाप्त झाल्यावर माझ्याबरोबरच किती तरी हात प्रसादासाठीं पुढें झाले. प्रदक्षिणा करणारे सेवेकरीसुद्धां त्याचसाठीं थांबून गर्दीत घुसले.

दत्तमंदिर म्हटले कीं क्षेत्रमाहात्म्य ऐकून आपल्या कल्पनाचक्षूंपुढें एक भव्य देवालयाचा आकार उभा रहातो. पण प्रत्यक्ष पहायला जावे तर तिथें एक लहानशी ओवरी आणि तिच्यामागें सामान्यसें औदुंबराचें झाड. पण दत्तराज योग्याला एवढे बसत आहे! हवीत कशाला तीं विशाल मंदिरे आणि तीं हंड्या-झुंबरे !

तिथून वर येऊन उभें राहिले कीं घाटावरची गर्दी, पुढें कृष्णेचा पावन प्रवाह, त्यापलीकडे विस्तीर्ण वाळवंट, त्याच्यामागें मळ्या आणि त्याहिपलीकडे लपलेलें औरवाड हें गांव, एवढें विशाल दर्शन होतें. औरवाड हें यवन-बादशहानें इथल्या देवस्थानाला समर्पिलें गांव आहे. याचें पूर्वीचें नांव अमरापूर. येथें अमरेश्वराचें प्राचीन देवालय असून टेंबेस्वामींचे शिष्य दीक्षित-स्वामी यांनीं अलीकडे त्याचा जीर्णोद्धार केला आहे.

पादुकांच्या वरच्या बाजूला हारीने कांहीं सत्पुरुषांच्या समाधी आहेत. यात्रेकरू आंत जातात, नमस्कार करतात आणि बाहेर येतात. प्रवेशद्वारावरचे त्या सत्पुरुषांचे नांव वाचणारे थोडेच आणि त्यांच्याविषयीं जिज्ञासा दाखवणारे तर अगदींच विरळा ! पण ते महाभाग यति-मुनी, असे उपेक्षणीय नाहीत. तिथले जाणते लोक एकेकाचें जीवनचरित्र कथन करतात तें ऐकले कीं त्यांच्या साधनेची आणि सिद्धीची माहिती मिळते आणि भक्तिभाव दुणावतो. तीं कृष्णामैत्र्याच तीर्थ नाहीं, त्या पापतापहर पादुकाच तीर्थरूप नाहीत ; तर तपांचे निधि आणि योगाचे सागर अशा या महापुरुषांनीं हि वाडीच्या क्षेत्राला तीर्थरूपता दिली आहे.

पं. जनार्दनशास्त्री दीक्षित यांची माझी ओळख झाली आणि एकंदर वाडीचें माहात्म्य मीं त्यांना पुसलें. मी नामधारक आणि ते सिद्ध अशी आमची जोडी बनली. ते मला एका समाधिमंदिरांत घेऊन गेले आणि म्हणाले.

“हे रामचंद्रयोगी. कुठले कोण ते न कळे! महान् योगिराज. पुढें दत्तात्रेयाचे अवतार श्रीनरसिंहसरस्वती या स्थानीं वास्तव्य करायला येणार हें योगसामर्थ्यानें आधीं जाणून इथें या अश्वत्थातळीं येऊन बसले. एका सिद्ध योग्यानें दुसऱ्या सिद्ध यतीला इथें ‘स्वागतम्’ म्हटले. कांहीं काल स्वामींची सेवा केली. त्यांच्या समागमें अध्यात्मरसाची ‘गुरुगोडी’ घेतली आणि काळाचीं पावलें आपल्याकडे वळलेलीं दिसतांच ज्ञानेश्वरांसारखी सजीव समाधि घेऊन काळावर मात केली. ज्येष्ठ वद्य चतुर्दशी हा त्या समाधीचा दिवस. ज्या वेळीं कृष्णला पूर येऊन पादुका जलमग्न होतात त्या वेळीं नेमाचे सेवेकरी या रामचंद्रयोग्यांची सेवा करून आपला नेम पुरा करतात, एवढा यांचा अधिकार आहे.

ही दुसरी समाधि नारायणस्वामींची. हे तासगांवजवळच्या विसापूर गांवचे गार्ग्यगोत्री ब्राह्मण. यांच्या घरांत अग्निहोत्र होते. पत्नीच्या अकालीं निधनामुळे तें समाप्त झालें. लगेच दोन मुलींना घेऊन हे तीर्थयात्रेसाठीं बाहेर पडले. प्रपंचउपाधि संपल्यामुळें त्यांना आतां परमार्थाची ओढ लागली होती. ईश्वरसाक्षात्कारासाठीं जीव तळमळत होता. त्याच निदिध्यासांत यांचें भ्रमण चाललें होतें. अखेर एक दिवस त्यांना इथे येण्याचा दृष्टान्त झाला. इथें येऊन त्यांनीं पादुकांची सेवा सुरू केली. अंतरींच्या दृढ निष्ठेने हे दत्तमहाराजांना प्रिय झाले. चतुर्थाश्रम ध्यावा असें मनानें घेतांच एका रात्री साक्षात् महाराजांनीं प्रगट होऊन यांना संन्यासदीक्षा दिली. तुकोबारायांप्रमाणें यांनीं सदेह वैकुण्ठगमन केल्याचें सांगतात. परलोकाच्या प्रस्थानापूर्वी महाराजांनीं त्यांना वरप्रसाद दिला, ‘आजपासून माझ्या पूजेच्या आधीं तुझी पूजा होईल!’ अजूनहि हा नेम चालतो. पुजारी प्रथम नारायणस्वामींच्या पादुकांवर पाणी घालून मगच खालीं श्रीच्या पूजेला येतो. अगोदर शेजारती इथे आणि मग खालीं.

आतां या मौनी स्वामींच्या समाधीचें दर्शन घ्या. या महाभागानें अखंड एक तपपर्यंत अनवाणी पायांनीं काशी-रामेश्वर यात्रा केल्या. पुढें वाडीस आले. ते बारा वर्षे ‘महामौन्य’ धरून राहिले, म्हणून त्यांना लोक मौनी-स्वामी म्हणूं लागले. इथल्या वे. रामभाऊ कवीश्वर यांच्याकरवीं शके १८१३ या वर्षी एक मोठा यज्ञ केला. किती तरी दिवस तें यजनकर्म चाललें होतें.

देशोदेशींचे अग्निहोत्री आणि शास्त्री-वंडित यांची सभा दाटली होती. दक्षिणेंतील बहुतेक राजेरजवाडे उपस्थित झाले होते. कोल्हापूर इलाख्यांतील सगळे दूध बारा वाटांनीं इथें येत होतें. अग्नीपुढचा निर्मील्याचा ढीग काढला तर त्यांतून पांच हजार रुपये निघाले. यावरून यशाला द्रव्य किती मिळालें असेल याची कल्पना करा. अवभृथस्नानासाठीं जातांना मौनीस्वामींची हत्तीवरून मिरवणूक काढण्यांत आली. शुक्रतीर्थींपासून कुरंदवाडच्या घाटापर्यंत माणसांची नुसती खेच झाली होती. यजमानाचे स्नान होतांच हत्तीवरचा ध्वज आडवा करण्यांत आला आणि त्या संकेतासरशीं हजारो मस्तकें कृष्णेच्या प्रवाहांत बुडून निघालीं. अशी कीर्ति आहे या मौनी स्वामींची. ही आणखी एक समाधि प. टेचेस्वामींची. दत्तभक्तांच्या मालिकेंत टेचेस्वामींचें स्थान असाधारण आहे. त्यांचें चरित्र अनेक यौगिक चमत्कारांनीं भरलेले आहे.”

ज्या घाटावर श्रींच्या पादुका आहेत, तो जनार्दनस्वामींच्या आज्ञेवरून एकनाथ-महाराजांनीं बांधला आहे. श्रींच्या स्थानापासून खाली थोड्याच अंतरावर पांच बहिणी मिळून जुळून आपल्याला भेटायला येणार म्हणूनच जणुं कृष्णेला इथें घाई झालेली दिसते. दत्तदिगंबरराच्या कृपेचें उपायन घेऊन ती बहिणींचें आतिथ्य करायला धांवते. अनसूया आणि प्रियंवदा या दोन सख्या एका दिलानें जसें शकुंतलेचे सुख वाढवीत होत्या, तसेंच या ठिकाणीं या पंचसरितांनीं आत्मभाव समर्पून कृष्णेचें जीवन समृद्ध केले आहे. संगम म्हणजे दोन प्रवाहांचें एकीकरण. संगम म्हणजे एकरूपताच नव्हे; तर एकरसताहि. जिवाशिवांचें सामरस्य साधूं पहाणाऱ्या आणि तें साध्य केलेल्या महात्म्यांना असलें स्थान न आवडलें तरच नवल ! नरसिंहरस्वती इथें बारा वर्षे राहिले. चौसष्ट योगिनी गुप्त रूपानें प्रवाहाखालच्या आपल्या मंदिरांत नेऊन त्यांना भोजन घालीत होत्या. योगिनींना श्रींची परम भक्ति होती. इथून गाणगापुरी जातांना त्यांच्या आग्रहासाठींच नरसिंहरस्वतींनीं वाळूच्या पादुका करून इथें स्थापिल्या आणि बहिरंभटाची त्यांच्या पूजे-अर्चेसाठीं नेमणूक केली. हा बहिरंभट म्हणजे आलास नांवाच्या तीन कोसांवरच्या एका गांवचा भारद्वाज-गोत्री ब्राह्मण. वाडीच्या सगळ्या पुजाऱ्यांचा मूळपुरुष हाच.

चातुर्मास्य सोडून दर शनिवारी इथें श्रींची पालखी निघते. गाणगापुरी

गुरुवाराचें महत्त्व आहे. सहस्रार्जुनाला गुरुवारीं आणि जनार्दन स्वामींना शनिवारीं दत्ताचा उपदेश झाला म्हणून हे दोन वार दत्तसंप्रदायांत महत्त्वाचे ठरले आहेत. वाडीला नेहमीच यात्रा असते. भवतापतस जीव अंतरांत अनेक कामना धरून इथें येतात. पिशाचबाधा झालेल्या दुर्दैवी प्राण्यांना त्या जाचांतून सोडविण्यासाठी बहुधा इथेंच आणण्यांत येतें. संध्याकाळीं आरतीच्या वेळीं धूपाचा वास दरवळला कीं झडपणी झालेल्या माणसांच्या अंगांत वारें भरतें. कोणी घुमूं लागतात, कोणी खांब पकडतात, तर कोणी ‘सोडव रे, सोडव रे’ अशा आर्त हाका फोडतात. तें अंग घुसळणें, तें दांत-ओठ खाणें, ते कर्कश चीत्कार, असले त्यांचे चाळे सुरू झाले कीं हरणाचें काळीज असलेल्या प्रेक्षकांच्या अंगावर भयाचा कांटाच उभा राहतो. खऱ्याखोट्याची शहानिशा करायला आलेल्या कित्येक संशोधकांचिहि अशा वेळीं काळीज धडधडतांना ऐकूं येतें. आपापलें पकडलेलें ‘झाड’ सोडून कित्येक भुतें इथें कृष्णाप्रवाहांत मुक्ति घेतात आणि त्या त्या व्यक्ती पुनश्च ‘माणसांत’ येऊन संसाराला लागतात, असे अनुभव किती म्हणून सांगावे !

साधकांना गोळाभर अन्न सुखेनें मिळालें म्हणून कित्येक संस्थानिकांनीं इथें अन्नछत्रें ठेवलेलीं होती. पण आज त्यांचीच स्थिति पालटल्यामुळें हें अन्नदान आजमितीस बंद झालें आहे. जी स्थिति वाडीची तीच औदुंबराची.

नरसोबाऱ्यावाडीला जाणाऱ्या यात्रेकरूनें त्याच प्रवासांत औदुंबराहि साधून घ्यावें. कारण हीं दोन्ही क्षेत्रें एकाच महापुरुषाचीं वास्तव्यस्थानें असून दोन्ही सामान्यपणें जवळजवळ आहेत. वाडीहून निघून जयसिंगपूरला गाडी पकडावी आणि मिलवडी स्टेशनला सोडावी. तिथून चार मैलांवर औदुंबर आहे. मिलवडीला आम्ही उतरलों, ती वेळ सूर्यास्ताच्या आधींची होती.

आम्ही दरदाम ठरवून टांग्यांत चढलों. टांगेवाला चाबूक हालवीत एक एक उतारू आणून भरूं लागला. मीं मोजायला सुरवात केली. सहा... सात...आठ ! कोणाला खरें वाटायचें नाहीं, पण त्यानें नऊ माणसें टांग्यांत कोंबलीं. यांत मूल एकहि नव्हते. आणि एवढा अतिरिक्त भार ओढीत टांगेवाल्याचा तो श्यामकर्ण औदुंबराच्या रस्त्याला लागला. टप्...टप्...टप् ! आजहि मला या गोष्टीचें आश्चर्य वाटतें. ठराविक आकाराच्या त्या

वाहनांत आम्ही नऊ माणसें बसलों कशी? योगमार्गांतली एवढी अणिमा सिद्धि आम्हांला कुठून प्राप्त झाली? त्या टांग्याची धाव मोडली नाही कशी? तो घोडा शाश्वत राहिला कसा? आणि आम्ही सगळे हातपाय 'धड' घेऊन मुक्कामाला पोचलों कसे?

रक्तवस्त्र पांघुरलेला पश्चिम आकाशांतला तो तेजोगोल क्षणाक्षणाला अधिकाधिक सौम्य होत खाली खाली जात होता. जणुं कसल्या तरी अनामिक भयाने त्याचे बिंब थरथरतांना दिसत होतें. आमच्या हृदयाचीहि अवस्था तीच होती. कृष्णेच्या पात्रांतल्या फरशीवरून अंधार पडायच्या आंत आम्हांला परतीर गांठायचे होते. तशाहि परिस्थितींत जिवाची तमा न बाळगतां आम्ही टांगेवाल्याला आळवीत होतो, 'बाबा रे, जरा जलदी कर.'

त्यावर टांगेवाल्यानें आम्हांला एखाद्या महामंत्र्याच्या रुबाबांत गंभीर आश्वासन दिलें—

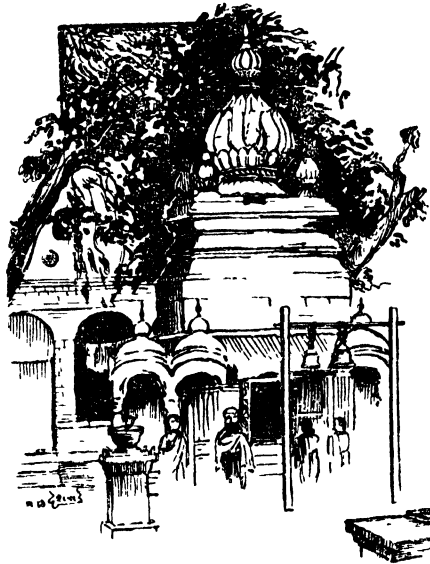
“तुम्ही राव काळजी करूं नका. मी वेळेवर तुम्हांला पोचवितों. तुम्हीं जर माझ्याशीं भाड्यासाठीं घासाधीस केली असती तर माझाहि घोडा आंखडला असता. अहो, द्यावं तसं घ्यावं!”

“खरं आहे बाबा तुझं म्हणणं!” आम्हीं एकमुखानें त्याला पाठिंबा दिला. आम्ही गमतीगमतीनें त्याच्याशीं बोलत होतो अन् तोहि तितक्याच अभिनिवेशानें त्याची परतफेड करीत होता. पोटाचा पुजारी असूनहि त्याची मान ताठ होती. कदाचित् तो स्वाभिमानी असावा. कदाचित् आमच्या अगतिकपणाचा फायदाहि घेत असावा. कोण सांगणार? पण कसेंहि असलें तरी त्यानें 'सहोक्ति' अलंकार साधला एवढें खरें. सूर्य क्षितिजाखालीं उतरायला आणि आम्ही टांग्यांतून उतरायला एक गांठ पडली. अवघडलेले हातपाय झाडून झटकून आम्हीं कार्यक्षम केले आणि नदीच्या उताराला लागलों.

पात्रांतली ती फरशी दोन-अडीच हात रुंद असावी. तिच्यावर शेवाळ दाटलें होतें अन् गुड्याच्या वर पाणी होतें. खालच्या खळाळावर पश्चिम आकाशाचा रक्तपीत सांध्य रंग हल्लवारपणें पसरला होता. उजवी बाजू श्यामगंभीर दिसत होती. आमच्यामध्ये जे सडे होते ते सुलभपणें तरून गेले. जे परिग्रही होते त्यांना पुनश्च 'पाणिग्रहण' करावें लागलें. लग्नांतली सप्तपदी

भूमीवर गृह्याग्नीच्या भोंवतीं तर ही शतपदी खळखळत्या जोरकस जलधारे-मधून. सप्तपदीच्या वेळचे रोमांच अनाघ्रात सुखाचे तर या वेळचे रोमांच सूक्ष्म भयाने आणि थंडीतल्या शीतस्पर्शाने उठलेले. कांहींही असले तरी माझ्या सोबत्यांनीं आपापली 'जबाबदारी' अक्षरशः पार पाडली हे खरे. आम्ही सगळीं सुखरूप पैलपार झाल्यावर कोणी तरी विनोदाने म्हटले, 'सगळीं माणसें मोजून ध्या एकदा.'

देवाच्या पायाशीं पोचायला अजून अर्धा मैल वाट चालायची होती आणि तीहि शेतामधली कांट्याकुट्यांची. आम्ही प्रवासी तर असे बहादूर की, एकाच्याहि खिशांत विद्युद्दीपिका नव्हती. आगपेटी असती तरीहि बुडत्याला 'काडीचा आधार' झाला असता. अंचा, दुला, निततनी, वगैरे सप्तकृत्तिकांचा

पुंज क्षितिजावर आला होता. ती चंद्राची नाजूक नार रोहिणीहि त्यांच्या वरच्या भागाला झळकत होती. पण तो लुकलुकता प्रकाश आम्हांला मार्ग दाखवू शकत नव्हता. 'अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः' तसे आम्ही पुढच्याचा पालव धरून एकेक पाऊल टाकीत एकदांचे कवि सुधांशूच्या दारीं अकल्पित

अतिथी झालों. स्वऱ्या कवीच्या विशद अंतःकरणानें त्यांनीं आमचें स्वागत केलें. दत्तमंदिराच्या वरच्या बाजूलाच त्यांचें घर आहे.

हातपाय धुऊन आम्ही दर्शनासाठीं खालीं उतरलों तों शनिवारची पालखी नुकतीच निघाली होती आणि पहिल्या टप्प्याचें पद सुरू झालें होते—

“ धन्य हो प्रदक्षिणा सद्गुरूरायाची,
झाली त्वरा सुरवरां विमान उतरायाची. ”

वाडीच्या मानानें इथें यात्रा कमी असते, अर्थात् थाटमाटहि कमीच. पालखीबरोबर नित्याचे सेवेकरी आणि इतर मिळून जेमतेम वीस पंचवीस माणसें होती. आम्ही पांच सहा माणसांची त्या संख्येत अधिक भर घातली. पण वाडीपेक्षां इथें कांहीं निराळाच परिणाम मनावर होतो असें माझ्या अनुभवास आलें. पालखीच्या मागोमाग आम्हीहि प्रदक्षिणा करूं लागलों. दाटलेल्या अंधारांत आणि वृक्षांच्या परिवारांत ती शुभ्र मेघडंबरी दत्तपादुका हृदयांत सांठवून बसली होती. शंकराचे ध्यान लावून हिमाचलावर अहोरात्र तपःसंचय करणाऱ्या गौरीसारखी मला ती वाटली. आणि तें वरचें निळें स्वच्छ आकाश ! त्या लहानशा घुमटींत मला फक्त दत्ताच्या पादुकाच दिसत होत्या तर गगनांगणांत त्रैमूर्तीच्या जन्माचें समग्र आख्यान मांडलेलें दिसत होतें. उत्तरेला सारथिपुंजांतला ब्रह्महृदयाचा तो ठळक तारा म्हणजे श्रीविष्णु. त्याच्या पदक्रमलापासून निघालेली, आणि कृत्तिकापुंजाच्या रेपेत ब्रह्महृदयाच्या दक्षिणेस असलेल्या अग्नीलाच जर रुद्र मानले, तर त्याच्या जटेंतून खालीं कोसळणारी ती स्वर्धुनी म्हणजे आकाशगंगा. तो जवळच रोहिणी नक्षत्राचा अधिपति म्हणून उल्लेखलेला ब्रह्मा. असे हे ब्रह्मा-विष्णु-महेश आपापल्या स्थानीं विराजमान होते.

पण पुढें काय झाले ? एक दिवस खीहट्टापुढें निरुपाय होऊन अनसूयेच्या सत्त्वहरणासाठीं त्यांना अत्रीच्या आश्रमांत जावें लागलें. पण झाला प्रकार उलटा. त्या महासतीचें सामर्थ्य त्यांच्याहून आगळे ठरलें. तिनें त्यांना अर्मकें बनवलीं आणि त्यांचा पाळणा लोंबवला. चार पायांचें लंबचौकोन मृगनक्षत्र जर पाळण्याच्या जागीं कल्पिलें तर त्याच्या मधला इपुत्रिकांड हीं तीन गोजिरें बालकें शेजारीं शेजारीं आंत पडुडलीं आहेत असें म्हणायला हरकत कोणती ?

दुसऱ्या प्रकारानें बोलायचें तर जीव हा अविद्येच्या घोंगडींत गुरफटलेला आणि ईश्वर हा मायेची शाल पांघरलेला असतो. दत्तोपासनेंत घनिष्ठ संबंधानें असलेली त्रिपुरसुंदरी ही मायाच आहे. मृगाच्या ठिकाणीं जर तिची कल्पना केली तर आंतला इयुत्रिकांड म्हणजेच मायोपाधिक 'त्रिगुणात्मक त्रैमूर्ति'

दत्त म्हणावें लागेल. दत्ताच्या चित्रांत नेहमीं आढळणारीं कुत्रीं हि तिथें आहेतच. एक लुब्धक मंडळाची श्रानाकृति आणि दुसरा प्रश्वा. हा सगळा देखावा दक्षिण भागात चकाकत होता. मार्गशीर्ष पौर्णिमेचा प्रदोष हा दत्तजन्माचा काल आहे. त्या दिवशीं सूर्यास्ताला दत्तजन्माचा गुलाल उधळत असतां वर मृगाचा पाळणा आंतल्या तीन बाळांसह पूर्वक्षितिजावर झुलूं लागतो.

सकाळीं थंडीनें हातपाय कांकडत होते, तरीहि घाटावर जाऊन कृष्णेत बुडी मारल्यावर एक नवी ऊब गात्रांत संचरली. जे पोहणार होते त्यांनीं चार हात मारून त्या अथांग निळ्या डोहाचा बहुमान केला. बाकीचे पिशर्वांत आणलेल्या शेंगा माशांना टाकूं लागले. त्या मटकावण्यासाठीं माशांची ही झुंबड उडाली. मासे भले लहू होते. त्यांच्या दुहेरी अग्र्यांच्या शेपट्या पाण्यांत लवलवत होत्या. त्यांतला एखादा जवान गडी अंगाचें धनुष्य करून आणि किंचित् जलपृष्ठावर उसळी घेऊन जेव्हां खालीं मुसंडी मारी तेव्हां तर त्याच्या कसरतीचें कौतुक करावें तेवढें थोडें असें वाटे. त्या थव्यांत श्रीहरीच्या

मकरकुंडलांना शोभतील अशा मध्यम आकाराच्या मासोळ्याहि चुळबुळ करीत होत्या. इथल्या परिसरांत कोणीहि माशासाठी गळ टाकायचा नाही असा दंडक आहे.

त्या मत्स्थक्रीडेवर खिळलेली दृष्टि निग्रहानें बाजूला घेऊन मी कृष्णेच्या पात्रांत दूरवर फिरवली. केवढा विस्तीर्ण तो डोह ! पाणी जणु हालतच नव्हतें ; खालीं वहातच नव्हतें. एकच कृष्णा ; पण नरसोबाच्या वाडीला ती आपला अवखळपणा दाखविते तर इथें संकल्प-विकल्पांचा उपशम होऊन शांतीनें वरलेल्या स्थितप्रज्ञाची अवस्था दाखवते. वरून सूर्यताप होतो म्हणून ती कढत नाही. आंत मोठमोठाल्या सुसरी वावरतात म्हणून ती उबगत नाही. आपल्या परिसरांतल्या मळ्या महामूर पिकतात म्हणून ती उपकार सांगत नाही. आणि वर्षाकालांत महापुरामुळें श्रींच्या पादुका बुडतात आणि मागाहून तिथें चिखलाचा डोंगर सांचतो म्हणून ती खंत करीत नाही.

घाटावरून मंदिराकडे येत असतांना कवि सुधांशूनी चार ओळींत त्या परिसराचें वर्णन ऐकवलें.

“ खालुनी वाहते करुणा परमेशाची
अनू तीरावरतीं बसली माय जगाची
वटवृक्ष वरी सोडून जटा भूमीस
प्राचीन वसे जणु मूर्ती योगीशाची ”

सुस्नात होऊन दत्ताला प्रदक्षिणा घालतांना सर्भोवतींच्या ओवऱ्यांत एक-दौघे अनुष्ठानी गुरुचरित्राचें पारायण करतांना दिसले. ‘पोटापुरतें’ मागून एकांतस्थळीं देवतेच्या सान्निध्यांत साधना करणाऱ्या व्यक्तीबद्दल मला नेहमींच आदर वाटतो. तप करावें, निग्रहाच्या बळाबरोबरच ईश्वराचें अधिष्ठान मिळावें आणि मग ‘सर्वभूतहिते रत’ होऊन कार्यक्षेत्रांत उतरावें हा आमच्या आर्यसंस्कृतीचा एक आगळा विशेष आहे. विधात्याला चारी खाणी आणि चौऱ्यांयशीं लक्ष योनी यांचें सृजन करण्याचें सामर्थ्य प्राप्त व्हावें म्हणून त्याच्या जनकानें ‘तप तप’ हा उद्गार त्या शून्याच्या गाभाऱ्यांत घुमवला होता त्याचें तरी तात्पर्य हेंच. दत्तात्रेयाचे एकेक शिष्य हे साधनेचे सद्य-विध्य होते. तो कार्तवीर्य सहस्रार्जुन गुरुकृपेसाठी देहाची आटणी करीत बसला

होता. भार्गव परशुरामहि तसाच. मदालसेचा पुत्र अलर्क यानें मातापुरीं दत्तात्रेयाच्या पार्यां स्वतःचें शिरकमल वाहिलें होतें. सव्वा लाख 'गीतार्णव' ग्रंथ बुटेदरीच्या गुहेंत बसून रचणाऱ्या दासोपंतांनीं प्रथम बारा वर्षे सद्वाद्री-वर आणि नंतर बारा वर्षे गोदावरीकांठीं उग्र तप आचरलें होतें. जनार्दन-स्वामी देवगडावर जी साधना करीत तीहि याच तोलाची होती. या सर्व निष्ठावंत भक्तांवर गुरुकृपा वरसली होती. संगमावर पुरश्चरण करीत असतांना दत्तात्रेय रामदासस्वामींच्या पुढेंहि प्रगट झाले होते. त्यांनीं त्यांना अपूर्व योगसिद्धि दिली होती. समर्थ हें त्यांचें सांकेतिक नांव दत्तदिगंबरानेंच ठेवलें, हें स्मरणांत ठेवण्यासारखे आहे.

दत्तसंप्रदाय पुरातन आहे. अवतारमालिकेंत दत्ताला कुठें चौथें, कुठें सहावें, तर कुठें सातवें स्थान मिळालें आहे. पुराणें, भारत-भागवत आणि उपनिषदे यांत दत्तसंप्रदायाचे उल्लेख आढळतात. या संप्रदायांतले लोक राम-कृष्णां. पेशांहि दत्तावतार विशिष्ट असल्याचें सांगतात. राम-कृष्ण हे जगरहाटीप्रमाणें मातेच्या उदरातून जन्मलेले तर दत्त अयोनिर्भव. राम-कृष्णांना धर्मसंस्थापनेसाठीं शस्त्रबळाचा आश्रय करावा लागला तर दत्तानें योग आणि ज्ञान या त्याहून वरच्या साधनांनीं तेंच कार्य साधलें. राम-कृष्ण हे एकट्या वैकुण्ठपतीचीं रूपें तर दत्तमहाराजांत ब्रह्मा-विष्णु-महेश हे तिन्ही देव एक-वटले आहेत. शिवाय दत्त सदा अवधूत. सदा आनंदमग्न.

सोंवळ्या-ओंवळ्याच्या बाबतींत दत्तसंप्रदाय कडक असला तरी तो प्रपंचाला पराङ्मुख करणारा नाही. बहुतेक प्राचीन दत्तभक्त रजोगुणी क्षात्र-वृत्तीचेच आढळतील. दत्तात्रेयानें निरनिराळ्या भक्तांना केलेल्या उपदेशाचें सार पाहिलें तर त्यांत त्याला लोकोपकारार्थ कर्मयोगच अभिप्रेत दिसतो. तो वर्णाश्रमधर्माचा असीम पुरस्कर्ता आहे आणि वर्णाश्रम म्हटलें कीं त्यांत सगळा संसार आलाच. तात्पर्य, दत्तोपासना हें मोक्षाइतकेंच अभ्युदयाचेंहि साधन आहे.

दत्तसंप्रदाय प्राचीन असला तरी महाराष्ट्रांत तो सुपरिचित आणि सुप्रतिष्ठित झाला तो नरसिंहसरस्वतींच्यामुळे. शालिवाहन शकाच्या १४ व्या शतकाच्या ती. म. ...४

मध्यभागी त्यांचा अवतार झाला. त्या वेळीं उभा महाराष्ट्र यवनी सत्तेच्या टाचेखाली होता. हिंदु जनता अति व्रस्त झाली होती. पोटीं भय बाळगून सगळे लोक जीवन कंठीत होते. कोणी आपंगिता नाही, कोणी पुसता नाही, अशी सवत्र अशरणता आली होती. साहजिकपणेच देवाधर्मावरचा विश्वास डळमळला होता. अशा दुर्धर लोकस्थितीत त्यांनीं अवतरून पीडित प्रजेला धीर दिला. आपल्या योगसामर्थ्याचा अनेक प्रसंगी साक्षात्कार दाखवला. असंख्य लोकांना दुःखमुक्त केलें. स्त्री-पुरुषांना सोज्ज्वळ आचारधर्म उपदेशिला. हिंदूंचे तशीच अहिंदूंचेहि आपल्या तपोबलाची छाप पाडली. आपल्या पायाच्या फोडाचें असाध्य दुखणें बरें करण्यासाठीं खुद्द बेदरचा बादशहा अलाउद्दिन बहामनी नरसिंहसरस्वतीच्या पायांशीं आला होता आणि रोगमुक्तहि झाला होता.

शके १३८० या वर्षीं नरसिंहसरस्वतींची अवतारसमाप्ति झाली. त्यानंतर सुमारे शंभर वर्षींनीं ५३ अध्यायांचा गुरुचरित्र हा ग्रंथ सरस्वती गंगाधरानें रचला. दत्तभक्तीची प्रतिष्ठा याच एका ग्रंथाने वाढविली. दत्तभक्तांच्या घरीं हा ग्रंथ कपाटांत न राहतां देवघरांत बसतो. भागवत ग्रंथाच्या सप्ताहपेक्षांहि गुरुचरित्राचे सप्ताह अधिक होतात.

औदुंबराच्या छायेंतून मी मंदिरप्रदक्षिणा करीत होतो. लहानमोठे अनेक औदुंबर या क्षेत्राचें नांव सार्थ करतात. दत्ताला औदुंबर प्रिय आहे. वट-पिंपलाप्रमाणेंच औदुंबराहि पावन वृक्ष आहे. ऐतरेय ब्राह्मणांत याच्या फळांना 'मधु' म्हटलें आहे. क्षत्रिय कुमाराला उपनयनांत औदुंबराचाच दंड दिला जातो. यज्ञप्रसंगीं यूप उभारीत तो याचाच. 'दर्वी' ही याच्याच लांकडाची असे. औदुंबर हा याज्ञिकांत सर्व औषधींचा प्रतिनिधि होऊं शकतो. इष्ट वृक्षाच्या समिधा मिळूं शकल्या नाहीत तर 'तदभावे' औदुंबराच्याच वापरतात.

वरच्या भागाला एक 'आजोबा' वड आहे. त्याच्यावर आम्ही गेलों त्या दिवशीं शुक्रगणांची महापरिषद् भरली होती. हिरव्या पर्णसंभारांत त्याच्या रक्तचंचू मनोज्ञ रंगसंगाति दाखवीत होत्या. त्यांची फडफड सुरू होती, त्या अर्थी परिषदेचा अध्यक्ष अजून यायचा असावा. त्या वडाच्या खालून

जाणाऱ्या वाटेने आम्ही ब्रह्मानंदांच्या मठाकडे गेलो. हठयोगाचे आचार्य असलेले हे स्वामी १८२५ सालीं गिरनार पर्वतावरून इथे आले होते. इथेच त्यांनीं समाधि घेतली. मठस्थान शांत आहे, प्रसन्न आहे आणि पावनहि आहे. त्याच्याचसमोर कृष्णेच्या पात्रांत सिद्धमठ नांवाचा आणखी एक मठ आहे. पण उन्हाळ्यांतसुद्धां त्याच्यावर गुडघाभर पाणी असते. यावरून असे अनुमान करतां येते की, पूर्वी तो मठ तीरावर असावा आणि नदीचा प्रवाह दत्ताच्या चरणांजवळ सरकल्यामुळे त्या मठाला जलसमाधि मिळाली असावी. ‘पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरिताम्’ असें जे भवभूति म्हणतो ते निसर्गाच्या अशा उलथापालथी पाहूनच. औदुंबर ही अंकलखोप या गांवची वाडी आहे. मुख्यत्वेन देवपूजकांचीच इथे वस्ती आहे.

दुपारीं भोजन उरकून आम्ही भुवनेश्वरीच्या दर्शनाला जाण्यासाठीं तरीत बसलो. नाव सुसाट निधून पेलतीराला थडकली. भुवनेश्वरीचें स्थान औदुंबराच्या पूर्वेस आहे. जुनाट देऊळ, एका गुरव पुजाऱ्याशिवाय मनुष्यवस्तीचा अभाव आणि झाडाझुडुपाचें नांवसुद्धा नाही. यामुळे इथें फार वेळ थांबावेसे वाटत नाही. ही त्रिभुवनाची ईश्वरी इथें अनाथासारखी वाटते. मंदिरांत मार्गदर्शकानें गाभाऱ्याजवळच्या एका जागी बोट दाखवून सांगितलें कीं,

इथें खालीं भुयार असून तें मिलवडीच्या घाटापर्यंत गेलें आहे. या स्थानाच्या इतिहासांत एका उग्र गंभीर घटनेची नोंद आहे.

करवीर क्षेत्रांच्या एका मतिमंद ब्राह्मणानें भुवनेश्वरीपुढें विद्येसाठीं धरणें घेतलें आणि ती प्रसन्न होईना असें पाहून तो वैतागानें आपली जिह्वा छेदायला निघाला. मग मात्र देवीनें साक्षात्कार दाखवून त्याला सांगितलें कीं, 'नदीच्या पलीकडे जा आणि तिथें औदुंबरातलीं एक महातापसी बसला आहे त्याचे पाय धर. तो तुझें आर्त पुरवील.'

हा तापसी म्हणजे नरसिंहसरस्वती. गुरूपानें कांहीं काल राहण्यासाठीं त्यांनीं हें औदुंबरवन निवडलें होतें; पण भुवनेश्वरीनें या ब्राह्मणाला त्यांच्याकडे धाडून त्यांना उघडकीस आणलें. मूढ ब्राह्मण श्रीच्या केवळ वरदहस्तानें वेदशास्त्रसंपन्न झाला. ही वार्ता सर्वत्र पसरली आणि जो तो आपलें दैन्य, दुःख घेऊन त्यांच्याकडे धावूं लागला.

भुवनेश्वरीच्या दारांतून आम्हीं मिलवडी स्टेशनची 'मोहोर' धरली. ती पाऊलवाट शेतांतून जात होती. त्या काळ्याशार जमिनींत अन्नपूर्णा हंसून डोलत होती. दोन्ही बाजूंनीं लवून आलेल्या भरघोस कणसांना हलुवार हातांनीं दूर करीत आम्हांला जावें लागत होतें. हिंदुस्थानात अन्नाचा दुष्काळ आहे या गोष्टीवरचा क्षणभर विश्वासच उडाला ते मोत्यांसारखे दाणे पाहून. आमच्याभोवतीं सगळीकडे हिरवीं पिंगट शेतेंच शेतें. त्यांत मुख्य पिकाच्या आश्रयानें कडधान्यें आणि पालेभाज्याहि तयार होत होत्या.

भरदुपारचा प्रहर. मोकळ्या निळ्या घुमटाखालची पायवाट. वर 'नक्षत्र' तापलेलें. आणि आम्ही स्टेशनकडे चाललेले. स्टेशनभागांतलीं छपरे दिसत होती; पण कितीहि चालले तरी तें जवळच येईना. सुपारीचें खांड चघळूनहि घशाची कोरड कमी होईना. एवढ्यांत डाव्या बाजूच्या शिवारांत दोन झोंपड्या दिसल्या. तिथें पाणी मिळेल ही खात्री झाल्यानें आम्ही वाट सोडून तिकडे वळलों. झोंपड्यांच्या दारांत बैल मध्यान्हाची डुलकी घेत होते. जवळच चारदोन उघडीं पोरे बागडत होती. पाहुण्यांचा लोंढा बाहेर आलेल्ल पाहून झोंपडींतून बाहेर आलेल्या बायकांच्या डोळ्यांत आश्चर्य ओथंबलें.

लहानशीच पण मोट चालणारी विहीर तिथें होती. आंत उतरायला घसरडी वाट होती. पाणी माठांतल्यासारखें गार होतें. ‘कान्तायते स्पर्श-सुखेन वारि’ असेंच एखाद्या कवीनें त्याचें वर्णन केलें असतें. कां नाहीं तें शीतल असणार ! सर्भोवतींच्या डेरेदार आम्रवृक्षांनीं सूर्यकिरणांचा कधीं स्पर्शच होऊं दिला नव्हता त्याला. तें थोडेंसेंच पिऊन आमची तृषा हरली. अधिक प्यालों तें लोभ सुटेना म्हणून. आतां स्टेशन अगदीं जवळ दिसत होतें. तें आणखी तीन मैल लांब असतें तरी आतां आम्हांला त्याची पर्वा नव्हती. जातां जातां मीं त्या ‘सरसहृदय’ कूपाला माझी कृतज्ञता कळवली-

“हे कूप त्वं चिरं जीव ! स्वल्पतोये बहुव्ययः ”

: ४ :

: पंचवटीच्या परिसरांत

नाशिक-पंचवटीच्या यात्रेसाठी मी पुण्याहून निघालो, ते दिवस वसंत-ऋतूचे होते. आगगाडीपेक्षा बसने जाणे सोईस्कर म्हणून मी तोच मार्ग धरला. खेड, नारायणगांव, संगमनेर, सिन्नर या गांवांवरून हा रस्ता नाशिकला पोचतो. प्रथम पुष्पोद्गम, नंतर नवपल्लव, त्यापुढे भ्रमरसमुदाय आणि त्याद्वि-वर कोकिलकूजन अशा क्रमाने वसंत अवतीर्ण होतो असे संस्कृत कवींच्या काव्यांत वाचलेले आणि कोंकणांत अनुभवलेले; पण आमची बस जात होती तो रस्ता रुक्ष आणि रखरखीत होता. जित्ये वनस्थलीचाच अभाव तिथे वसंताने अवतरायाचे कसे आणि आपला खेळ मांडायचा तरी कसा ?

संगमनेर जवळ येत चालले तों मध्यान्हाचे काव्य तळपू लागले. खाली जमीन काळी. डोक्यावर आकाश निळे. झाडी नसल्यामुळे हिरव्या रंगाचाच तेवढा दुष्काळ होता. गांवाच्या आश्रयाने सुद्धा वृक्षांची वाढ झालेली दिसत नव्हती. एका ठिकाणी जवळच्या नदीचे पाणी ढोसून गुरे सुद्धा उन्हांतच गोठणीला बसली होती. सगळ्या घरांवर सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत उन्हाच उन्हा. लहानपणी एखाद्याने खोडी काढल्याची तक्रार घेऊन आजीकडे गेलों की ती म्हणायची, 'थांब हं, आपण त्याचं घर उन्हांत बांधूं !' उन्हांत घर ही केवढी जबर शिक्षा असली पाहिजे हे त्या गांवांवरून जाणतां येण्या-सारखे होते.

उन्हाच्या जोडीला कढत वारेहि डोळे आणि कानशिले भाजीत होते. धुरळा तर लोटांनी उठायचा आणि गाडीत धुसायचा. गोदावरीच्या आर्धी त्यानेच आम्हांला सचेल स्नान घातले. नाकांत, तोंडांत, डोळ्यांच्या पापण्यांवर तोच एक पदार्थ. बाहेर उन्हाळा आणि आंत धुरळा; त्यामुळे जीव कासावीस होऊ लागला. नाशिक हे द्राक्षांसाठी प्रसिद्ध; तेव्हां म्हटले शहराच्या जवळ पोंचल्यावर तरी आमची बस द्राक्षांच्या मळ्यांतून जाईल. पण ते स्वप्नच ठरले. एवढ्यांत नाशिक रोड स्टेशन आले. आतां फक्त ४-५ मैल जायचे होते, आणि रस्ताहि चांगला होता. कोर्ट, कचेऱ्या आणि शाळा यांच्या इमारतींवरून आमची बस मुक्कामावर येऊन थडकली. तबबल साडेसहा तासांनी मी नाशिक क्षेत्रांत पदार्पण केले.

मुक्कामावर पोचताच जेवण तयार असल्याची सूचना मिळाली. 'शतं विहाय भोक्तव्यम्' मनानें सुभाषित सांगितलें. पण त्याचा पुढचाच चरण निराळेंच सांगत होता. 'सहस्रं स्नानमाचरेत् !' हजार गोष्टी मार्गे टाकाव्या आणि आर्धी स्नान करावें. त्या हजारांत जेवणसुद्धां आलेंच. मी नाशिकला केवळ भोजनभाऊ म्हणून थोडाच गेलों होतो. भूक समसमली होती हें खरें ; पण त्याचबरोबर यात्रेकरूच्या अंगी सहजपणें जी एक तितिक्षा येते ती मलाहि आली होती. आणि मुख्य म्हणजे इतके तापून आणि धूळ खाऊन आल्यावर स्नानावांचून चैनच पडलें नसतें. म्हणून मी धोतर-पंचा खांद्यावर टाकून सरळ नदीची वाट धरली. नाशिक शहर हे नदीकांठीं वसल्यामुळें कोणताहि उतरता रस्ता शेवटीं गोदावरीलाच जाऊन मिळतो. वस्तुतः पंचवटीच्या बाजूनें असलेल्या रामकुंडावर जाऊन स्नान करण्यांत खरें यात्राफल आहे, हें जाणत असूनहि मीं ती गोष्ट त्या वेळीं टाळली. रिकाम्या पोटीं तीर्थोपाध्यांच्या चक्रव्यूहांत सांपडण्याची माझी तयारी नव्हती. नाशिक आणि पंचवटी यांना जोडणारा 'सेतुबंध' जियून सुरू होतो तिथेंच सुंदरनारायणाच्या मंदिराकडून मी खाली उतरलों. तिथें छायाहि होती आणि पाणीहि भरपूर होतें.

वर्षाप्रमाणेंच गोदावरीनें आपला जीवनरस सूर्यदेवाला समर्पण केला होता. त्यानेंहि तो वर्षाकाळीं सहस्रगुणांनीं परत करण्याच्या बोलीवर ग्रहण केला होता. गोदेचें बहुतेक पात्र कोरडे पडलें होतें. त्यांतून वरच्या बाजूला गंगापूर येथें धरण बांधण्याचें काम सुरू असल्यामुळें उरलासुरला ओघ त्यांनीं तिथें रोखून धरला होता. त्यामुळें पुलाखालच्या पात्रांत काळे खडक कोरडे आणि मोकळे पसरले होते. पण मी जिथें बुडी मारीत होतो ती जागा पुलातळची होती आणि तिथें लहानसा बंधारा असल्यामुळें कृपणाच्या वित्ताप्रमाणें बरेंच पाणी सांचलें होतें. लंगोट कसलेली किती तरी मुलें त्यात धडाधड उड्या घेत होती. नगरपालिकेनें 'जलरक्षक' म्हणून नियुक्त केलेला एक पंजाबी निर्वासित, मुलांच्या माकडचेष्टा अनावर झाल्या कीं हातांतली छडी हालवीत 'मा चापलाय' म्हणून त्यांना दटावीत होता.

मी सुस्नात होऊन शुद्ध मराठी मंत्रानें ओंजळ भरून गोदेला अर्घ्य देत होतो.—

“ तुज हृदयंगमरवें विहंगम-भाट सकाळीं आळविती
तु तरु तीरींचे, तुजवर वल्लीपल्लव चामर चाळविती
तुझ्या प्रवाही कुंकुम वाही बालरवी जणुं अरुणकरीं
जय संजीवनि ! जननि पयोदे ! श्रीगोदे भवताप हरीं. ”

राजकवि चंद्रशेखरांच्या गोदागौरवांतल्या या पदपंक्ति आहेत. या गोदागौरवाच्या रूपाने त्यांच्या संस्कारवती वार्णीतून एक प्रसन्न पावन काव्यगंगा अवतीर्ण झाली आहे. गोदामाईची असाधारण भक्ति तिच्यांतून वाहते. जगन्नाथपंडितांची जशी संस्कृत गंगालहरी तसाच हा चंद्रशेखरांचा मराठी ‘रसिकें अक्षरें मेळविलेला’ गोदागौरव. जगन्नाथ हा हाडाचा पंडित. अंतरांतली उद्धाराची तळमळ व्यक्त करित असतां हि पांडित्याने त्याची पाठ सोडली नाही. त्याने गंगामय्याशी भक्तिवादाबरोबरच युक्तिवादहि मांडला आहे. कारण ती त्याची जित्याची खोड. पण चंद्रशेखर आपला अनन्यशरण भक्तिभाव तिला समपून ‘जय संजीवनि ! जय श्रीगोदे !’ असा तिचा उद्घोष करतात. जणुं त्यांना हवें होतें ते अभयवचन तिच्या तोंडून मिळालें आहे. जणुं सगळा भवताप शमला आहे !

माझे हें स्तोत्र ऐकून तो मुलांना दटावणारा ‘मय्या’ मजकडे वळला. मला वाटलें, आपल्यालाहि हा आतां कांहीं तरी सुनावणार. पण त्याचे डोळे तसें सांगत नव्हते. ते कांहींसे तरळले होते. त्याला मी कोणी तरी निराळा वाटलों असेन. जवळ येऊन त्यानें ‘कोण, कुठले’ म्हणून माझी चौकशी केली. हातांतली काठी टाकून आणि घटकाभर आपला सेवाधर्म विसरून तो एका पायरीवर बसला. मी न विचारतांच त्याने आपल्या निर्वासनाची कहाणी सुरू केली. बोलतां बोलतां साठीच्या घरांत गेलेल्या, दणकट हाडापेराच्या त्या वृद्धाच्या डोळ्यांतून आसवांचे थेंब त्याच्या करड्या दाढीवर सांझू लागले. देशांत त्याचें दुकान होतें. चार गडीमाणसें पदरीं होती. मुलगे आणि सुनाही होत्या. पण एकाएकी आकाशाची कुऱ्हाड कोसळली. होतें तें नव्हतेंसें झालें असतें तरी हरकत नव्हती. पण घडलें तें विपरीत ! कल्पनेसरशी रक्ताचें पाणी करणारें !

त्याची असल पंजाबी मला कळायला कठीण जात होती. माझी मराठी त्याला तशीच वाटली असेल. पण जिभेच्या भाषा अनेक असल्या तरी

हृदयाची भाषा सर्वत्र एकच असते आणि ज्याची माणुसकी शाबूत आहे त्याला ती कळायला उशीर लागत नाही. त्या अंतस्थ भाषेत मी त्याचें सोलीव दुःख आणि त्यानें माझी सहानुभूति जाणली. पण त्याला माझ्याकडून हवी होती ती 'ओली' सहानुभूति. आणि ती मिळतांच त्यानें मला एक सलाम करून आपली काठी उचलली. मी मनांत म्हटलें, कांहीं नुकसान झालें नाही. एवींतेवीं मी स्नानविधीची दक्षिणा कोणाला तरी देणारच होतो. 'देशे काले च पात्रेच —'

भाविक असो, वा तार्किक असो, कोणालाहि गोदास्नानाची अपूर्वाईच वाटेल. गोदावरीची 'दक्षिणगंगा' अशी ख्याति आहे. गंगा आणि गोदा या दोघींचाहि शंकराच्या जटेशी संबंध असल्यामुळें त्या 'शांभवी' आहेत. भाविकांची तर अशी धारणा आहे कीं, दोघींचे संदेश एकमेकींना पोचवणारा एक मध्यस्थ गुप्त प्रवाह भूगर्भातून असला पाहिजे. या महानदीला गंगेच्या खालोखाल, क्वचित् गंगेपेक्षाही वरकड मानतात. रेवातीरीं तप करावें, गंगातीरीं देह ठेवावा आणि कुरुक्षेत्रात दान करावें अशी त्या त्या क्षेत्रांची महती आहे; पण या सगळ्या गोष्टी एका गोदातीरीं केल्या तरी तेंच पुण्यफळ लाभतें, असा स्कंद-पुराणाचा निर्वाळा आहे. उगम, मध्य आणि शेवट अशा तिन्ही ठिकाणी ती सारखीच पावन आहे.

गोदेला महाराष्ट्राची 'सरस्वती' म्हणायला मुळींच हरकत नाही. माउली

तर ती आहेच आहे. निराळ्या दृष्टीने पाहिले तर ती अध्यात्माची सरिता दिसते. तिच्यांतून वाहते ते पाणी नव्हे, तर विद्युद्द सत्त्वगुण. तिच्या तीरावर जे सारस्वत निर्माण झाले ते विश्वात्मैक्याचे आणि सामरस्याचे. तिच्या तीरावरचे खग-मृग आणि पात्रांतले दगडधोडेसुद्धा विश्वप्रेमाची मंगलसूक्ते गात असतील. गंगेच्या कांठी तप पोसले. यमुनातीरी प्रेम दाटले. नर्मदाकिनारी योग वाढला. कृष्णाकांठी सामर्थ्य तळपले. आणि गोदातीरी भक्तिज्ञानांचा एकमेळ साधून मनुष्यमात्राला मोक्षाचे महाद्वार खुले करणाऱ्या एका महान् संस्कृतीचा विस्तार झाला. महाराष्ट्रांतला भागवतधर्म हिचेच स्तन्य पिऊन पुष्ट झाला आहे. हिच्या कांठी नाशिक आणि पैठण ही दोन नगरे संस्कृति-केंद्रे म्हणून सातवाहनांच्या कालापासून प्रसिद्ध आहेत.

त्र्यंबकेश्वरी ब्रह्मगिरीवर हिचा उगम झाला. वस्तुतः पश्चिम समुद्र तिला पन्नास मैलांवर होता. तिच्या दोन धाकट्या बहिणी वैतरणा आणि दमणगंगा या दोघींनी हे जवळचेच 'स्थळ' पसंत केले आणि पश्चिम बाजूने झेप टाकली. पण गोदावरीचा विचार वेगळा ठरला. तिला सागरभिळणी तर साधायची होतीच ; पण त्याआधी भूपृष्ठाचे सौंदर्य वाढवायचे होते. तटप्रदेश समृद्ध करून जनांचे दैन्य दूर करायचे होते. म्हणून तिने पूर्वसमुद्राचा नऊशे मैलांचा मार्ग पसंत केला. ती प्रथम एकटीच आपल्या ध्येयमार्गावर आरूढ झाली. पण तिला वाटेत आणखी कांही जीवींच्या सांगातिणी भेटल्या. प्रथम तिला दारणा भेटली. नंतर प्रवरा मिळाली. पुढे बालेघाटांतली मांजराहि आली. अजंठ्याच्या डोंगरांत जन्मलेल्या पूर्णेने हि तिचीच कास धरली. सिरोंचा येथे प्राणहितेने तिच्यांत प्राण ओतला. नंतर इंद्रवती आणि शबरी याहि आल्या. या संगमानंतर गोदेने आपली दिशा बदलली. ती दक्षिणवाहिनी झाली. साधकाच्या मार्गात काम-क्रोध तसे मोठमोठे पर्वत त्या मार्गात तिला आड पडले. पण तिने त्यांच्याशी चांगलाच सामना दिला. अनेक नद्यांच्या जलौघाची संघशक्ति तिच्या पाठीशी असल्यामुळे तिने त्या पर्वतांना फोडीत, तोडीत, राजमहेंद्रीचे मोकळे मैदान गांठले. मद्रास राज्यांत आल्यावर तिने आपल्या एका प्रवाहाचे सप्तप्रवाह केले आणि जणु सप्तहस्तांनी सागराला मिठी घातली. जनसेवेत कृतकार्य होऊन आलेल्या या वरवर्णिनीला सागराने अनंत-लहरींच्या करानां कुरवाळले. त्याच्या संतत हास्यांत तिचे हि हास्य मिसळले.

नाशिक हें क्षेत्र पुरातन आहे. पुराणांतरीं त्याचा डिंडिम वाजत आहे. भारतांतील पांच महातीर्थांत त्याची गणना होते. यालाच 'पश्चिमकाशी' अशी दुसरी संज्ञा आहे. दोनहजार वर्षांपूर्वी हें व्यापारी पेठ आणि क्षेत्र म्हणून प्रसिद्ध असल्याचे इजिप्शियन प्रवासी टॉलेमी सांगतो. 'नासिका' असा त्यानें त्याचा उल्लेख केला आहे. पतंजलीच्या महाभाष्यांत 'नासिक्य' असें नांव आढळते. युगमानाप्रमाणें त्याला अनेक नावे मिळालेली आहेत. कृतयुगांत याला पद्मनगर म्हणत. त्रेतांत त्रिकंठक या नांवें ओळखीत. द्वापारांत जनस्थान म्हणून संबोधित. आजचे नाशिक हें नांव 'नवशिख' शब्दाचा अपभ्रंश असल्याचें सांगतात. याच्या आसपास नऊ टेकड्या असल्यामुळें याला नवशिख म्हणत असावे. बहुजनाना कदाचित् ठाऊक नसेल; पण यवनांच्या सत्ता-कालांत त्यांनीं याचें 'गुल्शनाबाद' असें नवें नामकरण केले होतें. औरंगजेबाच्या एका सुभेदारानें इथलीं पंचवीस देवळें पाडून एकचतुर्थांश शतकृत्य केल्याचे इतिहास सांगतो.

गोदावरीच्या दक्षिण तीरावर नाशिक आणि उत्तर तीरावर समोरच पंचवटी आहे. दोन्ही क्षेत्रें समान योग्यतेचीं आणि प्रातःस्मरणीय आहेत. पंचवटींत प्रभु रामचंद्राने आपला आश्रम उभारला होता. रामाच्यापूर्वी किती तरी वर्षे विंध्य ओलांडून अगस्त्यमुनि दक्षिणेंत उतरला होता. कुदळीनें डोंगर-कडे तोडून त्यानें दक्षिणापथ तयार केला होता. दक्षिण दिशेला आर्यांना वाहती वाट करून देण्याचें श्रेय अगस्त्यालाच दिलें पाहिजे. पंचवटीपासून दोन योजनांवर त्याचें वसतिस्थान होतें. अत्रस्थ अनार्यांनीं त्याच्या या आक्रमणाला कसून विरोध केला असला पाहिजे. पण तो प्रेमाचा मंत्र घेऊन आला होता. त्यानें हळूहळू त्याचा विरोध शमवला. त्या आदिवासी रानटांशीं त्यानें सौरस्य निर्माण केलें. एक विशाल संस्कृति त्याच्यापाशीं होती. ती देऊन त्यानें त्या अनार्यांना 'आर्य' करून टाकलें. हा सर्व प्रदेश त्यानें कसा निर्वैर बनवला तें खुद्द रामचंद्रानेंच लक्ष्मणाला सांगितलें आहे. गोदावरीच्या उत्तर तीराला गौतमतीर आणि दक्षिण तीराला वसिष्ठतीर म्हणतात. यावरून या दोघां ऋषिप्रवरांनींहि अगस्त्याच्या या कार्याला हातभार लावला असावा असें अनुमान निघतें. ब्राह्मण आणि क्षत्रिय यांच्या सहकारानेंच दक्षिणेतल्या या आर्य वसाहती सुप्रतिष्ठित झाल्या. त्यांनीं मूळ रहिवाशांचें निर्मूलन केलें नाहीं; तर त्यांचा आपल्या जयिष्णु संस्कृतींत समावेश करून टाकला.

प्रभु राम आपला वनवास पुरा करण्यासाठी कदाचित् दुसरीकडेहि कुठें तरी गेला असता. त्याला कांहीं कैकेयीने पंचवटीत राहण्याचा निर्बंध घातला नव्हता. पण अगस्त्याने त्याला इथली गोडी उत्पन्न केली. 'इथें हरणें असंख्य आहेत. फळांमुळांचीहि वाण नाही. वृक्षांची घनदाट छाया आहे. शिवाय गोदावरीसारख्या महानदीचें सान्निध्य आहे. तेव्हां तूं या जनस्थानांतच रहा आणि आमच्या यज्ञयागांचा विध्वंस करणाऱ्या राक्षसांचा उच्छेद कर.'

रामरायानें त्या तपोवृद्ध मुनीचा आदेश शिरोधार्य मानला. पंचवटीत आश्रम उभारून त्याने पित्याचे वचन आणि राक्षसांचे निर्दालन हीं दोन्ही कार्ये एकाच काळीं पार पाडलीं. त्या दिवसापासून आजतागायत पंचवटीत राममहिमा गाजून राहिला आहे.

पण ही झाली पुराणकालीन गोष्ट. इतिहासाचा धागादोरा कुठपासून सांपडतो हें पहायचें तर आंध्र-भृत्यांच्या राजवटीपासूनच आपल्याला प्रारंभ करावा लागेल. यांनाच पुढें सातवाहन अशी संज्ञा लाभली. हे सातवाहन सूर्यवंशी म्हणजे रामाच्याच वंशांतले होते. महाराष्ट्राचा पहिला ऐतिहासिक महावंश तो हाच. ख्रि. पू. २०० ते इ. स. २०० पर्यंत यांनी महाराष्ट्रावर अधिराज्य केलें. महाराष्ट्रांत अनेक ठिकाणी डोंगर पोखरून लेणी खोदण्यांत आलीं तीं यांच्याच कालखंडात. त्यानंतर या भागाची सत्ता अमीरांच्या हातीं आली. अंजनेरी हा किल्ला हें त्यांचें मुख्य ठाणें होतें. सहाव्या शतकाच्या प्रारंभी हा प्रदेश चालुक्यांनीं हस्तगत केला. त्यानंतर आले राठोड. त्यांची पहिली राजधानी नाशिक जिल्ह्यांत मयूरखंडी येथें उभी झाली. त्यानंतर देवगिरीच्या यादवांची अमदानी सुरू झाली. त्यांचा काळ फिरल्यावर मुसलमानी सत्ता गाजू लागली. त्यांच्या काळांत या क्षेत्राची पडझड होऊन त्याला अवकळा आली. त्यानंतर अठराव्या शतकाच्या मध्यावर पेशव्यांनीं त्याचें मुख उजळ केलें. पुढें पेशवाई बुडून इंग्रजांचा अंमल जारी झाला हें खरें; पण त्यांच्या अमदानींत क्षेत्राच्या महात्म्याला धक्का लागला नाही.

नाशिक-पंचवटीत जीं कलापूर्ण मंदिरे आहेत त्यांतलें एक सुंदरनारायणाचें. हें १७५६ सालीं सरदार चंद्रचूडांनीं बांधलें. मीं जिथें स्नानाला उतरलों होतो तिथे वरच्याच बाजूला तें असल्यामुळें मीं प्रथम तिकडे वळलो. सत्याला

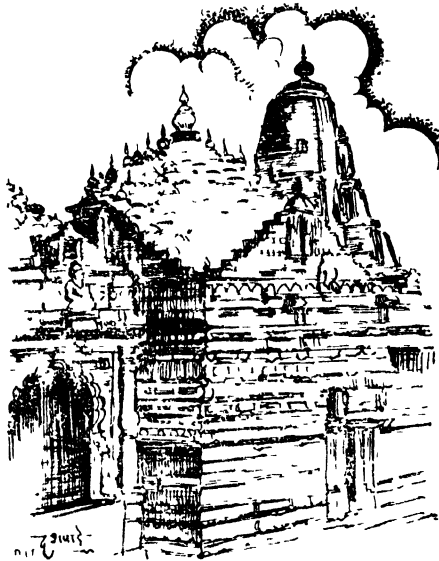
स्मरून बोलावयाचें तर मला देवापेक्षां देवळाचीच उत्सुकता अधिक होती. प्रवेशद्वारांत उभा राहिलों तर त्यानेंच माझी दृष्टि खिळवली. कोरीव नक्षीनें खचून राहिलेला असा तो दरवाजा आहे. खालीं दोन बाजूंना दोन कीर्तिमुखें. त्यांच्या बाजूला दोन पापंद. चौकटीवर घुमटींत कोरलेला लबोदर गजवदन. त्यावर दगडी झडप आणि त्याच्यावरहि सुंदर मेहेरप. तिथल्या नक्षीतला रेखीवपणा आणि समतोलपणा मुक्तकंठाने प्रशंसावा असा आहे. या मंदिराला दिशासाधन आहे. मार्चच्या २१ तारखेला उगवत्या सूर्याचे किरण सरळ सुंदरनारायणाच्या पायांवर पडतात. या मंदिराच्या तंतोतंत समोर नदीच्या पलीकडे कपालेश्वर मंदिर येतें. कपालेश्वराच्या प्रवेशद्वारांतून सुंदर-नारायणाच्या गर्भगारांतला दिवा दिसतो असें सांगतात. कपालेश्वराचें नांव अनायासें आलें तेव्हां इथेंच त्याला दोन वाकमुमनें वाहून पुढें जावें हें बरें.

रामकुंडाच्या जवळच तें आहे. उंचावर असल्यामुळें बऱ्याच पायऱ्या चढून वर जावे लागतें. वरून गोदातीराचें विहंगमदर्शन चांगलें होतें. प्रदक्षिणा करतांना प्राकारांतल्या पिंपळांची सळसळ कानीं पडते. कपालेश्वराचें वैशिष्ट्य हें कीं, त्यानें आपलें वाहन चरायला सोडलें आहे. ज्याच्या शिंगां-मधून शिवदर्शन घेण्याचा संकेत तो नंदी त्याच्यापुढें नाहीं. तो नसायला पुराणकालांत एक सबळ कारण घडलें आहे.

ब्रह्मदेव आणि शंकर या दोघांत एकदां कसली तरी गंभीर चर्चा सुरू झाली. विधात्याच्या युक्तिवादापुढें शंकराचा टिकाव लागला नाहीं. त्यानें ‘शेषं कोपेन पूरयेत्’ असें केलें आणि क्रोधाच्या भरांत विधात्याच्या चार मस्तकांपैकीं एकाचा छेद केला. पण तें ब्रह्मकपाल वर उडालें तें शिवाच्या अंगाला चिकटलें. ते कसें झाडून टाकावें ही भूतपतीला विवंचना पडली. त्या पापाच्या परिमार्जनासाठीं तो बरींच तीर्थक्षेत्रें हिंडला. पण उपयोग होईना. शिव उबगला. अशा स्थितींत एक दिवस त्याच्या कानीं संवाद पडला. एक ढवळा बैल आपल्या आईला सांगत होता.

“आई, माझा धनी मला फार छळतो आहे. मी एक दिवस त्याचा कांटा काढणार आहे.” त्यावर आई त्याला म्हणाली, “बाबांरे, तुला ब्रह्महत्या लागेल !” मुलानें प्रत्युत्तर केलें, “उं: त्यांत काय मोठंसं ? गोदावरीत स्नान केलं कीं, ब्रह्महत्येचं पातक धुऊन निघतं हें मला ठाऊक आहे.”

शंकर त्या बैलाच्या मागावर राहिला. त्याने उक्तीप्रमाणे कृति केली आणि सरळ जाऊन गोदावरीत बुडी मारली. तो छळवादांतून सुटला तसाच पापांतूनहि सुटला. हे शंकराने प्रत्यक्ष पाहिले. त्यानेंहि त्याच उपायाने आपल्या मागचे ब्रह्मकपाल दूर केले. शिवाला आनंद झाला आणि बैलाच्या जातीने आपल्यावर उपकार केले म्हणून त्याने त्याला सेवेतून मुक्त केले.

पंचवटीतले नारोशंकर राजेबहादूर याने बांधलेले रामेश्वराचे मंदिर ही तर एक अजब कलाकारी आहे. इतके कुसरीचे देऊळ नाशिक-पंचवटीत दुसरे नाहीच. जिथे दृष्टि जाईल तिथेच ती पांगळून राहते. अंतर्भागापेक्षां बहिर्भागावर मन अधिक जडते. मंदिराच्या बाह्य कटिबंधावर खाली कोरीव नक्षीची जाळी. सभोवती पाहावे तर तिच्यावर त्याच लांबीची मथुरपंक्ति चचुपटांत माला घेऊन उभी दिसते. त्यावरहि पुन्हा 'कीर्तिमुखा' ची तशीच ओळ. दृष्टि वर केली तर चारी दिशांना पापाणमूर्ति गोसावी दिसले. पद्मासन घालून बसलेले, एका हाती माळ. दुज्या हाती पोथी. मस्तकी जटाभार. मुखावर योगमुद्रा. त्यांच्यापैकी काहींचे हात-पाय काळाने विच्छिन्न केले आहेत. पण तरीहि अजून ते डगमगले नाहीत. या मंदिराच्या बाह्य

भागाचे आणखी एक आकर्षण म्हणजे प्राणिसंमेलन. वाघ, वानर, हत्ती, अशा अनेक प्राण्यांची तिथे हजेरी लागली आहे. सभोंवतीं अकरा फूट उंचीचा तट असून त्यावर तीन कोनांना तीन सुबक मेघडंबऱ्या दिसतात. चौथी म्हणजे डाव्या हाताची पुढची कोणत्या तरी वर्षांच्या महापुरांत गोदावरीने नेली म्हणे. 'नारोशंकराची घंटा' म्हणतात ती याच देवळापुढची. वसईच्या संग्रामांत तिथल्या पोर्तुगीजांच्या चर्चवरून तिचे स्थलांतर झाल्याचे सांगतात. तिच्यावर १७२१ असा आंकडा आहे. तटावरून चढून जाऊन लहान पोराला-सुद्धा त्या धंटेचा प्रचंड नाद उठवितां येईल. पण या देवळांत यात्रेकरूंची जा-ये असली तरी पंचवटीतले मुख्य मंदिर मात्र हे नव्हे.

तो मान काळ्या रामाचा आहे. याचे दर्शन न घेणारा कोण करंटा यात्रेकरू असू शकेल ! भी तिथे पोचलो ती वेळ रात्रोच्या पहिल्या प्रहराची होती. मंदिरांत सर्वत्र प्रकाश पसरला होता. राजीवलोचन श्रीराम भक्तभाविकांना नेत्रोत्सव करण्यासाठीं सुवेप सालंकृत होऊन उभा होता. त्याची मुखमुद्रा निहाळतां मला असे वाटले की, तो जणु प्रत्येकाला म्हणतो आहे, 'तूं आलास ? ये. मी तुझीच प्रतीक्षा करीत होतो.' स्थानाचा प्रभाव का मनातला भाव कोण जाणे ! पण मी त्या मूर्तीपुढे उभा राहतांच हृदयस्थ आत्माराम भुप्रसन्न झाला हे मात्र खरे. रामचंद्र या जोड शब्दांत 'रम्' धातु आहे तो रमवणारा आहे. 'रामो रमयतां वरः !' आणि 'चंद्र' आहे तो तर आल्हादकच. 'सतलोकैकवीर' ही रामप्रभूची खिरुदावालि असली तरी त्याचे दर्शन वृत्तींना चेव आणीत नाही ; तर अंतःकरण शांत आणि समाहितच करते.

मी त्या मूर्तीवर डोळे जडवले. पाहतां पाहतां तिथले देऊळ अदृश्य होऊन त्या जागी एक पर्णकुटी उभी झाली. सभोंवतीं वेताचीं बेटे डोळे लागलीं. वृक्षवेली बहरल्या. कडेवर एक घागर घेऊन रातोपलांसारख्या आरक्त पावलांची सीता त्या तणारांतून हळूच बाहेर आली. गोदावरीचे पाणी आणून तिने नुकत्याच स्वहस्ते लावलेल्या बालतरुंचे शिंपणे सुरू केले. कृष्णसार हरिण सभोंवतीं घोंटाळून तिच्या कामांत गोड अडथळा आणू लागले. काम संपते न संपते तोंच तिचा 'रघुकुलतिलक' आला. शिकारीहून तो दमून भागून आला होता. त्याला श्रमपरिहारासाठीं थोडा वेळ अंग टाकायचे होते. त्यासाठीं तो एका लताकुंजाकडे वळला, तशी सीतामाईलाहि तिकडे जाण्याची

लगवग झाली. तिने आपली 'सुवृत्त' मांडी आपल्या राममद्राची उशी केली. गोदावरीच्या तरंगांवरून आलेल्या शीतल वायुलहरींनी त्याच्या मुखावरचे घर्भबिंदू सुकवले आणि आपोआप त्याची नेत्रदळें मिटलीं.

हा एक भावरम्य प्रसंग माझ्या डोळ्यांपुढें चित्रित झाला आणि त्यांतलें मुग्धमधुर काव्य मी आस्वादायला प्रवृत्त होतो तोंच दुसऱ्या एका दारुण घटनेनें त्याची जागा घेतली.

मारीच मायामृग होऊन तिथें आला. सीतेला त्याच्या कातड्याची कांचोळी हवीशी वाटली. रामानें त्याचा पाठलाग आरंभला. पाठोपाठ रावण याचकवेपाने तिथें प्रगटला आणि त्यानें सीतेचें हरण केलें. प्रभु राम परत येतो तो आश्रम सुना. सीता कुठे दिसेना आणि हांकेला प्रत्युत्तर येईना. त्याच्या मनांत कुशकांचें काहूर उठलें. सीता हातची गेली असें वाटलें. रामप्रभु प्रियावियोगानें कासावीस झाला. वृक्षलतांना भिठ्या मारीत सैराट भटकूं लागला. डोळ्यांत संतत अश्रुधारा आणि मुखांत 'हा सीते' हा करुण विलाप ! बिचाऱ्या मुक्या वेलींनीं दक्षिण दिशेचे पल्लव हालवून सीतेचा मार्ग सुचवला. हरिणींनीं मुखांतले दभंकेकवळ टाकून दक्षिणेकडे टक लावली. पण रामाला उमज पडेना. तो दिवसभर भटकला आणि रात्री निराश होऊन एका शिलाखंडावर टेकला. सृष्टीवर पसरलेलें सौम्य रुपेरी चांदणें पाहून तो लक्ष्मणाला म्हणतो—

“ लक्ष्मणा ! उन्हांत काय बसला आहेस वेड्यासारखा ! असा सावलींत ये ना. ”

“ दादा, हें उन्ह आहे का ? हें तर चंद्राचं चांदणं वरसतं आहे. तो पहा आभाळांत मृगलांछन चंद्र !— ”

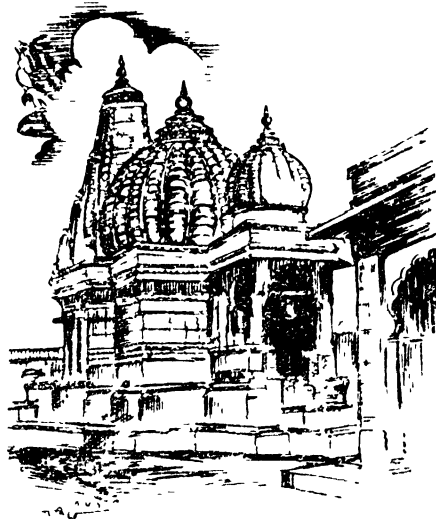
“ काय म्हणालास ? मृग ? मग माझी मृगनयना कुठें रे ? ”

आणि रामाला पुनश्च शोकाचा उमाळा आला—“ हाय ! माझी सीता ! जनकाची लाडकी कन्या ! वडिलांची आवडती सून !

मज राजकन्येके तूं वरूनियां पावलीस न सुखातें
खातें हें चित्तातें सांगूं कोणास मी स्वदुःखातें. ’

रामरायाचा हा वियोग-विलाप सर्व महाकर्वींनी हृदयांतल्या द्रवानें लिहिला आहे. त्या प्रसंगाची साक्ष पुरवायला आज ती हरिण आणि वृक्षवेली नाहीत. पण गोदामाईच्या अंतरांत शिरलांत तर ती तुम्हांला या सगळ्या गोष्टी पाझरत्या डोळ्यांनी सांगेल. अयोध्येतल्या सिंहासनाधिष्ठित राजा रामापेक्षा पंचवटीतला वनवासी राम माझ्या भक्तीला अधिक पटतो. त्याच्या देवपणांतलें माणूसपण इथेंच प्रगट झालें आहे.

काळ्या रामाचे हें वैभवशाली मंदिर ओढेकर जहागिरदारांनी बांधलें. १७८२ साली त्यावर कळस चढला. त्याआधी पुरतें एक तप त्याचें काम चाललें होतें. रोज दोन हजार माणसांचा धाम गळत होता. तेवीस लाख रुपये त्या कार्मां खर्च झाले. या मंदिरावर कलाकुसर नाही. आहे तो भव्यपणा आणि डोळ्यांत भरण्यासारखा नितळपणा. त्याला लागलेले एकजात सगळे दगड रामशेजेच्या डोंगरावरून आणले आहेत. मंदिराभोंवती दगडी प्राकार असून त्याला लागून चारी दिशांना अग्रशाळा बांधलेल्या आहेत. समोरचें मावतीचें मंदिरहि मुख्य मंदिराला साजेसेच आहे.

नाशिक-पंचवटीतली ही बहुतेक मंदिरे पेशवेकालीन आहेत. आपली ती. म. ५

पवित्र क्षेत्रें मुसलमानांच्या तावडींतून सोडविण्याचे महत्कृत्य पेशव्यांनी तडीला नेलें. शाहूमहाराजांनी दक्षिणेत आल्यावर मोंगलसम्राटाकडे व्यंबके-श्वराची मागणी केली होती. पण तिला वाटाण्याच्या अक्षता मिळाल्या. पेशव्यांच्या मनांत ही गाष्ट सलत होती. १७५० च्या सुमारास त्यांनीं हीं दोन्ही महाक्षेत्रें मराठी राज्यांत आणलीं. त्यासरशीं तुडवली गेलेली सांस्कृतिक भावना पुनश्च उसळून वर आली. पेशव्यांचे अनेक सरदार, जहागिरदार क्षेत्राची अवकळा घालविण्यासाठीं पुढें सरसावले. त्यांनीं आपली संपत्ति शतधारांनीं इथें ओतली. पाडलेल्या जागीं पुनश्च नव्या सुंदर मंदिरांची उभारणी झाली. महाराष्ट्राचें कलावैभव पुनश्च तळपूं लागलें. स्वामिमानावरची काजळी झडली. यात्रिकांचें विषादशल्य उपटून निघालें.

इथलीं प्रसिद्ध मंदिरे हेमाडपंती आहेत. हेमाडपंताचें शुद्ध नांव हेमाद्रि. तेराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत हा यादवांच्या राज्यांत कारणाधिप होता. आपल्या अधिकारकालांत शेंकडों मंदिरे उभारून त्यानें लोकांच्या धर्म-भावनेला बहर आणला. त्यानें रचनेची जी एक विशिष्ट पद्धति स्वीकारली तिला पुढें हेमाडपंती असें नांव पडलें. अशा प्रकारच्या मंदिरांचे दगड सांघण्यासाठीं चुना वापरलेला नसतो. भूमितिशास्त्राला अनुसरून काटकोन, त्रिकोण, चौकोन अशा आकारांत दगड कापायचे आणि एकमेकांत घट्ट बसवायचे. त्यामुळें मंदिराला सहजच कंगोरे निर्माण होतात. दुसरा विशेष म्हणजे खांबांवर, घुडावर आणि सभामंडपांत रामायण-महाभारतांतले प्रसंग चित्ररूपानें कोरायचे. चालुक्य, द्रविड आणि जैन शिल्पांतले कांहीं प्रकार या पद्धतींत एकत्र आढळतात. पूर्वकालांतल्या हेमाडपंती देवळांत मूर्तीची विपुलता दिसते तर उत्तरकाली काटकोन-त्रिकोणांचें नक्षीकाम अधिक आढळते. नाशिक-पंचवटींतल्या या मंदिरांची रचना पुढीलप्रमाणें सांगतां येईल—

समोरचें महाद्वार आणि बाजूचीं दोन पक्षद्वारे. प्रत्येक दरवाज्यावर द्वारमंडप आणि वर त्याला शोभेशी बैठी घुमटी. त्यापुढें चौरस सभामंडप. त्यावरहि आंतून पोखरलेला तसाच घुमट. त्यामागें वर्तुलाकृति देवमूर्तीचें गर्भागार आणि त्यावर चौकोनीच निमुळतें उंच शिखर. द्वारमंडप कमी रुंद असतो आणि गर्भागाराची रुंदी सभामंडपापेक्षांहि अधिक असते. अशा विषम

रचनेचें हें बांधेसूद शिल्प किती प्रेक्षणीय असतें तें पाहिल्यावांचून कळायचें नाहीं.

नाशिक क्षेत्रांत बारा महिने यात्रा असते. भरतखंडांतल्या सर्व जनांना हें क्षेत्र पावन वाटतें. दर बारा वर्षांनीं सिंहराशीला गुरु येतो तेव्हां तर यात्रिकांचा महापूर लोटतो. उभें वर्ष नाशिकचें वातावरण गोदेच्या जय-घोषाने दुमदुमून रहातें. त्या वर्षी गंगा-यमुनादि सप्तमरिता दक्षिणेंतल्या या गोदानाईच्या घरी पाहुणेराला येतात असा पूर्वापार संकेत आहे. 'सिंहस्थपर्वणी' म्हणतात ती हीच. प्रयागचा कुंभमेळा तसें नाशिकचें सिंहस्थ.

नेहमींसुद्धा सकाळपासून तो तिसऱ्या प्रहरापर्यंत रामकुंडाभोंवतीं दाटी असतेच. आबालवृद्ध तिथें आपले मलिन देह बुडवून काढतात. पुलाखालून पात्रांत एक खोल असा पाट खोदून राम-लक्ष्मणांच्या कुंडात पाणी नेलेलें आहे. एवढ्या माहात्म्याचें हें रामकुंड ; पण त्या मानानें तें विस्तृत नाहीं. कित्येक सत्पुत्र आपल्या पितरांची उद्धरगत व्हावी म्हणून त्यांच्या अस्थी इथेंच आणून विसर्जित करतात. घाटावर ठायीं ठायीं पिंडदान चालू असतें. आपल्या मण मण वजनाच्या तांबड्या वह्या पोटाळून 'गंगापुत्र' मोक्याच्या जागा धरून बसलेले असतात. त्यांची पोटाथी नजर चौफेर भिरभिरत असते. मी गेलों त्या दिवशीं सिंधी यात्रिकांचा बराच मोठा पाळा तिथें लोटला होता. घाटावरच त्यांच्या कांहीं मुलांची 'जनोई' (मुंज) चालली होती. स्थंडिलावर अग्नि सिद्ध झाला होता. बाजूला लांकडी उपकरणें मांडलेलीं होती. मेखलाबंधन केलेल्या बट्टभोंवतीं नातलग स्त्री-पुरुषांचे घोळके बसले होते आणि त्याला नव्या वस्त्राभरणांनीं सजवीत होते. ते दृश्य जितकें लोभस-वाणें तितकेच शेजारी चाललेले प्रकार निर्दय होते. त्याच मुहूर्तावर कांहीं सिंधी आईबापांनीं आपल्या मुलींचेही चौल उरकून ध्यायचें ठरविलें होतें. दोन-अडीच वर्षांच्या त्या कोवळ्या गोजिच्या मुलींच्या मस्तकावर नापिताचा वस्तरा सरसर चालत होता. त्या पोरी हातपाय झाडून आक्रंदत होत्या. तो कोरडा घाट नेत्रधारांनीं भिजवीत होत्या. आयाबायांनींच त्यांना गच्च दाबून धरलें होतें. बरोबर आहे ; पुरुषापेक्षां बायकांनाच पुण्याची 'गणना' अधिक ! तें संस्कारकृत्य जेव्हां 'सफाई' उरकलें तेव्हां कुठें मातृहृदयाला पान्हा

फुटला आणि मग त्या मुंडित अर्भकांची आंजारणीगोंजारणी मुरू झाली. घाबरून, यातना भोगून, अर्धमेळी झालेली ती अश्राप बाळें मुटकेचा श्वास सोडून आयांच्या उराशी बिलगली.

काळ्या रामाच्या देवळापासून जवळच एका वटवृक्षाच्या छायेत 'सीतागुंफा' आहे. तिच्या मुखावर एक धर्मशाळा बांधलेली आहे. तिथला हक्कदार असलेला एक गोसावी अर्धा आणा घेऊन लोकांना गुहेत सोडतो. त्या निरुंद विवरमार्गातून आत उतरतांना बसून घसटत घसटतच जावें लागतें. जाणारा माणूस येणाऱ्याचा मार्ग बंद करतो. सातआठ पायऱ्या असें भूगर्भात उतरल्यावर एका मिणमिणत्या दिव्याच्या प्रकाशांत राम-लक्ष्मण-सीतेच्या मूर्ती दिसतात. त्याच गुहेला खाली डाव्या हाताला दुसरा एक फांटा फुटलेला आहे. त्याच्या बुडाशी एका शिवलिंगाचें दर्शन होतें. तिथें हवा येण्याला दुसरी वाट नाही; तरी पण जीव घाबरा होत नाही. तसा कांहीं अपाय असता तर खरदूषणांच्या समरप्रसंगी रामरायानें आपली चित्कला जानकी हिला तिथें दडवून ठेविलेंच नसतें. या गुहेंतून रामशेजेच्या डोंगरापर्यंत एक भुयार खोदलेलें आहे अशी किंवदंती आहे. पण या बाबतीत खऱ्या-खोट्याची शहानिशा कोण करणार !

मी गुहेंतून बाहेर पडलों आणि पंचवटीच्या पूर्वेला तपोवनाकडे निघालों. पादत्राणें एका सुरक्षित ठिकाणी ठेवली होती ती घेण्याचें राहूनच गेलें. खडे, कांटे पायांत रुतायला लागले तेव्हां त्यांची आठवण झाली. पण मी मनाला शिकवलें की, झालें तें एका अर्थी योग्यच झालें. 'विनीतवेपेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम !' राजा दुष्यंत कणाच्या तपोभूमीत पाय देतांना रथांतून खाली उतरला होता. मग मला निदान अनवाणी तरी जाणें भागच नव्हतें का ?

हे ऋषींचें तपोवन असलें तरी पुराण्या काळीं इथें राक्षसांचाहि मोठा तळ होता. ते कधीं प्रच्छन्नपणें तर कधीं उघडपणें इथें नासधूस करीत होते. खर, दूषण आणि त्रिशिरा या तीन मातबर सेनापतींच्या आधिपत्याखाली चौदा हजार निवडक राक्षससैन्य रावणानें इथें ठेवून दिलें होतें. दक्षिणेंतील वालि-सुग्रिवाधिष्ठित वानरराष्ट्र त्या काळीं महाबळी होतें. उत्तरेकडच्या आर्य

राष्ट्रांचा तर रावणाला नेहमींच धाक वाटत होता. या नर-वानरांचा एक-मेळ झाला तर आपल्या पोटावर पाय यायला उशीर लागणार नाही हे धूर्तपण ओळखून रावणाने या उभय राष्ट्रांच्यामध्ये ही राक्षससैन्याची पाचर ठोकली होती. रामापूर्वी ही पाचर कोणत्याहि आर्य वीराला उपटून टाकतां आली नाही. रामाने मात्र हे काम लीलेने करून टाकले. खर, दूषण, त्रिशरा हे तिन्ही सेनापति याच तपोवनांतून त्याने यमाच्या घरी पाहुणे धाडले. आणि उरलेल्या चौदा हजारांचाहि धुवा उडवला. हा प्रदेश तूर्त उजाड दिसतो. तपोवनाची निसर्गसंपदा इथे आढळत नाही. कदाचित् राक्षसांच्या रक्त-मासाचे अजीर्ण होऊन इथला निसर्ग करपून गेला असेल.

बऱ्याच आधुनिक सुशिक्षितांचा अनेक गोष्टींवर विश्वास नाही, तसाच राक्षसजातीवरहि नाही. राक्षसांची वर्णने वाचतांच 'पुराणांतल्या अद्भुत गप्पा' अशा शब्दांनी ते त्यावर्णनांची संभावना करतात. पण धरतीमाता एखादे वेळी आपल्या ठेवणींतून अशा कांहीं चिजा बाहेर काढून दाखविते की, माणसाने अश्रद्धा झाडून नव्या विचाराला प्रवृत्त व्हावे. १८९० साली याच गोदावरीच्या तीरावर एक खाण उपसण्याचें काम सुरू झालें आणि मानव शरीराचे कांहीं अजब अवशेष हातीं लागले. त्यांत जी एक डोक्याची कवटी सांपडली तिची रुंदी तीन हात होती. दोन दांत गवसले ते अर्ध्या फुटाहून अधिक लांब होते. भूमीने पुराणवाल्याचा म्हणून पुरावा जतन करून ठेवलेला हा मुद्देमाल आजमितीस ब्रिटिश म्यूझियममध्ये सुरक्षित आहे. यावरून रामकाळीं असले अजस्र उभे प्राणी इथे वास्तव्य करीत होते हे सिद्ध व्हायला आणि

“ ते बलाहकसंकाशा महाकाया महाबलाः ”

हे वाल्मीकीने त्यांचे केलेले वर्णन सत्य मानायला अडचण पडू नये. मग तुम्हीं त्यांना राक्षस म्हणा किंवा मानव म्हणा !

सीतागुंफा, तपोवन, नाशिकमधला पेशव्यांचा सरकारी वाडा, भद्रकाळीचें देवालय, मुसलमानी राजवटीचे मशिदी वगैरे त्या पुण्यक्षेत्रावरचे वण आणि इतर बऱ्याच गोष्टी पाहून होईतो संध्याकाळ झाली. विश्रामसुखासाठी पुनश्च गोदावरीच्या पात्रांत येऊन मी तिथल्या 'भव्य शेंदूरलेपन' मारुतीच्या

शेजारीं आसन ठोकलें. या हनुमंताला दोन्ही बाजूंनीं मुखें आहेत. पंचवटीला सन्मुख असलेला मारुति करसंपुट जोडून नम्र आहे. कारण त्या दिशेला त्याचा स्वामी आहे. आणि नाशिकाकडे तोंड करून असलेला जंबुमाळ्याच्या मस्तकावर पाय देऊन उभा आहे.

नाशिक हें समुद्रसपाटीपासून सुमारे दोन हजार फूट उंचीवर असल्यामुळें स्वभावतःच थंड प्रकृतीचे आहे. तशांत सायंकाळीन वसंतवायूच्या लहरी, आणि त्यांतहि पौर्णिमेकडचें पिठोरी चांदणें; मग श्रमपरिहाराला काय उशीर ! मी बसलों होतों तिथूनच गोदावरीचा एक प्रवाह मंथरगतीनें खालीं वाहत होता. किती तरी मुलें माणसें घाटावरच्या यशवंतरावमहाराजांच्या विस्तीर्ण पटांगणांत आणि गोदावरीच्या अंकावर विहरत होती. त्या सर्व आसमंतावर लोभाविष्ट दृष्टि टाकतांना पुनश्च माझ्या वैखरीवर चंद्रशेखर अवतरले—

“मधुमासामर्धे मधुर हवा ती स्पर्श मधुर तव मधुर चवी
सायं प्रातः सेवियली ती साखर वानिल केवि कवी ?”

उभय बाजूंच्या घाटांवर विविध वस्तूंचा बाजार माडला होता. दिवे झगमगत होते. अस्पष्ट कोलाहल अनुस्यूतपणें उठत होता. त्यांतच मंदिरांतून येणारे घंटानाद मिसळत होते. पात्रावरच्या बैठ्या दगडी बांधावरून माणसें ‘ ऐलथडी पैलथडी ’ करीत होती. मधून मधून सांचलेल्या पाण्यांत आमाळांतलीं नक्षत्रें तीर्थोपाध्यायांचा डोळा चुकवून स्नान करीत होती. एका पुण्यक्षेत्रांत असल्याची जाणीव आणि नव्या वातावरणाचा अनुभव; यामुळें माझ्या हृदयांत सुखार्ची सुगंधी ‘ भुईचार्फी ’ उगवत होती. किती तरी वेळ मी त्या पात्रांतच होतो. अनेक जागीं स्थलांतरे करीत होतो. मला वाटलें होतें कीं, एखादें दांपत्य मुलांबाळांना घेऊन रात्रिभोजनासाठीं इथें येईल. इथल्याच एखाद्या स्वच्छ, प्रशस्त शिलाखंडावर मंडलाकार पंगत धरील. सोडलेल्या शिदोरींत चंद्रामृताचे कोंवळे कण मिसळून पदार्थांची राची वाढवील. मग मी हळूच तिथें जाऊन लाजभीड न घरतां त्या प्रेमभोजनांतला एक ग्रास मागून घेऊन मुखीं लावीन आणि त्या रसिक कुटुंबाला म्हणें, ‘ मधु मधु मधु ! सुमधु ! सर्वान्नं मधु ! ’ पण या सगळ्या आकांक्षा कल्पनेंतच राहिल्या आणि म्हणूनच अजूनहि त्या चवदार आहेत.

दुसऱ्या दिवशी सकाळीं टांगा ठरवून मी पांडवलेण्यांचा मार्ग धरला. पण मला त्यांची उत्सुकता असली तरी टांग्याच्या घोड्याला ती नव्हती. खरें म्हणजे त्या मुंबई-आग्रा राजपथावर त्याने चारी पायांनी पळायला हवे होते. तिकडे जातांना मात्र वाटेंत द्राक्षांचे मळे भेटले. तो द्राक्षांचा ऐन हंगाम होता. कालिदासाच्या उपमांसारखे आणि जयदेवाच्या मधुर अष्टपद्यांसारखे द्राक्षांचे घड मांडवाखाली लोंबत होते. खाऊन तृप्ति सगळेच मिळवतात. पण मी तर पाहूनच तृप्ति पावलों. नगरसीमा ओलांडून कोसभर गेल्यावर मी माझ्या सारथ्याला विचारलें.

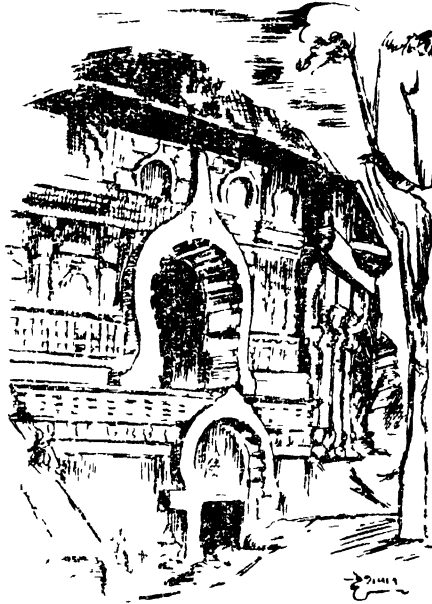
“ अजून किती लांब जायचं आहे ? ”

“ हा काय समोर दिसतो तो डोंगर— ” तो म्हणाला.

माझ्या डाव्या-उजव्या हातालाला अंतरा-अंतरावर जे उभे सुळके दिसत होते, त्यांतल्या एका ‘मध्यस्था’च्या पायथ्याशीं आणून त्याने टांगा उभा केला. मी समोर पाहिलें तों त्या डोंगराला मध्यभागीं एक लांबच्या लांब आडवी खांच दिसत होती. दहाबारा मिनिटांत मी तेवढी चढण चढलों. नाशिकच्या नैर्ऋत्येला पांच मैलांवर मी उभा होतो. आणि माझ्या डोळ्यासमोर चोव्वीस लेणीं हारीने उभीं होती. पहायला कुठून सुरवात करावी हाच संभ्रम पडला आणि त्याचा निर्णय होण्याच्या आंतच समोरच्या डाव्या हाताच्या एका गुहेत मी अभावितपणें ओढला गेलों. त्या गुहेला बाहेर पडवी होती, तिला भरदार खांब होते आणि त्यांना यशोदेच्या घुसळणाऱ्या डेऱ्यासारखी बैठक होती.

काळा कातळ फोडून या गुहा खोदलेल्या आहेत. कांहीं उथळ तर कांहीं राक्षसांच्या बेंबीसारख्या. कांहीं निरंद तर कांहीं राजवाड्यांतील दिवाणखाना शोभतील अशा. एकदोन ठिकाणीं मधल्या दालनाला दोन्ही बाजूंनीं लहान लहान ओवऱ्या दिसल्या. त्या बहुधा बौद्ध भिक्षूंच्या साधनेसाठीं असाव्या. इ. स. पूर्वी दोनशें वर्षांपासून तों इ. स. च्या चौथ्या शतकापर्यंत हें खोदकाम अखंड चाललें होते. कारागिरांच्या पिढ्यांमागून पिढ्या लुन्नी-हातोडा घेऊन इथें खपल्या आहेत. डोंगराची संपूर्ण एक बाजू कलावैभवानें नटली आहे. केवढा विशाल दीर्घाद्योग ! जणुं दुसरा भगीरथप्रयत्नच.

ख्रिस्त शकापूर्वी नाशिक क्षेत्राला फार मोठे राजकीय महत्त्व असले पाहिजे. कारण सगळ्या दक्षिणेसाठी एक धर्ममंत्री तिथे रहात होता. त्यांतले एक लेणे त्याने कोरले आहे. दुसरे एक इथल्या त्या काळच्या धान्यव्यापाऱ्यांनी निर्मिले आहे. ही सगळी बौद्ध धर्मीयांची कारागिरी आहे. पांडवांचा तिच्याशी संबंध जोडणे हे इतिहासाचे परंपरागत अज्ञान समजले पाहिजे.

अगदी पहिल्याच लेण्यांत पशूंच्या मजेदार आकृति कोरलेल्या आहेत. आपल्याच मागच्या पायांचे इंद्रगेळ कुरतडणारा बैल, नरभक्षक वाघ, उधळलेला गजराज, स्वतःच्या खुराने स्वतःचेच तोंड ओरबंडणारे हरिण, आणि अशा आणखी कांही. पण आजमितीत त्या तितक्याशा स्पष्ट दिसत नाहीत. त्यांचे वर्णन ग्रंथांतरीच वाचावे लागते. दुसऱ्या एका लेण्यांत दुतर्फा उभ्या केलेल्या खांबांच्या मध्यमार्गी एक बुद्धस्तूप आहे. आणखी एका खोल आणि रुंद लेण्यांत एक महाकाय बुद्धप्रतिमा आहे. दोन्ही पाय एका कमळावर सोडून बुद्ध भगवान् त्या ठिकाणी उच्चासनावर अधिष्ठित आहे. डोंगराच्या पायथ्याशी

त्या तथागत बुद्धाचा कोणी तरी पुजारी असावा. तो त्याच्याशेजारी दिवा तेवता ठेवतो आणि दारांतल्याच पांढऱ्या चांप्याचीं चार फुल्ले त्याला वाहतो. एका लेण्यांत शिवलिंगाहि आहे. त्या ओसाड, शिलामय डोंगराच्या काळजांत द्रव असेल अशी कल्पनाच करवत नव्हती. पण एका कपारींत निर्मळ वापी पाहून मन शीतल झाले.

इथल्या भिर्तावर आणि खांबांवर भिळून प्राकृत भाषेत सत्तावीस शिलालेख कोरलेले आहेत. मी ते वाचण्याच्या भरीला पडलो नाहीं. कारण माझ्या आधींच इतिहासवेत्त्यांनीं ते वाचून विवंचिले आहेत. त्यांतला एक नमुना जातां जातां तुमच्यापुढे ठेवणें उचित ठरेल—

“सादनवाहनकुले कन्हे राजिनी नासिकेन ।
संमणेन महामातेण लेण कारितं ।”

‘सातवाहनकुलांतला कृष्णराजा राज्य करीत असतां नाशिक येथील श्रमण महामात्यानें लेणें करवले’ हे त्याचें भाषांतर. १९ व्या लेण्यांतला सर्वांत जुना म्हणजे ख्रिस्तपूर्व ११० वर्षांचा हा शिलालेख आहे.

तिथून बऱ्याच अंतरावर असाच आणखी एक सुळकां डोंगर दिसतो, त्यांतल्या लेण्यांना चांभारलेणीं म्हणतात. इथें बुद्धाच्या, तशा तिथें जैन तीर्थकरांच्या मूर्ति आहेत. अकरा-बाराव्या शतकांत या बाजूला जैन धर्माची चढती कळा होती त्या वेळीं हीं लेणीं कोरलेलीं आहेत. नाशिकच्या उत्तरेस पांच मैलांवर हे स्थान येतें.

नाशकाहून परत येतांना सिन्नरच्या पुढे एका खेड्यांवांत जत्रा भरली होती. झाडाझुडपांच्या बारक्या डहाळ्या तोडून आणून देवळापुढे मांडव घातला होता. जवळच्याच मोठ्या माळावर एक अभिनव प्रयोग चालला होता. लहान पण भरीव चाकांचा एक बैठा गाडा. त्याच्या धुरेल्या एका अंगाला बैल जोडलेला तर दुसऱ्या अंगाला घोडा. हातांत कासरा धरून वर एक तगडा जवान उभा. असें ते विचित्र वाहन मैदानांतून पळत होतें. घोडा आणि बैल. दोघांच्या आकारांत आणि स्वभावांत जमीन-अस्मानाचें अंतर. त्या दोघांना एका जोखडाखाली आणून पळवण्यांत कल्पकता तर होतीच ; पण चातुर्य त्याहून अधिक होतें. सभोवतीं लिंबोणीच्या, झाडांखालीं पुंजके

करून उभे असलेले ग्रामीण प्रेक्षक डोळे ताणून ती दौड पाहत होते. आमची गाडी थोडा वेळ तिथे थांबली म्हणून मीहि तो खेळ पाहू शकलों. त्या मैदानाचें भलें थोरलें रंगण घेऊन तो गाडा मूळ ठिकाणीं येत होता. बैलाचे पाय आंखूड आणि बांधा अटकर ; त्यामुळें घोड्याच्या गतीशीं मेळ घालणें त्याला जमत नव्हतें. घोड्याला नाखुपीनेंच आपल्या गतीचा संकोच करावा लागत होता. दोघेहि आपापल्या परी कुचंबत होते. पण त्यांना असहकार मात्र पुकारतां येत नव्हता. कारण त्यांचा 'दादा' आसूड घेऊन वर उभा होता ना ! महाराष्ट्राचे ते कणखर मनगट मधेंच कासरा खेंचीत होतें आणि मधेंच सैल सोडीत होतें. तळपत्या उन्हांत तो मर्द गडी घामानें पुरता निथळत होता. त्यानें आपला प्रयोग पुरा केला. लोकांनीं आरोळ्या ठोकून आणि टाळ्या पिटून त्याचा 'उदो उदो' केला. लोकांचे कौतुकाचे दृष्टिपात झेलीत त्यानें खाली उडी टाकली. दोन्ही मुक्या प्राण्यांची पाठ थोपटली. खरोखर उत्साहाला शगि आणणारे दृश्य होतें तें. आमची मोटार चालू झाली तेव्हा मला वाटलें तें हें—

आम्ही शहाणेसुर्ते लोक. महाराष्ट्रांत राहतों. महाराष्ट्राचा अभिमानहि वाहतों. पण आपण महाराष्ट्र पाहिलेला नाहीं. महाराष्ट्राचा आत्मा कोणकोणत्या पाकळ्यांनीं फुलतो ते आम्हांला बहंशीं अज्ञात आहे.

नाशिक आणि त्रिबक. ऐतिहासिक कालापासून ही दोन्ही नांवे जोडीने उच्चारली जातात. यात्रेकरू ही दोन्ही क्षेत्रे एकाच वेळी करतात. पण मला मात्र नाशिकच्या पाठोपाठ त्रिबक करतां आले नाही. मी दुसऱ्या खेपेला ज्येष्ठमासी मृगनक्षत्र लागण्यापूर्वी तिथे गेलो. नाशिक ते त्रिबक अवघे अठरा मैलांचे अंतर असून अलीकडच्या चार मैलांवरची बाणगंगा ही क्षेत्राची पूर्व-सीमा मानलेली आहे.

तिच्याआधी अंजनेरी पर्वत लागतो. हा डोंगर ज्याने एकदां पाहिला, त्याच्या तो चिरकाल स्मरणांत राहील. कारण त्याच्यावरची ती काळी, महाकाय वानरी. आपल्या बछड्याला उराशी धरून ती पाठमोरी बसलेली दिसते. हालत नाही की डोलत नाही. निळ्या आभाळाखाली राहते आणि वाऱ्याचे झोत पिकून जगते. याच ठिकाणी दीर्घ तप आचरून वज्रकौपीन हनुमंताला जन्म देणाऱ्या अंजनीचे निसर्गाने उभारलेले हे एक पापारूप स्मारक आहे. मूळचा हा इंद्रपर्वत. पण अंजनीच्या इथल्या वास्तव्याने त्याचे मूळचे नांव लोपले आणि आजमितीस तो अंजनागिरि म्हणजेच 'अंजनेरी' म्हणून प्रसिद्ध आहे.

हा एक गिरिदुर्ग आहे. तीन बाजूंना कडे तुटलेले असल्यामुळे तिथून वर चढायचा प्रयत्न करणाऱ्याला त्याच्याहि वरची स्वर्गाची पायरी चढावी लागेल. दक्षिणेची बाजू तेवढी सुगम आहे. आज तिथे वेणुकुंज निर्माण झाले असले आणि कारवीच्या झुडपांनी दाटी केली असली तरी जुन्या काळीं अभीर राजांची ही राजधानी होती. पेशव्यांच्या अमदानीत राघोबादादासुद्धा इथे वसंत-विहारासाठी मुकाम करीत असे.

त्र्यंबकेश्वर हे क्षेत्र पुरातन खरे ; पण त्या काळीं इथे मनुष्यवस्ती नव्हती. सुमारे पांचशे वर्षांपूर्वी त्रिबक खेड्याची स्थापना झाली ; पण तेहि ब्रह्मगिरीच्या पायथ्याशी वसल्यामुळे देवापासून थोडे दूरच होते. त्र्यंबकेश्वर त्या वेळी 'वृक्षवल्ली आम्हां सोयरी वनचरे' असे मानून राहिलेला होता. झाडावरून स्वाभाविकपणे गळणारी 'फूल-पत्री' आणि 'द्विज' गणांच्या कूजनाचे मंत्र

हीच त्याची यामपूजा होती. नागमोडी वाट आणि चोराचिलटांचे भय यांमुळे यात्रेकरू येत ते सुरक्षित ठिकाण म्हणून अंजनेरीलाच मुक्काम करीत. तिथून सकाळी जमावाने त्र्यंबकेश्वराच्या दर्शनाला जात आणि क्षेत्रविधि करून संध्याकाळी पुनश्च अंजनेरी गांठीत.

या क्षेत्राचा खरा उदयकाल आला तो पेशवाईत. नानासाहेब पेशव्यांनी आपल्या उत्तुंग यशाला साजेसे त्र्यंबकेश्वराचे मंदिर बांधले. त्रिकाळ पूजेची व्यवस्था केली. जोगळेकर आडनांवाच्या एका सद्गृहस्थांना तिथले कारभारी नेमले. ब्राह्मण आणि इतर सेवेकरी देवाच्या सान्निध्यांत राहू लागले. ब्रह्मगिरीच्या पायथ्याचे खेडेहि उठून तिथेच आले. क्षेत्र माणसांनी गजबजले. त्याची सुव्यवस्थित रचना झाली. इथले मुख्य तीर्थकुंड कुशावर्त हे होळकर सरकारचे फडणवीस श्री. पारनेरकर यांनी आठ लक्ष रुपयांवर उदक सोडून बांधून काढले. १८६६ साली इथे नगरपालिकाहि स्थापन झाली. प्रत्येक यात्रेकरू-कडून चार आणे कर वसूल केला जाऊ लागला. १८७१ साली श्री. काशिनाथपंत थत्ते यांच्या खटपटीने नाशिक ते त्रिंबक पक्की सडक तयार झाली. यंत्रयुग सुरू होण्यापूर्वी या सडकेवर गाडीला जोडलेल्या ढवळ्या-पवळ्याच्या गळ्यांतले घुंगर वाजत असत. आजमितीस मोटारींची कर्कश शिंगे वाजतात.

संध्याकाळी पांचाच्या सुमारास मी तिथे पोचलो. देवळाच्या तटाजवळच गाडी उभी झाली. इथेसुद्धा पहिली धूळभेट झाली ती शिवाची नव्हे ; तर शिवगणांची. शृंगी, भृंगी, रिटि, तुंडी, इत्यादि कैलासावरचे शिवगण या क्षेत्रांत तीर्थोपाध्यायांच्या रूपाने अवतरले असल्याचे स्कंदपुराणांत चक्र लिहून ठेवले आहे. अनेक वर्षांच्या सरावाने चेहऱ्यावरून जाती-पोटजतीसुद्धा ओळखण्यांत ते तरबेज झाले आहेत. माझ्यापुढे उभा राहिलेला उपाध्याय कोंकणस्थ होता आणि मी त्याच्याच जातीचा असल्याचे त्याने नक्की हेरले होते. माझे कुळगोत्र आणि पूर्वजांची नामावळ विचारून घेऊन त्याने आपले वहीखाते उघडले. पण त्यांत कोणाचाच मागमूस लागेना. वस्तुतः तेवढ्यावर त्याने मला सोडायचे ; पण तसे न करता तो नवे पौरोहित्याचे अधिकारपत्र लिहून द्या म्हणून हटून बसला. मी त्याला शिताफीने टाळले आणि पुढे जातां जाता मोरोपंतांच्या शब्दांत स्वतःला शाबासकी घेतली—

‘जेणे न चित्रगुप्ता, लावुं दिला टांक आपुल्या वहिला’

श्री. गोपाळराव मराठे या सद्गृहस्थांच्या घरी मी उतरलों होतो. माझें आगत-स्वागत केल्यावर ते मला म्हणाले, 'अजून थोडा दिवस आहे. तुम्ही नीलपर्वतावर जाऊन या आणि तसेच त्र्यंबकेश्वराच्या मंदिरांत चला. तोंवर प्रदोषपूजेचा समय होईल.'

गांवाच्या उत्तर सीमेला लागूनच ही टेकडी आहे. दगडी पायऱ्या बांधलेल्या असल्यामुळे चढायला सोपी आहे. विराट् त्र्यंबकाची हो डावी मांडी समजली जाते. दत्त अवधूतानें इथे तप केलें. महेंद्रपर्वताप्रमाणेंच परशुरामाची हीहि एक तपोभूमि होती. इथला नीळकंठेश्वर त्यानेंच स्थापिला आहे. मला वाटलें, समुद्राला मागें हटवून कोंकणची भूमि तयार करण्याचे मनोरथ परशुरामानें इथेंच बसून केले असतील का ? केवढा क्रांतिकारकारी अद्भुत प्रयोग होता तो ! त्याला लागणारे सामर्थ्य आणि वरप्रदान ज्वालामुखीच्या रूपानें याच ज्योतिर्लिंगानें दिलें असेल का ? कारण हे स्थान कोंकण आणि मावळ यांच्या सीमारेपेवरच आहे. इथली नीलांबिका देवी स्वयंभू अतएव ओबडधोबड शिला आहे. तिलाच भजकांनीं कानडोळे तयार करून इतर भागाला शेंदूर माखला आहे. तिच्या डाव्या हाताला मटंबा देवीचें लहानसें मंदिर आहे. 'मटंबा' या शब्दाची व्युत्पत्ति 'माता अंबा' अशी असूं शकेल काय ? ही नीलांबिका म्हणजे तरी कोण ? कोण्या अज्ञात काळीं ज्वालामुखीतून उद्भवलेली आणि गगनाच्या 'निळावंती' ला चाटूं पाहणारी निळी अग्निज्वाला तर नव्हे ?

याच देवीच्या शेजारीं नंग्या साधूंचा 'दसनाम आखाडा' आहे. यात्रिकांकडून देवीच्याबरोबर त्यांनाहि दिडकी-आणेली मिळते. देवीची पत्रावळ तिथें यांचा द्रोण. मी प्रदक्षिणा करून आणि देवद्वारीच्या डेरेदार बकुळीखाली थोडा वेळ विसावून खाली निघालों ; तेव्हा माझ्यापुढे कांहीं गुर्जरी उतरत होत्या आणि सुरांत सूर मिळवून आपल्या 'डाकोरजी' च्या बाललीलांचें कसलें तरी गाणें म्हणत होत्या. मला वाटलें, त्रिपुरविजयाचीं गाणीं गात किन्नरींचा समुदायच हिमाचलाच्या शिखरावरून खाली उतरत आहे. फक्त वेणुरंध्रांतून सप्तसुरांच्या रूपानें बाहेर पडणाऱ्या वाऱ्याची साथ आणि मेघांच्या धिमधिमत्या मृदंगाचा ताल, एवढीच काय ती उणीव.

मी त्र्यंबकेश्वराच्या मंदिरांत येण्यापूर्वीच सूर्यानें प्रतीचीच्या मंदिरांत पाऊल

टाकले असलें तरी अजून तिने दार लावून घेतलें नव्हते. आरक्त संधिप्रकाश सर्वत्र खेळत होता. तेवढ्या अवधीत मला सगळें पाहून घेणें शक्य होते. ते दिवस आगोटीचे असल्यामुळें ढगांचीं टेहळणीपथकें गगनांत इतस्ततः संचरूं लागलीं होती. त्यांचा पुढारी शोभेल असा एक कृष्ण मेघ नेमका देवळाच्या माथ्यावर रेंगाळत होता. कालिदासाच्या यक्षानें 'कुठें काय कर' तें विज्ञापून पाठवलेला संदेशहर मेघ तो हाच असे मी कां म्हणूं नये? आतां या प्रदोषकाळीं शिवशंकर तांडव आरंभील. हा त्याच्या पाठीवर डवरून त्याची ओलें गजचर्म पांढुरण्याची गरज भागवील आणि याची ही शिवभक्ति पाहून प्रसन्न झालेली पार्वती याच्यावर कौतुकाचे कटाक्ष टाकील. आमचे डो. श्रीखंडे आपल्या मेघदूताच्या अनुवादांत काय सांगतात पहा—

“ त्वत्तेज संध्यारुण शोभणारें

जास्वंदिच्या रक्तसुमासमान

रक्तार्द्र ऐसें गजचर्म ल्यावें

ही शंभुकांक्षा हर तूंचि पूर्ण ”

मी महाद्वारांतून शिरून गाभाऱ्यापर्यंत पोचलों. आंत समया जळत होत्या. उदबऱ्यांचा घमघमाट सुटला होता. मधोमध अभिषेकपात्र टांगलेलें होतें; पण त्याखालीं शिवलिंग मात्र दिसत नव्हतें. मीं म्हटलें, अभिषेक काय नुसत्या शाळुंकेलाच ? पण खरा प्रकार तसा नव्हता. इथें शिवलिंग शाळुंकेच्या वर नाही; तर घागरभर पाणी मावेल एवढ्या उखळासारख्या खोलगट जागीं आहे. आणि तेंहि एक नसून अंगुष्ठमात्र अशीं तीन आहेत. ब्रह्मा-विष्णु-महेश. रज, सत्त्व आणि तम. विधाता, पाळिता आणि संहर्ता अशा तीन अधिकारांचे तिन्ही देव एकत्र. त्यांत त्र्यंबकेश्वर महादेव मुख्य. त्याच्या मस्तकावर एक लहानशी चीर आहे. त्यांतून गंगेचा द्रव निघत असतो. तें उखळ पुसून टिपून कोरडें केलें तरी थोड्या वेळांत तिथे पाणी सांठतें. तिथूनच कधीं काळीं सिंहनाद उठतात. क्वचित् प्रसंगीं ज्वालाहि उमटतात. लिंगस्थान तापून निघतें. पंचामृताच्या घागरी ओतल्या तरी त्या कुठल्या कुठें गडप होतात. कांहीं वेळानें मग त्रिपुरांतक शांत होतो. ज्वाला अदृश्य होतात आणि पूर्वी ओतलेला गोरस उद्गाररूपानें बाहेर निघतो. चिकित्सक म्हणतात कीं ' खालीं भूगर्भांत ज्वालामुखी असला पाहिजे.' भाविक म्हणतात,

‘अहो, ज्वालामुखी कसला ? त्र्यंबकानें तिसरा अंबक म्हणजे डोळा उघडला कीं त्यातून या ज्वाला निघतात.’

विश्वप्रभुनीचा मंत्र म्हणत मीं साष्टांग नमस्कार घातला.

“ त्र्यंबकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम्

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ”

आंगिरस कुत्साचे तें वैदिक सूक्त मला पाठ येत होतें. तो म्हणतो, ‘रुद्र म्हणजे साक्षात् पराक्रम ! किती सुंदर त्याचा जटाभार ! भुजदंड कसे वज्रासारखे दणकट. तो गौरवर्ण आहे. त्याचा किरीट प्रकाशमय आहे. तो नानारूपे धारण करतो. त्याच्या हातांत धनुष्यबाण आणि गळ्यांत पुष्पहार शोभतात. तो सिंहासारखा उग्र असून त्याचा क्रोध जाज्वल्य आहे. !’

गृत्समद त्याच्याकडे मागणें मागतो. स्वतःसाठीं नव्हे, तर सर्व जनांसाठीं— ‘हे रुद्रा ! पुत्रपौत्र आणि सेवक यांच्यासह आमची अभिवृद्धि कर. आम्हांला औपधांचें ज्ञान देऊन आमच्या जखमी सैनिकांचे घाव बुजव. आमच्यावर अभीष्टसिद्धीचा वर्षाव कर. आमच्यांतली द्वेषबुद्धि नाहीशी कर. आमच्या ज्ञानसूर्यावर आभाळ येऊं देऊं नको !’

हीं स्तोत्रें आणि या प्रार्थना वैदिक ऋषींनीं केलेल्या असल्या तरी वैदिक आर्यांना लिंगपूजा मान्य होती, असें मात्र कोणीं समजूं नये. भग-लिंग हें पूजनीय प्रतीक म्हणून स्वीकारायला वैदिक ऋषींचें संस्कारी मन तयार नव्हतें. त्यांना त्या गोष्टीचा तिटकाराच होता.

“ मा शिश्रदेवा अभिगुर्कृतं नः ”

‘शिश्रपूजक आमच्या सत्कर्मांत विघ्नें न करोत’ अशा त्यांच्या स्पष्ट प्रार्थना आहेत. पण पुढें परिस्थिति अशी आली कीं, ज्याला नांवे ठेवलीं तेंच ग्राह्य म्हणून वाखाणार्वे लागलें. वैदिक आर्ये सोडले तर भारतांत आणि इतर अनेक देशांत त्या काळीं लिंगपूजा सर्वत्र रूढ होती. पृथ्वीतलावर सर्वत्र लिंगपूजकांचाच भरणा होता. या गोष्टीच्या खुणा आजहि जगभर सांपडतात. भारतांतहि बहुसंख्य जाती-जमाती लिंगपूजकच होत्या. बारा उद्योतिलिंगे

हीं भरतखंडांतल्या आदिवासींची प्रमुख क्षेत्रे असली पाहिजेत. यात्रा, उत्सव, पर्व, इत्यादि प्रसंगी त्या त्या भागांतले लोक या ज्योतिर्लिंगांच्या दर्शनासाठी जमत असले पाहिजेत. पुढे आर्य लोक भरतखंड व्यापू लागले. बहुसंख्य लिंगपूजकांशी त्यांना हरघडी प्रसंग येऊ लागला. एवढ्या मोठ्या जनसमूहाशी कायमचा दुरावा ठेवण्यापेक्षा त्यांना प्रेमाने वश करून आपल्या संस्कृतीत आणणे हेच हितावह होय असे त्यांनी ठरविले. त्यांना स्वीकारायचे, आपल्या चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेत बसवायचे, तर त्यांच्या उपास्य देवतेसह त्यांना जवळ करणे भाग होते. आर्यांनी लिंगपूजा स्वीकारली खरी ; पण तिच्यांतला ग्राम्यरणा काढून टाकला. शालुंका हे भगाचे प्रतीक नसून यज्ञवेदीचे आहे आणि त्यावरचा महादेव हा लिंगाचे प्रतीक नसून यज्ञीय अग्नीच्या ज्वालेचे प्रतीक आहे अशी नवी कल्पना त्यांनी बसवली. मूळच्या लिंगपूजकांचेहि मन जसजसे विकसित होऊ लागले तसतशी त्यांच्याहि उपासनेतील लिंगविषयक अश्लील कल्पना धुऊन निघू लागली आणि कालांतराने लिंगपूजेचे पूर्णतया पवित्रीकरण झाले. आर्यांनी आपला रुद्र आणि अनार्यांचा लिंगदेव यांना एकरूप करून टाकले. वेदांतले रुद्रवर्णन लिंगावर आरूढ केले. यजुर्वेदांतल्या रुद्राध्यायाच्या पठनाने लिंगावर अभिषेकाची धार पडू लागली.

पूर्वकाळी ही लिंगे भव्योत्तुंग असत. काशीविश्वेश्वराचे प्राचीन लिंग सत्तर हात उंच होते अशी माहिती मिळते. कित्येक ठिकाणी एखाद्या गिरि-शिखरालाच शिवलिंग मानल्याचे दिसून येते. कैलासाचे गौरीशंकर शिखर हे त्यांपैकीच एक आहे. त्रिबक्कच्या ब्रह्मगिरांचे पांच उभे सुळके आहेत तेहि लिंगरूपच मानलेले आहेत. सद्योजात, वामदेव, ईशान, अघोर आणि तत्पुरुष अशी त्यांची नावे आहेत. या सर्वांना मिळून विराट् त्र्यंबकेश्वर म्हणतात.

पुढे बौद्धधर्माची भारतव्यापी लाट उसळली. बौद्धांनी धनिक श्रेष्ठींच्या औदायाच्या बळावर मोठमोठे विहार बांधले. डोंगर पोखरून प्रशस्त, सुंदर आणि कलाकुसरीचे चैत्य आकाराला आणले. त्यांतून बुद्धस्तूप आणि पुढच्या काळांत बुद्धमूर्ती स्थापल्या गेल्या. त्याच अनुरोधाने नंतर हिंदु देवतांचीहि मंदिरे निर्माण होऊ लागली. त्यांतच शिवोपासकांनी आपल्याहि आराध्य लिंगासाठी मंदिररचना केली. एखादे गिरिशिखर अथवा साठसत्तर हात

उंचीचें शिवलिंग अर्थातच त्या मंदिरांत बसणें शक्य नव्हतें. प्रतीकाएवढें देऊळ मोठें होणें अशक्य तर मंदिरांत मावेल, शोभेल अशा बेतानें प्रतीकच लहान करणें हाच उपाय सोयीस्कर ठरला. अशा रीतीनें भक्तपराधीन महादेव 'घरासारखा पाहुणा' बनला.

इतर देवतांचीं प्रतीकें निर्माण होण्यापूर्वीं शिवाचें प्रतीक निर्माण झालें म्हणूनच त्याला आदिदेव अशी संज्ञा मिळाली आहे. पुढें आर्य-अनार्य संकेत आणि कल्पना एकत्र करून त्या घटक द्रव्यांनीं महादेवाला सगुण साकार करण्यांत आलें. कैलास ही त्याची वतनवाडी ठरली. स्मशान ही क्रीडाभूमि झाल्यामुळें चिताभस्माचें चर्चन त्याच्या 'कपाळी' आलें. पांच मुखें, तीन डोळे अशा विषम अवयवांची मूर्ति, गळ्यांत नरमुंडांच्या माळा, अंगावर नागभूषणें, मस्तकीं गंगा हें त्याचें ध्यान ठरले. 'रोदयति सर्वं अंतकाले इति रुद्रः' ही व्याख्या जमेस धरून विश्वाच्या दूर संहारणीचें कर्म त्याच्याकडे सोंपविलें गेलें. त्याच्याभोंवतीं अनेक कथांचा पट विणण्यांत आला. हळूहळू आर्यांच्या अंतःकरणांतील त्याच्याविषयीचे 'परावेपण' लोपून रामायण-महाभारतकाली महादेव पूर्णपणें शरण्या झाला आणि सर्वांच्या हृदयांत भरून उरला.

त्र्यंबकेश्वर वीतराग जोगी. आपल्या अकिंचनपणाचा त्याला अभिमान ती. म. ...६

आहे. 'कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः' असे तो समजतो. बहुजनसमाजाच्या देवानें असंच असले पाहिजे. पण पेशव्यांनी त्याला इथें श्रीमंत केलें आहे. वार्षिक बारा हजारार त्याचें उत्पन्न आहे. मंदिराला पांच सोन्याचे कळस आहेत. पंचमुखी सुवर्णाचा मुखवटा आहे. सणावारी घालायचा त्याचा रत्नजडित मुकुट अलंकारिक भाषेत बोलायचें तर पृथ्वीमोलाचा आहे. हा मुकुट मूळचा म्हैसूरचा. मुसलमानांनी तो दिल्लीस नेला. आणि पेशव्यांनी त्यांच्या जामदारखान्यांतून खेचून काढून व्यंबकेश्वराच्या मस्तकी कृतार्थ केला.

दर्शन करून प्रदक्षिणेसाठीं भी बाहेर आलों. श्रीयंत्राकार असें तें मंदिर सर्व बाजूंनी पाहिलें. नाशिक येथील मंदिराप्रमाणेंच हेंहि मंदिर हेमाडपंतीच आहे. भोवतीं तट आहे. हजारों लोक सुखेनैव बसूं शकतील असे चारी बाजूंनी पटांगण आहे. इथली स्वच्छता ताबडतोब लक्षांत येते. आपण पुण्यक्षेत्रांत आलो आहो. हें मनाला बळें बळें शिकवावें लागत नाही. समोर शुभ्र पाषाणाचा नंदी आहे. आणि मागच्या बाजूला निर्मल जलाची पुष्करिणी आहे. अभिषेक हा शंकराचा सर्वांत आवडता उपचार. 'जलधाराप्रियः शिवः।' कधी काळी विश्वकल्याणासाठीं प्राशन केलेल्या हालाहलाचा दाह शमवण्यासाठीं त्याला मस्तकावर पाण्याचा धार धरलेली हवी असते. अशाच अभिषेकासाठीं एक ब्राह्मण त्या पुष्करणीतल्या जलाच्या घागरी देवळाच्या पृष्ठभागीं एका कंगोच्या-जवळ नेऊन ओतीत होता. हा काय प्रकार आहे अशा जिज्ञासेनें मी जवळ गेलों. तें देऊळ बांधतांनाच तिथें एक दगडाची पन्हळ ठेवलेली आहे आणि बाहेरच्या बाजूस एक लहानसें कुंड केलेलें आहे. त्यांत पाणी ओतलें कीं पन्हळीच्या द्वारे सरळ जाऊन तें गाभाऱ्यांतल्या हौदांत सांठतें. पूर्वेला मंदिराचे मुख्य द्वार असून त्या बाजूला कोरीव नक्षीकाम उत्तम प्रकारचें आढळतें. पक्षद्वारांच्या घुमटीला बाहेरच्या बाजूनें कमळें कोरलेलीं आहेत. तीं दगडांचीं अभूतहि कोमल, नितळ आणि टवटवीत दिसतात. फक्त उणीव काय ती सुगंधाची, पण त्या बाबतींत त्या शिल्पकारांचा इलाज नव्हता. कारण,

“तत्र सौरभनिर्माणे चतुरश्चतुराननः”

नगरखान्याच्या महाद्वारांतून बाहेर पडतो तर तिथें कांहीं गुजराती

स्त्री-पुरुष यात्रिकांचा घोळका उभा होता. दोन क्षेत्रोपाध्ये आपापल्या वह्या दाखवून त्या लोकांना आपापल्या घरी ओढण्याचा प्रयत्न करीत होते. एक जण सांगत होता, 'हें पहा, तुमच्या वडिलांचें नाव माझ्या वहीवर आहे.' पण यजमानाला तें पटेना. तो म्हणत होता, 'तारु नाम खोटुं छे!' भटजी म्हणत होता, 'खोटुं केम? खरं छे!' मी मनांत म्हटलें, नाम-रूपें सगळींच खोटी आहेत. त्यासाठीं ही तोंडातोडी कशाला? त्यापेक्षां नाम-रूपातीत जो त्र्यंबकेश्वर, त्यालाच शरण जाणें बरें नाहीं का?

सकाळीं एक मार्गदर्शक बरोबर घेऊन मी ब्रह्मगिरीच्या वाटेला लागलो. सकाळ सुंदर होती. मनांत उल्हास होता. शरीर ताजेतवानें होतें. पहाड चढण्याची त्यानें हिंमत बांधली होती. एका मैलाचा फेरा वांचवून माझा वाटाड्या मधल्या वाटेनें मला नेमका पायथ्याशीं घेऊन जाणार होता. करवंदीच्या जाळीमधून आमची पाऊलवाट जात होती. पायथ्याच्या टेकड्यांवर मधून मधून काळे चौकोनी चट्टे दिसत दिसत होते. तिथल्या डोंगरी शेतकऱ्यांनीं पालापाचोळा घालून ती जमीन भाजून ठेवली होती. पावसाच्या पहिल्या ओलीवर ते त्यांत नाचणी पेरून रोपें काढणार होते आणि नांगरलेल्या किंवा खणून घेतलेल्या प्रांतभूमीवर तीं रोपें उपटून लावणार होते. समतळ भागांत भात आणि डोंगरावर नाचणी-वरी हीं इथलीं मुख्य पिकें. आमच्या गोमंतकांतहि डोंगरावरची जमीन भाजून नाचणी पेरतात; पण इथल्यापेक्षां तो प्रयोग महान् आणि सामुदायिक असतो. बारके बारके उंचवटे चढत उतरत आम्ही एका आमराईत आलों आणि उभ्या ब्रह्मगिरीच्या पायाशीं ठाकलों. आतां पुढें पाऊल टाकायचें तें ब्रह्मगिरीच्या देहावर. कल्पना येतांच मन चरकलें. आणि याला कारण पुराणांत वाचलेली एक कथा.

“एक दिवस ब्रह्मा-विष्णु एकत्र झाले. सुखसंवाद करीत असतां ब्रह्मदेवानें आढ्यता मिरवली, ‘शिवमहिमा अगम्य म्हणतात ना? पण मी तो जाणला आहे.’ श्रीहरीला नवल वाटलें. ‘असंख्य वर्षे तप आचरूनहि मला जे आकळलें नाहीं तें तुला सहजासहजीं कसें कळलें?’ त्यानें विचारलें. चर्चा होतां होतां तो प्रश्न निकरावर आला. दोघांत एक पैज ठरली. विष्णूनें शिवाच्या चरणांचा ठाव पहावा आणि विधात्यानें मस्तकाचा शोध घ्यावा. जो स्वीकृत कार्यांत यश मिळवील त्यानेंच शिवमहिमा

जाणला असें समजावे. दोघेहि आपापल्या मार्गांनीं निघाले. कांहीं काळानें वकुंठनायक निराशा पदरीं घेऊन परत आला. ब्रह्मदेवाचीहि तीच गत झाली होती; पण त्यानें बेघडक सांगितले कीं, 'मी शिवमस्तकावर फूल वाहून आलों. हवी तर या धेनूची आणि केतकीची साक्ष घे.' विष्णूचा त्यावर विश्वास बसणेंच शक्य नव्हतें. त्यानें तें प्रकरण खुद्द महादेवापुढे नेलें. सर्वसाक्षी ईश्वराला विधात्याची लबाडी उमगली. 'ज्या अर्था तूं असत्याचा आश्रय केलास त्या अर्था आजपासून जनांना तूं अपूज्य होशील!' शंभु शापवाणी वदला. ब्रह्मदेवाचा अहंभाव डिवचला गेला. त्यानें क्रोधानें फुंफाटत शंकराला प्रतिशाप दिला कीं, 'तूं पृथ्वीवर जड पर्वत होऊन पडशील!"

मीं आतां या पर्वतावर चढायचे म्हणजे ज्याच्या चरणीं ललाट घासायला आलों, त्यालाच पायदळीं तुडवायचें. पण ऐन वेळीं तत्त्वज्ञानानें हात दिला. हा पर्वत जर शिवरूप; तर मीहि तसाच नाही का? 'तत्त्वमसि' हे महावाक्य काय सांगतें?

“तुज मज पेशी परी । जैसे तरंग सागरीं ”

सागराच्या पृष्ठभागावर लाटा उंचावतात; पण तिथे कोणावर कोण चढलें? कारण दोन्ही मिळून एकच जल. चढण्याची क्रिया मानायची तर आपणच आपल्या खांद्यावर चढलों असें म्हणावें.

झालें. शंका आली तशी गेली. मीं चढायला प्रारंभ केला. पंजाबांतल्या दोन उदारधी धनवंतांनीं १९०८ सालीं पांचशें पायऱ्या बांधून हा ब्रह्मगिरि सुगम केला आहे. पूर्वी पुष्कळसे यात्रेकरू दुरूनच त्याला नमस्कार करीत. पण आज सामान्य शक्तीच्या व्यक्तीलाहि तो अल्पायासानें चढतां येतो. पण ज्यांना एवढीहि धमक नाही किंवा ज्यांचा खिसा गरम आहे, त्यांच्यासाठीं इथें पाळणे मिळतात. खांद्यावर पाळण्याचा दांडा आणि हातांत आधारदंड घेऊन इथले कोळी चालतीं बोलतीं ओझीं वर नेऊन खाली आणतात. पण ब्रह्मगिरि असा खडतर आहे कीं, ठराविक जागीं तो हे ओझ्याचे पाळणे वर चढूच देत नाही. पैशानें 'बस-ऊठ' करणारा नवकोट नारायण असला तरी त्याला पाळण्यांतून उतरून त्या शिडीसारख्या उभ्या शें-दीडशें पायऱ्या स्वतःच्या पायांनींच चढाव्या लागतात.

आम्ही थोडेसे चढतो तोंच आजूबाजूच्या कपारीतून कांही माकडे पुटपुट बाहेर आली आणि त्यांनी आमची पाठ धरली. माझ्याकडून कांही तरी 'चांव म्यांव' मिळेल या आशेने तीं येत होती. पण माझा खिसा रिकामा होता. गांवातून

निघतांना मला कोणी तरी तशी सूचना दिली असती तर मी कांही तरी आणले असते. बिचाऱ्यांची निराशा झाली आणि बऱ्याच वेळाने तीं मागे परतलीं. दोघां माकडांनी खालच्या झाडावर उडी मारून त्याच्या डहाळीला लोचकळतांना माझ्याकडे अशा तुच्छतेच्या दृष्टीने पाहिले की, "तीं पहा, खाऊन आणखी माणसे वर येत आहेत. तूं दिले नाहीस तर तीं देतील. 'एक घर उणं तर दस घर पुण.' "

डोंगर चढतांना मधून मधून सिंहावलोकन करण्यांत मोठी गंमत असते. टप्पाटप्पाळा नवे नवे प्रांत दिसू लागतात. क्षितिजाचा घेर वाढतो. आपण जगापेक्षां उंच असल्याची ऐट चढते. क्षणभर विश्रान्ति घेतल्याने धापावणारे हृदयहि प्रकृतीवर येते. खालून पहाताना ब्रह्मगिरीची मेखला शोभेल असा

हिरव्या झाडीचा आडवा पट्टा ज्या ठिकाणी दिसत होता, तिथे आतां आम्ही येऊन पोचलो होतो. सूर्याच्या खालच्या भागाचे ढग वितळले होते. एवढा वेळ धूसर दिसणाऱ्या खालच्या त्रिभुज गांवावर प्रकाशाचा झोत पडत होता. वृक्षशिखरांच्या फटीतून किरणबाण खाली घुसत होते. अपर्णेचे वाटोळे आरसे शोभतील असे ते खालचे गौतमालय आणि गंगासागर हे दोन्ही तलाव तेजाने निथळत होते. सूर्यनारायणाचा तो 'चिद्विलास' खरोखरीच नेत्रदीपक होता. पण तो फार वेळ टिकला नाही. नव्या दमाच्या मेघांनी आक्रमण करून सूर्याला आच्छादन टाकले.

मी पठार गांठले आणि समुद्रसपाटीपासून सव्वाचार हजार फूट उंच झालो. तिथल्या वाऱ्याच्या वाहणीत एक निराळेच चैतन्य अनुभवायला मिळाले. विचार केल्याअंती ते वायूचे प्रयाग होते. देशावरचा अन् कोंकणचा असे दोन वारे त्या ठिकाणी उराउरी भेटत होते. उभयतांचे द्वैत मोडत होते. कोंकणांतल्या वाऱ्याने हापूस आंब्याचा आणि काप्या फणसाचा स्वादुगंध आपल्या देशावरच्या भावाला उपायन म्हणून आणला असावा. देशावरच्या वाऱ्याने कशाची बरे प्रतिभेट आणली असेल? कोंकणचा वारा 'झंझूं' या शब्दाने सागरतांडवाच्या फेंसाळ गोष्टी आपल्या दादाला सांगत होता. देशावरचा भाऊ गोदाप्रवाहाचे आणि मावळभूमीचे इत्थंभूत वर्तमान त्याला निवेदीत होता. आणि मी?—मी त्या 'येरयेरांच्या मिळणीत' जी आनंदकल्लोळांची वेणी पडत होती तिच्यांतला एक पेड बनून झुलत लहरत राहिलो होतो.

पूर्वेला तोंड केले की शिवबाच्या शिलेदारांची खाण मावळभूमि दिसत होती आणि पश्चिमेला वळतांच तुटलेले कडे, विखुरलेल्या टेंकड्या आणि गंभीरदरी-खोरी अशा स्वरूपांत ठाणे जिल्ह्यांतील कोंकणभूमि दृष्टिपथांत येत होती. मी जिथे उभा होतो तिथून पूर्व बाजूला अंतरांतरावर अनेक डोंगर मध्येच उपटलेले दिसत होते. सर्वांची तऱ्हा एक. पूर्व बाजूने उतार आणि पश्चिम बाजूने तुटलेली कड. यांच्या जाडीमध्ये आणि उभारणीमध्ये आश्चर्यकारक समता आहे. सर्वांची पठारे रुंद, समतळ आणि सारख्या उंचीची. एखाद्या विस्तीर्ण फरसबंदी गच्चीचे मधले चिरे खालून कोणी तरी वर उचलावे, तशी या पर्वतश्रेणीची रचना आहे. हे पर्वत जन्माला घालतांना धरतीमातेला हृदय-

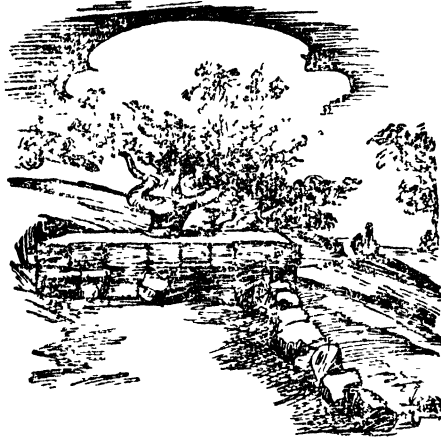
भेदक प्रसववेदना भोगाव्या लागल्या आहेत. सद्द्याद्रीचा हा सगळा पश्चिम भाग कोण्या अज्ञात काळीं झालेल्या ज्वालामुखीच्या प्रचंड स्फोटांतून वर आलेला आहे. ही उत्पाती डोंगरबाळें लटपटून पडूं नयेत म्हणून भूमातेने त्यांना एका बाजूने मायेचा हात दिला आहे. काळ्या फत्तरांच्या उंच सुळक्यांना पूर्वेच्या बाजूने मातीच्या टेकड्या चिकटलेल्या दिसतात, ते मागाहून पृथ्वीने आपलें उचललेलें अंग होय. या स्फोटापूर्वी पश्चिम सागर खरोखरीच सद्द्याद्रीचे पाय धूत होता.

“ युगयुगे घेउनी लोळण पायांवरी
गिरिकडे कशाची सागर विनती करी ”

हे श्री. काणेकरांचें काव्य एका काळीं यथार्थवचन होतें, पण या आकस्मिक उत्पातानें समुद्राचा तळ वर आला आणि पाणी मार्गे रेटलें गेलें. सद्य आणि समुद्र यांच्यामध्ये एका नवीन भूमीची पट्टी तयार झाली. अपरान्त असें तिला नांव मिळालें. ठाणें जिल्ह्यांत ही पट्टी रंद आहे आणि खाली निमुळती झालेली आहे. यावरून स्फोटाचें मुख्य केंद्र या भागांतच असलें पाहिजे हें अनुमानानें जाणतां येतें आणि त्याला भूगर्भशास्त्राचा दुजोराहि मिळतो.

ब्रह्मगिरीच्या या मुख्य पठारालाच किल्ला अशी संज्ञा आहे. आज तिथें किल्ल्यासारखें कांहीं विशेष आढळत नसलें तरी एका काळीं याला बावीस बुरूज आणि बारा गेटा होत्या. रणझुंजार पुरुष अजिंक्य आणि अमेद्य म्हणून या किल्ल्याला ओळखीत. यादवांनीं हा आणि असेच कांहीं किल्ले आजूबाजूच्या सुळक्यांवर उभारून आपल्या राज्याला बळकटी आणली होती. पण अशा अमेद्य किल्ल्यांवर आधारलेले यादवांचे राज्य केवळ संघटनेचा अभाव आणि फितुरी या दुर्गुणांमुळें कोलमडून पडलें. शिवाजीमहाराजांचा जन्म झाला, त्याच वर्षी हा किल्ला शहाजहाननें काबीज केला. १७२० मध्ये त्याच्यावर निजामाचें आधिपत्य आलें. पुढें १७५२ सालांत मराठ्यांनीं तो आपल्या ताब्यात घेतला. पेशव्यांच्या अमदानींत हा चांगल्या स्थितीत होता आणि इथें शिबंदीहि होती. त्यानंतर इंग्रजांची धाड आली. इथल्या थोड्याशाच सैन्यानें खांदून मारा करणाऱ्या इंग्रज सैन्यास बराच काळपावेतों दाद दिली नाहीं. पण अखेर इथेंहि फितुरीच भोंवली आणि

पेशव्यांना किल्ला इंग्रजांच्या स्वाधीन करावा लागला. त्रिवक किल्ला पडल्याची धास्ती इतरांनीही घेतली आणि याच्यासारखे इतर सोळा बळकट किल्ले यत्किचित् प्रतिकार न होतां इंग्रजांच्या हातीं पडले.

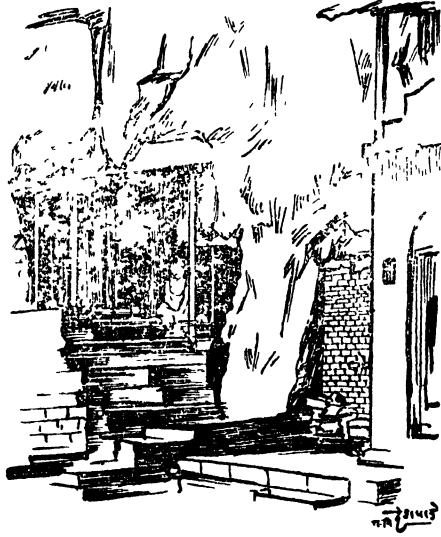

ब्रह्मगिरीच्या पलीकडच्या पालथणाला थोडेंसं खालीं उतरल्यावर आपण मूळगंगेच्या स्थानीं पोचतो. गौतमऋषींच्या पापक्षालनासाठीं शंकराच्या आज्ञेनें गंगा इथे अवतरली. याच भागांत प्राचीन काळीं गौतमाचा आश्रम होता. मावळांत भात पिकवण्याचा पहिला यशस्वी प्रयोग केला तो यानेंच. आजूबाजूला अवपेण झालें तरी इथें पाऊस भरपूर पडे. गौतमानें पेरलेलें महामूर पिके. इतर ठिकाणीं दुष्काळानें पीडलेले ऋषि-मुनि गौतमाच्या तपोभूमींत आसरा घेत. एक दिवस एक रोडकी गाय त्याच्या शेतांत घुसली. पोटरीस आलेलें भात आडव्या जिभेनें चाटूं लागली. हाडाच्या शेतकऱ्याला तें कसे सहन व्हावे ? त्यानें मुठीतला एक दर्भ तिच्या अंगावर फेकला आणि दुदैव असे की, ती गाय तत्काळ गतप्राण झाली. गोदृत्येचें पातक म्हणजे पंचमहापातकांपैकीं एक. गौतमाचें काळीज गलबललें. आत्मराज निस्तेज झाला. जवळच्या धर्मवेद्या ऋषींना त्यानें पापमुक्त होण्याचा उपाय विचारला. त्यांनीं शंकाराची आराधना उपदेशिली. अनेक वर्षे देहाचें काष्ठ करून त्यानें महादेवाला आळवलें. एक दिवस शिव प्रसन्न होऊन 'वरं ब्रूहि' म्हणाला. गौतमाने त्यांच्या जटेंतील गंगा मागितली. शिव म्हणाला,

‘गंगे, खाली उतर आणि या तपोधनानें पाप धुऊन टाक.’ गंगा तयार होईना. तिला शिवाची जवळीक सोडवत नव्हती. शेवटीं शंभु खवळला आणि त्याने आपल्या जटा आपटल्या. गंगा निरुपायाने खाली आली. गौतम तिच्या स्नानाने गोहृत्येच्या पापांतून मुक्त झाला. गौतमाने आणली म्हणून लोक तिला ‘गौतमी गंगा’ म्हणू लागले. पण गोदावरी या नांवानेच ती विख्यात झाली. सांप्रत एका औदुंबराच्या झाडाखाली एका खोलशा कुंडांत, पाऊल-सुद्धां बुडणार नाही इतक्या प्रमाणांतहि मूळ गंगा इथें दिसते. मी तिच्या जलानें नेत्रस्पर्श आणि मार्जन करून वर आलों. इथून थोड्याशा अंतरावर एका दगडावर कांहीं रेपा उमटलेल्या दिसतात, त्याच शंकराच्या आपटलेल्या जटा.

हीच गौतमी गंगा गिरिगर्भातून प्रवास करून पर्वताच्या पूर्व भागाला प्रगटली. लोकांनीं त्या गंगाद्वारावर ‘गायमुख’ बांधले. त्याच्या वरच्या बाजूस गंगेची मूर्ति स्थापून तिच्यावर लहानसें मंदिरहि उभारलें. दोन उंच कडे एकमेकांना मिळाले आहेत अशा संधीत हें गंगाद्वार आहे. डाव्या कड्यावरची शिळा थेट घुबडाच्या आकाराची आहे. ब्रह्मगिरी याच ठिकाणीं खरा ‘रौद्र’ दिसतो. ठिबकणाऱ्या गंगेच्या शेजारचे वराहतीर्थ डोंगराच्या कपारीत आहे. तें जितके पाण्यानें भरलें आहे, तितकेंच अधारानेंहि. त्याला लागूनच कोलंबिका देवी उभी आहे. गंगाद्वारापुढून एक पायवाट गोरक्षनाथांच्या गुहेकडे जाते. ज्ञानेश्वर ज्यांना ‘योगाब्जिनी सरोवरू’ म्हणून गौरवतात, त्या गोरखनाथांची मूर्ति पाहून, सगळ्या नवनाथांची मालिका डोळ्यांपुढें उभी राहते. शिवापासून त्यांची परंपरा सुरू होणे. ते शंकराला आदिनाथ म्हणतात. त्यांचें शिव हें उपास्य आणि योग हे साधन. उपास्य देवतेचें अनादिक्षेत्र आणि योगसाधनेला अनुकूल असें एकांतस्थळ, या दोन्ही दृष्टींनीं नाथपंथीयांची या स्थानावर भक्ति आहे. गोरखनाथांचे शिष्य गहिनीनाथहि ब्रह्मगिरीवरच्याच कोणत्या तरी गुहेत राहत होते. गहिनीनाथांचे शिष्य निवृत्तिनाथ. विलक्षण योगायोगाने या उभयतांची गाठ पडली. निवृत्तिनाथांचे वडील विठ्ठलपंत मध्यरात्री चारी मुलांना सांगतीं घेऊन ब्रह्मगिरीची प्रदक्षिणा करीत असतां पाऊस सुरू झाला आणि त्यांतच वाघाची डरकाळी उठली. मुलें भयानें इतस्ततः पांगलीं. त्यांपैकीं एक चुकलेलें लेंकरूं-निवृत्तिनाथ-

यदृच्छेनें गहिनीनाथांच्या गुहेंत पोचलें. गहिनीनाथाना अनायासें एक सच्छिष्य लाभला. त्यांनीं त्याला सात दिवस आपल्याजवळ ठेवून घेऊन

‘तत्त्वमासि’ या महावाक्याचा उपदेश केला. ज्ञानदृष्टि उघडून त्यांनीं त्याला परत पाठविलें. निवृत्तीचे निवृत्तिनाथ झाले. पुढे ज्ञानेश्वरांचें गुरुपद त्यांनींच भूषाविलें. शेवटीं समाधि घेण्यासाठीं हि ते इथें गुरुचरणांशींच आले. गंगासागर तलावाच्या पश्चिम तीरावर निवृत्तिनाथांचें हें समाधिमंदिर आहे. मला त्या स्थानाची विलक्षण ओढ होती. पण ज्या उल्हासानें मी तें पहायला गेलों, तो उल्हास प्रत्यक्ष दर्शनानें ओसरला. भावना विरजली. लक्षावधि भागवत-धर्मीयांच्या परमगुरुचें हें समाधिस्थान इतकें अचेतन, अव्यवस्थित आणि उपेक्षित दिसेल अशी मी कल्पनाच करूं शकलों नव्हतों. प्रसादाच्याऐवजीं विषाद घेऊनच मी तिथून बाहेर पडलों.

गंगाद्वारापासून साडेसातशें पायऱ्या उतरून मी खालीं आलों होतों. एवढीं सगळीं तीर्थें, स्थळें करून कुशावतीवर येईतों अकरा वाजून गेले होते. यात्रेकरूंचीं विधियुक्त स्नानदानें चाललीं होती. या क्षेत्रांतलें मुख्य तीर्थ तें हें. ब्रह्मगिरीवर उगम पावलेली गोदा भूगर्भातून इथें प्रगट झाली आहे. कुशांनीं

अभिमंत्रून गौतमानें तिला इथें बांधून टाकलें, म्हणून या कुंडाचें कुशावर्त नांव पडलें. हें सर्व बाजूंनीं सुबद्ध असून उन्हाळ्यांतहि याला पाणी भरपूर असतें. पण हल्लीं त्रिंबकच्या नगरपालिकेनें कुंडांत उतरून स्नान करायला बंदी केली आहे. बादल्या भरून ध्याव्या आणि वरच्या बाजूला नेऊन स्नान करावें. क्षौर, पिंडदान, इत्यादि धर्मकृत्ये इथेंच करायचीं असतात. या तीर्थाच्या परिसरांत अनेक देवदेवतांची दाटी आहे. त्र्यंबकेश्वर चंद्रमौळी दर सोमवारी पालखीत बसून स्नानासाठीं इथे येत असतो. याच्याजवळच गंगामंदिरासमोर कनखलतीर्थ आहे. गौतमऋषीचें भात कुटण्याचें हे उखळ अशी समजूत आहे. कोणी तरी वृद्ध यात्रेकरू स्नान करून धाबळी नेसतांना श्लोक म्हणत होता.

“ गंगाद्वारे कुशावर्ते त्र्यंबके नीलपर्वते
स्नात्वा कनखले तीर्थे पुनर्जन्म न विद्यते । ”

त्याचा जर पुनर्जन्म टळला असेल तर माझा तरी कां म्हणून शिष्टक उरावा! आतां पाय अगदीं थकले होते. कुशावर्ताहून मुक्कामाच्या जागीं जाईपर्यंतसुद्धां देहाचा भार सोसण्यास त्यांची तयारी नव्हती. मी घरीं आलों आणि माडीवर जाऊन आधीं त्यांचे गाढाणें ऐकलें. ज्याच्यावर मी दोही अंगीं चढून उतरलों होतो तो ब्रम्हगिरि त्या माडीवरून मला दिसत होता. त्याच्याकडे टक लावून पाहतांना मला वाटलें कीं, मी आज इथें आलों तो आपाढांत आलों असतो तर—भरून आलेल्या जाकाशाखालीं घनगर्जें वृष्टीत हा विराट् त्र्यंबकराज हाताहातावरून धाराप्रवाह खालीं लोटून देत असलेला पहायला मिळाला असता. पटारावर त्याच्याच वर्णाचे मेघ दाटून राहिल्यामुळें कधीं तो आहे त्यापेक्षां अधिक उंच दिसला असता आणि वर्षून विरल आणि शुभ्र झालेल्या ढगांच्या प्रावरणाखालीं कधीं कधीं तो गूढरम्यहि वाटला असता.

सज्जनगडावर जाण्यासाठी आम्ही साताऱ्याला गेल्यावर जी जी ओळखीची माणसं भेटलीं, त्यांनीं त्यांनीं आम्हांला म्हटलें, 'दासनवमी सोडलीत, सगळा उन्हाळा घालवलात आणि सज्जनगड बघायला आलांत, ते या ऐन पावसाळ्याच्या दिवसांत.' त्या रात्री ज्या चार सरी कोसळल्या, त्यावरून त्यांचें म्हणणे बरोबर होते हें पटलें. मी मनांत साशंक झालो. ठरवलेले टांगे दारापुढें येतील ना? आर्योग्ल वैद्यक विद्यालयांतल्या दोन छात्रांनीं सकाळीं मला सोबत करायचें कबूल केलें आहे, त्यांच्या उत्साहावर तर पाणी पडणार नाही ना ?

पण सकाळीं सगळें अगदीं ठरल्याप्रमाणे झालें. नरेंद्र रानडे आणि श्रीकृष्ण साने ही जोडी टांगे घेऊनच श्री. रघुनाथराव जोगळेकर यांच्या दारांत प्रगटली. त्यांनीं खाद्यपदार्थांबरोबरच उत्साहाची शिंदोरी आणलेली पाहून माझा जोम वाढला. आम्ही आरूढ होतांच टांग्याचे श्यामकर्ण डोंगरचढणीला लागले. बोगद्याच्या पलीकडे गेलों मात्र ; एवढा वेळ दडलेलें एक निराळेंच जग दृष्टीसमोर विस्तारलें. डोंगर-दऱ्या, नांगरटीची जमीन आणि मधून मधून तुरळक झाडीत जानपदवस्ती, असें त्याचे स्वरूप होतें. सपाट भूप्रदेशावर येतांच घोड्यांनीं आपल्या गतीची दुगुण केली. दुतर्फा जांभळीच्या झाडांमधून आमचा रस्ता जात होता. घोंसांनीं लटकणारी आपली फलसंपदा मानवाच्या मुखी लावून तीं नुकतींच अर्किचन झालीं होती. आजूबाजूच्या शेतांतून पेरण्या झाल्या होत्या. धरित्रीच्या अंगावर हिरवे रोमांच उठले होते. माताच्या शेजारीं बाजरी उगवली होती. मधेच एखाद्या पट्ट्यांत अरगडीचे नवांकुर दिसत होते. वायुलहरी त्यांना 'डोल बाई डोल' करीत होत्या. पाऊस झोडपील का ऊन करपील, तण झांकोळील का जनावर चाटील, यांपैकी कसलीच काळजी त्या अंकुरांना दिसत नव्हती.

वाटेंत लागलेल्या पहिल्या गांवांत डाव्या हाताला एक देऊळ दिसलें. टांगेवाला म्हणाला, 'ही पदुबाई बरं का !' पदुबाई म्हणजे पद्मजा असावी बहुधा. शेजारचें भरलेलें तळें पाहून मी टांगेवाल्याला विचारलें, 'हें नेहमींच

असें तुडुंब असतें का ? ' तो उत्तरला, ' एका काळीं तें तसें होतें. पण एक दिवस एक 'बाहेरची बाई' त्याला शिवली आणि सगळें पाणी एकदम आटलें. ' आतां जातां जातां एका लोककथेचा कण त्यानें माझ्या पदरांत टाकला होता. अशा अनेक लोककथा जनपदांतून आणि डोंगरवर्तीतून प्रचलित असल्या पाहिजेत. कुणी तरी हें साहित्याचें 'मूलधन' गोळा करणें जरूर आहे. वाङ्मयाची आवड असलेल्या विद्यार्थ्यांनीं हे क्षेत्र नांगरलें तर महामूर् पीक हातीं लागेल.

आणखी थोडेंसें पुढें गेलों आणि थोड्या अंतरावर दोन उपऱ्या वसाहती पाहिल्या. टांगेवाल्यानें माहिती पुरवली कीं, तिथें कानफाटे गोसावी राहतात. गवताच्या जाड चट्यांचीं पालें दाटीवाटीनें उभीं करून ते तिथे राहिले होते. एवढें मैदान मोकळे असतांना लहानशा जागेंत पुंजका करून राहण्यांत त्यांची संघभावना दिसत होती. त्या पालांचीं तोडें एकाच दिशेला नसून अष्टदिशांना होती. याचा अर्थ असा कीं, कुठल्याहि दिशेनें संकट डोकावलें तरी तें नजरेतून निसटूं नये. रानांत बसायचा प्रसंग आला तर गुरेंसुद्धां कोणत्या तरी उपजत प्रेरणेनें अशीच मंडलाकार बसतात. खण किंवा रंगीत तुकडे काठीला बांधलेले माराभर ध्वज पालापासून चाळीस-पन्नास कदमांवर एकाच ठिकाणीं पुरलेले दिसले. ती माणसें आजूबाजूच्या गांवांत भिक्षाटन करतात आणि झोळींत पडलेलें शिल्लेपाकें बाहेरच्या बाजूला खाऊन मगच त्या ध्वजानीं दर्शविलेल्या रेषेच्या आंत शिरतात. बाहेरचे उष्टेमाष्टे आंत आणल्यास तें त्यांना बाधतें म्हणजे.

उरमोडी नदीच्या पुलावर आणून टांगेवाल्यांनीं आम्हांला उतरवले. पुढचा रस्ता ढोपरभर चिखलाचा असल्यामुळे त्यांचा इलाज चालण्यासारखा नव्हता. भारतीय युद्धांत भूमिने रथचक्र गिळल्यामुळे कर्णाची जी अवस्था झाली तीच त्यांचीहि झाली असती. सातारा ते सज्जनगडाचा पायथ्या या सहा मैलांच्या अंतरापैकीं आम्ही पांच मैल अंतर तोडले होतें. आतां सज्जनगड आसऱ्यासभोर उभा होता. शेतांतील एक पायवाट धरून आम्ही चालूं लागलों. पण ती एका ओढ्यांत उतरून गडप झाली. एक शेतकरी भेटला, त्यानें आमची चूक दुरुस्त केली. 'मलतीकडेच आलांत तुम्ही. आतां चढा असे तिरके वर; म्हणजे रस्ता भेटेल.' चूक खरी; पण ती आमच्या पथ्यावर

पडली होती. तिने आमची अर्घ्या भैलाची पायपीट वांचवली होती. नाही तर पायथ्याच्या गजवडी गांवाला वळसा घातून आम्हांला यावे लागलें असतें. आम्ही चढूं लागलो आणि एवढा वेळ झिम् झिम् करणाऱ्या पावसाला जोर चढला. आडव्या-तिडव्या सडसडाटांनीं तो आम्हांला झोडपूं लागला. हातांतल्या छऱ्या केवळ 'ओइयाला काळ' ठरल्या. कपडे भिजून अंगाला बिलगले. पावसाला भिऊन एखाद्या झाडाच्या आसऱ्याला जावें तर त्याचे ओथवळे पावसाच्या थेंबापेक्षांहि टपोरे. शेवटीं एक एक पाऊल पुढें टाकीत राहणें हेंच श्रेयस्कर ठरलें.

माझी लहानपणची आठवण जागृत झाली. आमच्या आंचेड्याला पंच-क्रोशीची सामुदायिक श्रावणी व्हायची. तिच्यांतला स्नानविधि बसल्या जागीं केवळ मार्जनावर न उरकता आम्ही त्यासाठीं गांवाबाहेरच्या मोठ्या ओढ्यावर जात असूं. तिथें प्रत्येक स्नानाला यथेच्छ डुंबून, ऋषींना पुजून आणि देव-पितरांना तर्पून नंतर उपकर्मासाठीं परत मूळच्या जागीं येत असूं. येतांना बहुधा पाऊस असायचाच. आमचें ओलेंतें अंग त्यानें पुन्हा भिजवायचे आणि त्याच्या धोधाटांत मध्याह्न सवन लावून वैदिकांनीं पर्जन्यसूक्त आरंभायचें.

पर्जन्याय प्रणायत दिवस्पुत्राय मीळहुषे' । स नो' यवसमिच्छतु

'आकाशपुत्र पर्जन्याचें यशोगान करा. आम्हांला धनधान्य देण्याची त्याला इच्छा होवो. तिन्ही भुवनें या पर्जन्याच्या आधारावर राहिली आहेत. सर्व ओपधींमध्ये हा फलबीज ठेवणारा आहे. म्हणूनच स्थावरजंगमाचा प्राण याच्यामध्ये राहतो. हाच माझ्या सद्धर्माचेहि शतावधि वर्षे रक्षण करो.'

दहा वाजायच्या सुमारास आम्ही किल्ल्याच्या महाद्वाराशीं पोचलों. हें द्वार आग्नेयीच्या बाजूला आहे. ते ओलांडतांच आणखी एक कमान लागली आणि पुढे गडाचें पठार सुरू झालें. पन्हाळा आणि ब्रह्मगिरि यांचीं पठारें थोड्याच कालापूर्वीं मी पाहिलीं होती. त्या मानानें हे अगदींच नुडित वाटलें. त्याचा घेर सहाशें फुटांपेक्षां अधिक नाही. उंची तर अवघी एक हजार फूट. सह्याद्रीचे जे लहानसहान फांटे सातारा जिल्ह्यांत पसरले आहेत, त्यांतल्याच एकावर हा किल्ला बांधलेला आहे. गडावर यायला परळीच्या बाजूनें आणखीहि

एक वाट आहे. पण ती बिकट असल्यामुळे बहुतेक यात्रेकरू 'धोपटमार्गा' सोडुं नको' या तत्वाचाच अवलंब करतात. हा किल्ला कोणी आणि केव्हा

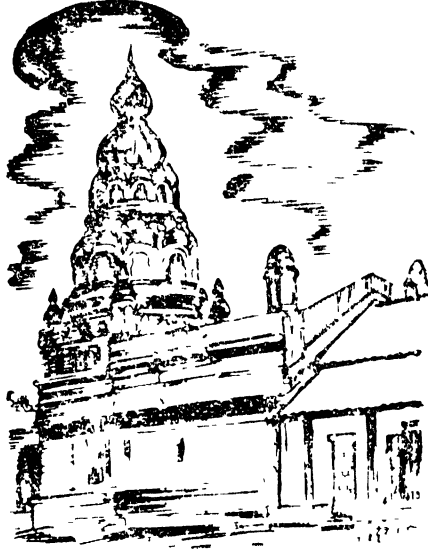
बांधला याबद्दल इतिहासाने मुक्याचे व्रत घेतले आहे. मात्र दक्षिणेत मुसलमानांचा अम्मल सुरू होण्यापूर्वी तो अस्तित्वांत होता एवढे समजते. कदाचित् तो इ. स. च्या १० व्या किंवा ११ व्या शतकांत शिलाहार राजांनी बांधला असण्याचा संभव आहे. सातारचा अजिमतारा किल्ला आणि परळीचा हा गड हे दोन किल्ले या भागांतले जय-विजय शोभतात. दोन्ही बहुधा एकाच काळचे असले पाहिजेत. शिवाजीने १६७३ त हा आणि याच्यापाठोपाठ अजिमतारा असे दोन्ही किल्ले विजापूरकरांच्या हातांतून हिसकले. समर्थ रामदास हे शिवाजीचे गुरु. ते त्या वेळी कृष्णा-खोऱ्यांत मन मानेल तिथे राहत होते. शिवाजीला वाटले, आपल्या गुरुमाऊलीच्या वास्तव्याला ही जागा छान आहे. निवांत, निबंध आणि सुंदर. शिष्याने गुरुपुढे तसा प्रस्ताव केला. गुरुने त्याला मान्यता दिली. समर्थ गडावरचे रहिवासी झाले. शिवाजीने समर्थाच्या प्रेरणेने महाराष्ट्रांतल्या संतमंडळीला गडावर प्रेमाचे पाचारण केले. मोठा भेळावा जमला. यावनी शब्दांनी कान किटलेल्या गडावरच्या झाडापेडांना 'बरवा नामधोप' ऐकायला मिळाला. भजनाचे फड रंगले. कथा-कीर्तनांतल्या निरूपणांत परमार्थाची शीग लागली. ती संतांची प्रेमळ, पवित्र, रसवंती कानांनी पिऊन गोब्राह्मण प्रतिपालक शिवरायाचा आत्मा प्रसन्न, परिपुष्ट झाला. ही अध्यात्मसंपदा लुटून आणि संतसज्जनांचे 'अक्षै' आशीर्वाद पदराला बांधून शिवबा आपला

कर्मयोग आचरण्यासाठी निघून गेला. इतक्या सज्जनांचा गडावर एक मास रहिवास झालेला पाहिल्यावर या किल्ल्याला 'सज्जनगड' असे नांव ठेवणे शिवाजीला उचित वाटले. समर्थ गडावर उर्णीपुरी आठ वर्षे राहिले आणि इथूनच त्यांनी 'विश्रामधाम' गाठले.

पूर्वी होता 'अस्वलगड'. आतां झाला 'सज्जनगड'. पण या गडाचे बारीक एवढ्यावरच संपले नाही. शिवाजीच्या अवसानानंतर औरंगजेबाने दाक्षिणत जाराची मुसंडी मारली. या भागांत येऊन त्याने सातारच्या अजिमताच्याला वेढा घातला. परशुराम त्रिबक प्रतिनिधि हे त्या वेळी सज्जनगडावर कारभारी होते. अजिमताच्यावरच्या शिबंदीला त्यांनी इथूनच रसद पुरवली. पुढे तेच संकट सज्जनगडावरहि ओढवणार हे त्यांना समजतांच त्यांनी इथले रामपंचायतन वासोटा किल्ल्यांत नेऊन ठेवले आणि समाधीचे द्वार चिपून टाकले. मोगलांनी हादि किल्ला सर केला. बादशहाने त्याचे 'नवरसतारा' असे नांव ठेवले. पण चक्रनेभिक्रम एवढ्यावर थांबतो थोडाच ! पुढे राजारामाच्या कारकीर्दीत याच परशुराम त्रिबकांनी पुनश्च या गडावर भगवें निशाण फडकवले. वासोट्याहून मूर्ति परत आणल्या. त्यांची विधियुक्त प्रतिष्ठा केली. समाधीचे द्वार उघडले. आणि त्यानिमित्त मोठे अन्नसंतर्पण करून ते गडाखाली उतरले.

आमची पावले त्याच समाधिस्थानाकडे वळली. मंदिरापुढे अशोक-वृक्ष बरेच आहेत. पण ते फुलांना पारखे आहेत. आमच्या कोंकणांतील अशोकाची झाडे फुलांच्या घोसांनी मोडून येतात. लांब देंटाचे, बारीक पण जाड पाकळ्यांचे आणि लांब लांब केसर असलेले ते पीतरक्त फूल उपेक्षणीय नसते. त्यांतल्या मकरंदाच्या भोजनासाठी ताबडे मुंगळे तर त्या झाडावर आपली वसाहतच उभारतात. देशावरचे अशोक मात्र सगळीकडे पुष्पहीन दिसतात. रमणीच्या नाजूक पदाघाताचीसुद्धा त्यांच्यावर मात्रा चालत नाही. त्या वृक्षराजीखालून पुढे होऊन आम्ही देवद्वार गाठले. चौथऱ्यावर अगदी समोर देवाकडे पाठ करून बसलेल्या गणपतिबाप्पाने आमची दाखल घेतली. तो 'बृहदुदर' तर आहेच ; शिवाय त्याचा नाभिप्रदेश पुढे येऊन खाली वळला आहे. गणपति बहुधा महाद्वाराच्या चौकटीवर असतो. पण इथे महाद्वारच नाही. तेव्हां त्याला जमिनीवरच बैठक मारणे भाग झाले आहे.

देऊळ दगडी तर सभामंडप लांकडी आहे. सभोंवार कमानो असून त्यांवर घुमट आहेत. गाभाऱ्यांत रामपंचायनन विराजत आहे.

आम्ही गाभाऱ्याच्या दाराशी उभे राहून दर्शन घेत असतां भूगर्भीतून रुद्राच्या नमकाचे स्वर कानीं पडू लागले. कुठून येत होता तो वेदध्वनि ? कुठून म्हणजे ? समर्थांच्या समाधिस्थानांतून. आम्ही उभे होतो, त्याच्याच खालीं भुयारांत तें स्थान होते. सभामंडप संपून दगडी चौथरा लागतो तिथें मधोमध आंत जाण्याचा निरंद दरवाजा होता. ‘ करीं मस्तक ठेंगणा ’ हा उपदेश ध्यानीं आणून आम्ही आंत प्रविष्ट झालों. प्रथम एक चौकोनी मोकळी जागा आणि पुढें समाधीचा गाभारा. भुयार म्हणजे अंधाराचें काळीजच तें. एका समईचा तिथें काय पाड लागणार ! आंत कांहीं तरी आहे एवढेंच ती ‘ धाकुटी दीपकळी ’ सांगू शकत होती. त्या रुद्र म्हणणाऱ्या बुवानें दुसरी एक वात पेटवून ती हातांतच धरली तेव्हां कुठें आमच्या डोळ्यांवरचें पटल उडालें.

ती. म....७

आमच्यासमोर एक लांबट-चौकोनी शिळा होती. तिच्यावर अभिषेकाची धार गळत होती. सभोवती चार माणसांना प्रशस्तपणे वावरतां येईल इतका अवकाश होता. मी दरवाज्याबाहेर उभा होतो, तिथूनच करसंपुट जोडला—

“ शुकासारिखें पूर्ण वैराग्य ज्याचें
वसिष्ठापरि ज्ञान योगेश्वराचें
कवी वाल्मिकासारिखा मान्य पेसा
नमस्कार माझा सद्गुरु रामदासा ”

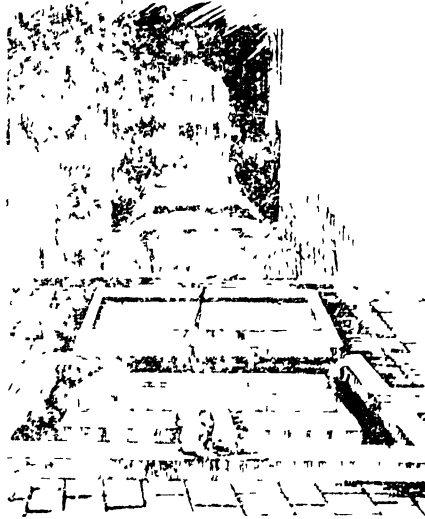
मला अगदी अनावरणें वाटलें कीं, दोन्ही भुजा उभारून त्या समाधीला कवळावे. पण मी मुस्तात होऊन आलेला अमूनहि ‘श्रुतिस्मृति-पुराणोक्त’ सोवळा नव्हतां. आळंदीला ज्ञानेश्वरमाऊलीच्या पायांजवळ मी जी सलग्गी करूं शकत होतो, ती त्याच परिस्थितीत इथें करणें मला अशक्य होतें. दोन स्थळांमधलाच नव्हे, दोन पंथांमधलाहि हा ठळक भेद आहे. सोंवळ्याओंवळ्याच्या कटाक्षाने पूजास्थानाबद्दल आदर वाढत असेल कदाचित्. पण आदर म्हणजे ‘थोडेंसे भयच’ ते. भयाच्या सावटांत प्रेमाची वाढ खुंटते, हे सत्य विसरतां येणार नाही. ‘रामदासगुरु माझे आई, मजला ठाव घावा पार्थी’ असें आपण भजन म्हणतो ना! मग आईच्या चरणीं मिठी घालायला बालकाला सोवळे नेसून यावे लागतें का? देवाजवळ एक वेळ चालेल, पण संतांजवळ तरी सोवळ्याचा निर्वंध नसावा असें मला प्रामाणिकपणे वाटते.

ज्ञानेश्वरांचीहि समाधिच आणि रामदासांची समाधिच; दोहोत अंतर आहे. आळंदीला ज्ञानेश्वर सदेह खाली बसले आहेत; तर इथें समर्थांच्या दहनभूमीवर हा चिरा निर्माण झाला आहे. नेत्रपार्ती न लववतां मी ती समाधि न्याहाळूं लागलों. ती समाधि आणि तिच्यावरची ती राममूर्ति! समर्थ एकदा तंजावरास गेले असतांना राम, लक्ष्मण, सीता आणि हनुमान अशा चार मूर्ति करविण्याबद्दल त्यांनीं मल्हार निंबदेव याला आज्ञा केली होती. त्यानें त्या तयार करवून केशव निःस्पृही याजबरोबर पाठवल्या. शके १६०३, माघ वद्य पंचमीस त्या गडावर आल्या. श्रीचिं मुखावलोकन करून समर्थांना परम समाधान झाले. त्यांनीं त्या आपल्या शेजघरांत

तात्पुरत्या मांडल्या. त्यांना त्यांची विधिपूर्वक स्थापना करावयाची होती. एवढ्यांत त्यांना 'चोलावणे' आले. काळाने तशी सूचना दिली. चार दिवसांनंतर माघ वद्य नवमी उजाडली. मरदुपारचा समय झाला. समर्थ पलंगाखाली उतरले. त्यांनी उत्तर दिशेकडे मुख केलें. रघुकुलटिलकावर दृष्टि लावून ध्यान धरलें. आपण आतां पोरके झालो या जाणिवेनें अश्रु गाळणाऱ्या शिष्य-वृंदाला 'माझ्या दासबोधाने मला पहा' असें आश्वासन दिलें. आणि तो शेवटचा क्षण आला. महापुरुषाच्या महाप्रस्थानाचा तो क्षण ! जितका उदात्त नितकाच गंभीर ! रामनाम त्या क्षणीं वैखरीवर येणार नवेल तर जन्मभर साधना आणि उपासना यांचे कष्ट कशाला सोसायचे !

तीन वेळां स्मरण केलें। अंबर अवघे गर्जिले।
रामनाम कोंदाटलें। जिकडे तिकडे ॥
ध्वनी जाली संपूर्ण। जाला अवतार हो पूर्ण।

.....

याच जागी पूर्वी एक खड्डा होता. कल्याणाने एकदा समर्थाना विचारलें होतें. 'हा खड्डा वुजवायचा काय ? त्यावर ते उत्तरले होते. 'नको. हाहि

कामास येईल !' समर्थाचा गर्भित हेतु ओळखून शिष्यांनी त्याच्या देहाला इथेच अग्निसंस्कार केला आणि तिसऱ्या दिवशी रक्षा सांवडतांना हा समाधीचा चिरा हाताला लागला.

पण याला मधोमध चार कशी गेली आहे ? अग्निपात झाला असेल का ? का बीज आली भेटायला ? बीज नाही ; पण कल्याण आला होता. कल्याण म्हणजे अगदी आदर्श शिष्योत्तम. सेवाधर्माचें जागतें दैवत. समर्थाच्या अवतारसमाप्तीच्या वेळीं तो जवळ नव्हता. ती वार्ता त्याला कांहीं दिवसांनीं समजली. त्याच्या गुरुमक्तीला तें आव्हानच होते. आपण जवळ नसतांना गुरु-माऊली विश्वांतून अदृश्य होते म्हणजे काय ! आपली सेवा-शुश्रूपा काय फुकटच गेली ? होता तिथूनच तो धावत, तडफडत आला आणि त्याने या चिऱ्याजवळ धरणें धरलें. तो हालेना, निधेना. शिष्याच्या 'जीवातळीं जीव अंतरणाऱ्या' सद्गुरूला प्रकृतीचा नेम मोडून प्रगटार्थे लागलें. चिरा दुभंग झाला आणि आंतून कल्याणाला यथापूर्व गुरुदर्शन झालें. अद्याप ती साक्ष त्या ठिकाणीं आहे. याच समाधीवर मागाहून देऊळ उभारलें गेलें. त्यामुळे आपोआपच हें भुयार बनलें. तिथून दुसऱ्या जिन्याने आम्ही वर आलों.

प्रदाक्षिणा करताना वायव्येला आणखी एक समाधि दिसली. समर्थशिष्या वेणाबाई यांनीं तिथें चिरविश्रांति घेतली आहे. त्यांचें माहेर कोल्हापुरांत. सासर मिरजेत. बालपणींच वैधव्य शिरावर आदळलें. आत्तेष्टांनीं जाचलें. निंदकांनीं कूट खाह्मी. जीवन असह्य झालें. पूर्वसंचित बळकट होते, म्हणूनच त्यांना समर्थाची भेट झाली. जे पाय एकदा लाभले ते त्यांनीं कधींच सोडले नाहीत. समर्थाच्या आधीं त्यांच्या डोळ्यांदेखत निर्याण साधून त्या आणखी भाग्यवान् ठरल्या.

मंदिर-प्राकारांतून आम्ही बाहेर निघालो. अकरा वाजले होते तरी 'घनःश्याम सुंदरा'चीच वेळ दिसत होती. पावसानें मधली सुट्टी घेतली होती. तरी सूर्यदर्शनाचा रंग नव्हता. वाटून येणाऱ्या कृष्णमेघांनीं सगळें किरणजाल ग्रासलें होतें. एखादा वैदिक ऋषि असता तर त्यानें म्हटलें असते, 'पर्णीनी इंद्राच्या धेनु चोरल्या.' झाडें अंग झाडीत होती. वारा म्हणत होता, 'पावसानें तुमचीं वस्त्रें भिजवलीं का ? मी आतां तीं वाळवून देतो.' त्यानें वस्त्रें वाळवलीं हें खरे ; पण इकडे देह गारठला, त्याची वाट

काय ! क्षणाक्षणाला रोमांच उठत होते; पण तरीहि आम्ही फिरत होतो. एका रामदासी बुवानें समर्थ रहात होते, त्या मठांत आम्हांला नेलें. मठाचा हल्लीं जीणांद्वार सुरू आहे. शेजवराच्या दारापाशीं आम्हांला उभें करून ते एक एक वस्तु बाहेर आणूं लागले. ' हे समर्थांचे वल्कल, हा जरीचा फेटा, हा छोटा '

वल्कलाची घडी होती; पण तें सुमारे तीनचार हात लांबरंद असल्याचे त्यांनीं सांगितलें. हाताला जाड पण मऊ मऊ लागले. हिमालयाच्या यात्रेंत त्यांना तें मिळालें असावे. समर्थांचा एक मोठा थोरला बदामी आकाराचा पानांचा डबा आहे. कफाची व्यथा असल्यामुळे समर्थ पान खात असत. पांच-सहा घागरी पाणी सहज मावेल असा एक हुंडा बुवांनीं पुढे काढला. ' कल्याणस्वामी उरमोडी नदीवरून हा हुंडा भरून आणीत. ' ते म्हणाले. विश्वास ठेवायला मी जरा आढेवेढे घेऊं लागलों. पण मन म्हणालें, 'श्रद्धस्व ! तुझ्या ताकदीवरून तीनशें वर्षांपूर्वी दध्यातुधाची आंधोल करणाऱ्या त्या लोकांच्या ताकदीची तूं कल्पना करूं नको. '

नंतर त्यांनीं काढली कुबडी. ती उभ्यानें काखेंत धरण्याची आहे. समर्थांची उंची किती असेल त्याचा अंदाज त्या कुबडीवरून लागतो. ती निदान पावणेसहा फूट तरी असलीच पाहिजे. पण ही कुबडी दिसते तितकी भाबडी नाही. ती ' शस्त्रगर्भा भगवती ' आहे. तिच्या पोकळींत एक दुधारी असिलता दबा धरून बसली आहे. काखेखालीं ठेवायचें लांकडी अर्धवर्तुळ हीच तिची मूठ. आमचे सहयात्रिक रानडे यांनीं खस्कन ती बाहेर ओढली, पवित्र्यांत उभें राहून दोन हात करण्याचा आविर्भाव दाखविला. तरुण रक्त शस्त्रासाठीं किती उत्सुक असते तें त्यांच्या मुद्रेवरून कळून आलें. त्यांच्या हातांतून ती आपल्या हातांत धरायला सानेहि तितकेच अधीर होते. शिवाजीनें एका सौदागराकडून वर्षांच्या दिवसांइतके होन देऊन हे शस्त्र हस्तगत केलें होते. सर्वजण त्याची तारीफ करूं लागले; तेव्हां शिवाजीला ते अधिकच प्रिय झालें. पण एक गणकभास्कर म्हणाला. ' राजा, शस्त्र अमोलिक खरें; पण घातक आहे. तें तुझ्याजवळ नसावें. एखाद्या सत्पुरुषाच्या हातींच तें शुभप्रद होईल. ' शिवाजीनें त्या भविष्यवाणीचा उपमर्द केला नाही. समर्थाना तें अर्पण करून तो मोकळा झाला.

समर्थ त्याच खोलीत झोपत. शिवाजी आणि शिष्यमंडळी यांनी अत्याग्रह करून त्यांना मंचकावर शोपायला लावले होते. हल्लीचा पलग नवा असून त्याचे चांदीचे पाय तेवढे तत्कालीन आहेत. तिथेच मितीला टेकून समर्थांची हाताने काढलेली एक तसबीर आहे. जुन्यात जुनी तसबीर ती ही, असे मागतात. याच मठांत रामाचा महानैवेद्य होता. गडावरचे सेवेकरी इथेच भोजन करतात. खालचे परळी गांव या मठाला इनाम आहे. त्यातून हा भोजनप्रबंध आणि देवस्थानाचा खर्च चालतो.

मंदिरप्राकाराच्याबाहेर देवाकडे तोंड करून उभे राहिले असता उजव्या हाताला आक्काचाईची समाधि आहे. ही समर्थांची दुसरी पट्टशिष्यीण. समर्थांच्या मागून तशा त्या धामगुमीच्या काळांतहि गडावरच्या देवस्थानाचा कारभार तिने सुगम चालविला हे तिचे कौतुक. मंदिराच्या समोरच थोड्या अंतरावर सोनाळे तळे आहे. काळ्या कातळाने वेढलेले ते तळे म्हणजे अच्छोद-सरोवराचा एक तुकडाच असे वाटते. समर्थांच्या स्नान-संध्येला 'उदंड पाणी' यानेच दिले असेल. त्याची निर्मळता पाहून असे वाटले की, 'बाहेरि कर्म क्षालला, भीतरी ज्ञाने उजळला' अशा सत्पुरुषानेच इथे पाय बुडवावे.

तिथून पुढे येऊन जरा खाली उतरले की उजव्या अंगाला देवीचे देऊळ आहे. समर्थांनीच ही देवी इथे स्थापिली. आंत शिरतांच डाव्या हाताला एक ओटा आहे. समर्थ त्यावर बसत.

जीवांत जीव घालावा । आत्मा आत्म्यांत मिसळावा ।

राहुराहो शोध घ्यावा । परान्तराचा ॥

असा लोकसंग्राहक उपदेश ते महंताना आणि मठपतींना इथेच बसून देत असावे. शिष्यांच्या आशंका इथेच फेडीत असावे.

ते ऐक्याचा महाराष्ट्र-धर्म शिकवीत. अखंड सावधानता उपदेशीत. 'केल्याने होत आहे रे' हा महामंत्र देत. कोणतीहि चळवळ करायची तर आधी 'हृदयांत राम' आणला पाहिजे असे बोधीत. समर्थांचा हा महाराष्ट्र-धर्म आज निःसंख झाला आहे. द्वेष, असूया, अश्रद्धा यांनी त्याला आतून पोखरले आहे. रामदासी महंतांनाहि तो जिवता-जागता ठेवण्याचे साधले

नाहीं. त्यांची भिक्षा उरली; पण दीक्षा मात्र सरली. 'हा सत्पुरुषधर्म जागृत झाला तरच आपल्या समाजाचा उद्धार होईल' हे आचार्य कालिलकरांचे बोल चितनीय आहेत.

'देवाचा बंधमोचक' श्रीराम हे समर्थांचे उपास्य. शके १५३० मध्ये रामजन्माच्याच तिथीला, त्याच वेळी, त्याच क्षणीं जन्म घेऊन त्यांनीं रामाचें आणि आपले नातें सूचित केलें. औरंगाबाद जिल्ह्यांत गोदावरीच्या उत्तरतीरी तीन कोसांवर असलेल्या जाव गांवीं एक कुळकर्णीचें घराणें यांनीं जन्मून उजविले. आश्रयाची गोष्ट ही कीं, त्रिजांनीं 'सावधान' म्हणतांच लग्नमंडपांतून पळालेले समर्थ जीवनांतून मात्र पळाले नाहीत. विराट् संसार करण्यासाठीं त्यांनीं हा भातुकलीचा संसार मांडावयाच्या आधींच मोडला. टाकलीस चारा वर्षां पुरश्चरण करून त्यांनीं 'भगवताचें अधिष्ठान' मिळविलें. तपाच्या जोडीत्या विद्याहि साधली. विद्येबरोबरच बलहि संपादिलें. मग तीर्थयात्रा केल्या. सारें भरतखंड 'चक्षुर्व सत्यं' पाहिलें. या भारत-भ्रमणांत त्यांना काय दिसलें? उत्तरेस मोंगलांचा धिंगाणा, दक्षिणेस पोर्तुगीजांचा जळता-मारता धर्मच्छळ आणि त्यांच्या स्वतःच्या महाराष्ट्रांत? आदिलशाही, कुतुबशाही अशा अनेक शाह्यांचा जीवघेणा उपद्रव. महाराष्ट्र उरीं घाव लागून निश्चेष्ट पडला होता. महाराष्ट्राचें राष्ट्रपणच भंगलें होतें. स्वाभिमान दुर्मिळ झाला होता. माणुसकी मरणाच्या पंथाला लागली होती.

अशा परिस्थितींत ते कृष्णातीरीं वास्तव्य करायला आले. धर्मसंस्थापनेची मुहूर्तमेढ रोवायला त्यांना कृष्णातीर पसंत पडलें. काय होतें कृष्णातीरीं असें विशेष? त्या भागांत स्वराज्याचा अरुणोदय झाला होता. आशेची ज्योत काय ती तिथेच लुकलुक्त होती. शिवाजीनें हिंदवी स्वराज्याचे तोरण तिथेच बांधलें होतें. समर्थांची तिथेच खरी गरज होती.

ते रानावनांत हिंडत. डोंगर-कडे वळवत. घळींत विश्रान्ति घेत. पहात, विचार करीत, मार्ग शोधित. लोक त्यांना 'पिसाट रामदास' म्हणूं लागले. पण त्यांचं दैवी स्वरूप लवकरच जनांना प्रतीत झालें. जनसमुदाय त्यांच्या-भोंवतीं गोळा होऊं लागला. आपलीं दैन्यदुःखे डोळ्यांत पाणी आणून त्यांना निवेदूं लागला. समर्थ कळवळले. त्यांनीं अमृतवाणीनें त्या गांजलेल्या जनतेला आश्वासन दिलें.

**“ धीर धरा धीर धरा तकवा हडबडूं गडबडूं नका
काळ देखोनि वर्तावें सांडावें भय पोटिचें ”**

अकरा मासूति स्थापून त्यांनीं दुबळ्यांना बलोपासनेच्या मार्गाला लावले. जागोजाग मठ उभारून धर्माचा प्रचार आरंभिला त्यांचे मठ म्हणजे तीं लोकशिक्षणाचीं विद्यापीठेंच होती. एकेक महंत म्हणजे धर्मध्वज होता. त्यागी, संयमी, सेवक आणि चतुर. हरिकथेंतून राजकारण करणारा. सर्वविपर्यां सावधपणा बाळगणारा.

समर्थ्यांचा सारा जीवभाव शिवाजीवर जडलेला होता. ‘तुझा तूं वाढवी राजा’ म्हणून ते देवीला अनन्यभावे प्रार्थित. देवीनें त्यांची प्रार्थना ऐकली. रामप्रभूने त्यांचा हेतु सफल केला. दास्यमुक्त महाराष्ट्र त्यांनीं याच गडावरून पाहिला. त्यांचें रामराज्याचें स्वप्न सुवर्णाचे पंख लावून महाराष्ट्रभूमीवर उतरलें.

आमचेंहि सज्जनगड पहाण्याचें वांछित सफल झाले. तिथे नवीनच तयार केलेली पुष्पवाटिका पाहून आम्ही परत आलो आणि शिंदोरी सोडली. पोटपूजा आणि थोडीशी विश्रांति झाल्यावर परतीचे वेध लागले. आम्हांला आतां पार्थीचाश्न सातारा गाठायचा होता. पावसाचीसर केव्हां थांबेल याचीच आम्ही वाट पहात होतो. येतांना देवीच्या देवळाजवळच्या कड्यावर उभें राहून पाहिले. आमच्यासमोर तसलाच एक डोंगर उभा होता. फळ्यावर काढलेल्या खडूच्या रेषेसारखे लहान लहान जलप्रपात त्याच्यावरून खाली धांवत होते. एक, दोन, तीन. किती मोजावे ! कांहीं अवखळ मुलां-सारखे धडाधड उड्या घेत होते, तर कांहीं नागमोडी वळणांनीं उतरून खालच्या खोऱ्यांत पसरत होते. मेघराजाच्या स्नेहसौजन्याने सगळे डोंगर मृदु झाले होते. शुभ्र पण विरळ अशा मेघपटलांनीं कांहीं पर्वतांभोवतीं गूढरम्यता निमोण केली होती. जणुं कालिदासाची व्यंजना. शब्दांच्या तलम शिरशिरित प्रावरणांतून अर्धस्फुटपणें डोकावणारी. कांहीं टेकड्यांच्या दरी-मुखांतून धूर निघावा, तशीं अन्नं वर उठत होती. तीं पाहून एखाद्या नव्या नैयायिकाने अनुमान मांडलें असतें : ‘पर्वतो वह्निमान् धूमात् ।’ आकाश जणू ठेंगणें झाले होते. लोटत होतें. डोंगरांच्या माथ्यावर डंवरले होतें.

त्याच्यांत काळ्या रंगाचे लोंढेच्या लोढे लोटत होते. खाली उरमोडी नदी तांबडा पूर वाहवीत होती. आकाशाचे औदार्य पृथ्वीच्या पोटात मावत नव्हते. ती ते ओढ्यांना अन् नद्यांना समर्पित होती. पहावे तिकडे वहाळ आणि वोहळ. वर-खाली फक्त आपोदेवीचीच धांवपळ. अशाच एखाद्या उच्चस्थानी उभे राहून मुक्तेश्वराने पर्जन्याचे असले धारानृत्य पाहिले असेल आणि त्याला ती दिव्योत्तुंग कल्पना स्फुरली असल—

**“ कीं पृथ्वीखंड त्या शाळुंका । अनेक पर्वत शिवापिंडिका
इंद्रे मांडिले अभिषेका । जलधारा वरसुनी ”**

आमच्या कड्याच्या खाली जे दुसरं एक ठेगणें पठार होतें, त्यावर गुरें संथपणें चरत होती. गुराखी ‘ स्थाणुर्वा पुरपो वा ’ म्हणतात तसा त्यांच्या मागे निश्चल उभा होता. आम्हांला वरून फक्त त्याची कांबळ्याची खोळ तेवढी दिसत होती. काळें आकाश, धूसर डोंगर, हिरवी झाडे, दुधिया रंगाचे जलप्रपात आणि तांबूस भूमि अशी ही वपो ऋतूची रंगपंचमी मांडली होती. केवढे विशाल गंभीर दर्शन ! केवढे नेत्रांचे संतर्पण ! इतर कोणत्याहि ऋतूत आम्ही इथे आलों असतो तरी आम्हांला हे ‘ रसार्द्र ’ काव्य दिसले नसतें. जेवढे कष्ट अधिक तेवढे फळहि मोठे !

आम्हां कोंकणच्या माणसांना गणरायाचे कौतुक सर्वांत अधिक. वर्षाच्या सगळ्या सणांत गणेशचतुर्थी हा आम्ही प्रमुख सण मानतो. आम्ही गाणपत्य नसलो तरी गणरायाच्या प्रतिवार्षिक आगमनाने आम्हांला जो उत्साह येतो तो वर्णाश्रया त्याच्याचक्रद्वन मति मागून घ्यावी लागेल. कांगोण्या, कुडेफळें, शुभ्र शिर्वादळे, पिकल्या पोफळाचे घनघर्षीत धोस आणि कालोद्भव फळफळावळ यांनीं मजपलेल्या मांडवीखालीं गुंगारलेल्या देव्हाच्यांत आणि समयांच्या स्निग्ध प्रकाशवलयंत प्राणप्रतिष्ठित गणराज विराजले कीं आम्हांला जन्म-जन्मांतरींचा आधारस्तंभ पाठीमागे उभा झाल्यासारखा धीर येतो. कोकण्या 'गडी' मुलखावर असला तरी गौरी-गणपतींना घरीं ओढून यायचाच, असा सर्व-सामान्य नियम आहे. कुळवाडी-माळवाडी त्या दिवसांत फेर धरून 'गीतं बाधं नृत्यम्' हे सगळे राजोपचार विघ्नहर्त्याला समर्पून आपला भक्त्युद्रेक शमवतात.

“भाद्रपद शुद्ध चतुर्थीला । गणरायाचा उत्सव मांडिला
नरनारी त्या होऊनि गोळा । गणपति आणिती पूजनाला
केशर कस्तुरी सर्व अंगाला । मोदक त्याच्या हातीं शोभला
.....”

अशी त्यांचीं फेरावरचीं गाणीं सुरू झालीं कीं त्यांच्या शरीरांतला अणुरेणु कसा उमलतो तें पहाण्यासारखें असते. आमच्या गोव्यांतले लोक दिवाळीची प्रतिष्ठा न बाळगतां गणेशचतुर्थीलाच फटाके उडवून मोकळे होतात.

बारा ज्योतिर्लिंगे, तसे अष्टविनायक. या आठहि स्थानीं विघ्नविनायक निरनिराळ्या नांवांनीं नांदतो. मोरगाव हें यांपैकीं गणपतीचें आद्यक्षेत्र समजलें जातें. इथला गणराज हा मयूरेश्वर नांवानें प्रसिद्ध आहे. प्राकृत लोकांनीं त्याचाच 'मोरया' असा सुंदर अपभ्रंश साधला आहे. भीमेच्या कांठीं सिद्धटेकावर तो 'सिद्धिविनायक' झाला आहे. कुलाबा जिल्ह्यांतल्या पाली गांवीं त्याला 'बळाळेश्वर' संज्ञा मिळाली आहे. कर्जत-खोपोली रस्त्यावर महद गांवीं सहाद्रीच्या पायथ्याला तो 'वरदविनायक' बनला आहे. जुन्नर-

जवळच्या लेण्याद्रि डोंगरांत त्यानें ' गिरिजात्मज ' अशी संज्ञा घेतली आहे. जुन्नर तालुक्यांतल्या ओझर गांवीं तो ' विघ्नेश्वर ' म्हणून प्रसिद्ध आहे. पुण्याजवळ थेऊर गांवीं त्याला ' चिंतामणि ' ही उपाधि लाभली आहे आणि घोडनदीच्या रस्त्यावर राजणगांवीं तो ' गणपति ' या नांवाने प्रख्यात आहे. हीं मगळीं विनायकस्थाने महाराष्ट्रातच असल्यामुळें गणपति हे महाराष्ट्राचें प्रमुख देवत ठरते. महाराष्ट्रात भारतीचे माहात्म्य प्रस्थापित होण्यापूर्वी ' गांव तिथे गणपति ' असा प्रकार होता. ' ते संवादचतुर्थीचे । गणेश जाहले ॥ ' या ज्ञानेश्वरांच्या उक्तीवरून त्या काळी प्रत्येक चवथाव्यावर गजानन अधिष्ठित असावा असें अनुमान करतां येतें. वर उल्लेखिलेलीं गणेशक्षेत्रें या गाण-पत्यांच्या तपोभूमी आहेत. एकच गणराज भक्तांना वर देण्यासाठी आणि दुष्टांना दमवण्यासाठी नाना नाम-रूपांनी त्या ठिकाणी अवतरला आहे.

माद्रपदाप्रमाणेंच श्रावणाचेहि गणपतीच्या उपारानेंत महत्त्व आहे. गाणपत्यांना श्रावणांत मासव्रत असतें. तशांत विनायकी चतुर्थी म्हणजे विशेष पर्वणी. मीं म्हटलें, मोरगांवला जायचें तर असा हा दुपट पुण्यकाल साधणे बरें. त्या दिवशीं सकाळीं ११ वाजतां सरकारी वाहतुकीची मोटार आम्हांला घेऊन मोरगांवच्या मार्गाला लागली. वाटेंत प्रथम सासवड आणि नंतर जेजुरी लागली. पुणे जिल्ह्यांत सव्याद्रीची बाजू सोडली तर वनश्रीचे दुर्मिश्च आहे. पण ठायींठायांच्या फलसंपदेनें या बाबतींतले ' न्यून तें पुरतें ' करून घेतलें आहे. अजिराचीं झाडे फताड्या पानांचीं दिसत असलीं तरी त्यांच्या फळांचे माधुर्य कोण नाकारूं शकेल ! मोसंबी मात्र ठेंगण्या-दुसक्या सुंदर दिसतात. भूमीतला रस शोषून त्या आपल्या अंगीं जे तारुण्य दाखवितात तें किती गहिरें असतें ! आपलीं बाळेंसुद्धां त्या लीलेन अंगाखांद्यावर खेळवतात. मुसंबीची बाग पाहिली कीं वाटेंत, एखाद्या ' सहकारा ' चें ' वनज्योत्स्ने ' शीं लग्न लागायचें आहे आणि त्यानिमित्त हिरवे शालू नेसून ह्या लेकुरवाळ्या सुवासिनीच जमा झाल्या आहेत. पण त्यांच्यावरून दृष्टि काढून ती शेजारच्या डाळिंबीवर लावली कीं ती मात्र दयनीय दिसते. त्या ' तन्वीश्यामा ' अंगनेला आपल्या वजनदार फळांचा भार झेपतच नाही मुळीं.

जेजुरीहून मोरगाव फक्त दहा मैलावर आहे. पण तो रस्ता पावसाळ्यांत

दुर्गम होत असल्यामुळे मोटारीला वाल्हे, निरा आणि तिथून मोरगांव असा द्राविडी प्राणायाम करावा लागतो. निरेच्या कालव्याकांठी बरेच उसाचे मळे दिमले. उसाच्या त्या जाड खरखरीत आणि दाटीवाटीने वाढलेल्या पाऱ्या वाऱ्याशी भांडणें प्रशस्त नव्हे म्हणून एकमतानें त्याला पाठ देत होत्या. श्रावणधारा वरच्यावर आटल्यामुळे अकालीं पिवळीं पडलेलीं पिकें आम्हांला विचारीत होती, 'तुमच्या तिकडे तरी पाऊस आहे का हो? आमच्यावर तर आभाळसुद्धां येत नाही.' मी त्यांना म्हटलें, 'मेघाचा आणि गर्भाचा कांहीं नेम सांगवत नाही.' राजनीतिच केवळ लहरी नव्हे, लक्ष्मीच केवळ चंचल नव्हे, तर पाऊससुद्धां त्याच जातीचा.

श्री. सखारामपंत सोमण यांजकडे 'पडशी' टाकून आणि त्यांच्या गरम आतिथ्याचा आदर करून आम्ही चौथ्या प्रहरी देवदर्शनाला गेलों. आमच्याआधींच थोडा वेळ मुंबईकडून एक कुटुंब तिथे आलें होते आणि त्यानें मोरयाची महापूजा केली होती. गळ्यांत मंदारमाला, वर नवें क्षौम वस्त्र, कपाळीं रेखीव गंध, मस्तकीं दूर्वांची पेडी आणि पुढें फळें, नारळ असा तो पूजेचा थाट होता. 'पेरुनि शेता जाईजे' तसा आम्हांला 'पूजोनि देव' पहायला मिळाला. मी हात जोडून ध्यान धरलें.

“ एकदन्तं चतुर्हस्तं पाशमङ्कुशधारिणम्

रदं च वरदं हस्तैर्बिभ्राणं मूषकध्वजम्

रक्तं लम्बोदरं शूर्पकर्णकं रक्तवाससम्... ”

आकाराला येऊनहि निराकारपणा न सोडणारी ती गणरायाची तुंदिल तनु किती सुंदर आहे! धांवत्या दृष्टिक्षेपांत तिचें सौंदर्य प्रतीत होणार नाही. त्यासाठी थोडा वेळ नजर स्थिर केली पाहिजे. सिंदूराचा लेप देऊन तिला एवढी सर्वांगी पुष्टि लाभली आहे. पण खरी मूळ मूर्ति कांहीं ही नव्हे. ती मृत्तिका, लोह आणि रत्न यांच्या अणूंची असून दृश्य मूर्तीच्या मागे अदृश्य आहे. द्वापाराच्या अंती तीर्थयात्राप्रसंगानें पांडव इथें आले असतां पुढें कलीचा प्रादुर्भाव जाणून त्यांनीं त्या मूळ मूर्तीच्या पुढें तांब्याचा भक्कम पत्रा बसवला आणि लोकांच्या दर्शन-अर्चनासाठी त्याबाहेर एक नवी मूर्ति स्थापली, अशी आख्यायिका तिथे सांगतात. तिच्यांतले पांडव

कल्पित असतील; पण बाकीची आख्यायिका खरी मानायला हरकत नाही. परधर्म आणि परक्यांच्या देवमूर्ति यांविषयी क्रूर असहिष्णुता बाळगणाऱ्या विध्वंसक 'कालयवनां' च्या घातापासून मूर्तीचे संरक्षण व्हावे म्हणून एखाद्या दूरादेशी भक्ताने तिचे असे गोपायन केले असणे शक्य आहे. एवढे कशाला ? या देवळाभोवतीचा उंच कोट पाहिला म्हणजेहि माझ्या वरील विधानाला पुष्टि मिळते.

हा कोट बेदरच्या चादशाहीत जामदारखान्यावर नियुक्त असलेले श्री. मोरेश्वर केशव गोळे या सद्गृहस्थांनी उभारला. त्याच्या चारही कोनांवर चार लहानसे मिनार वाटतील असे स्तंभ उभे केलेले आहेत. मध्येच डोके वर काढणारे शिखर जर दुर्लक्षित केलें तर दुरून पहाणाराला ते देवस्थान एखाद्या मशिदीसारखे वाटेले. यांतहि चक्रवर्ण्याचाच उद्देश असला पाहिजे. विधर्मी राज्यकर्त्यांकडून आपली देवस्थाने अक्षत आणि अभय राखण्यासाठी

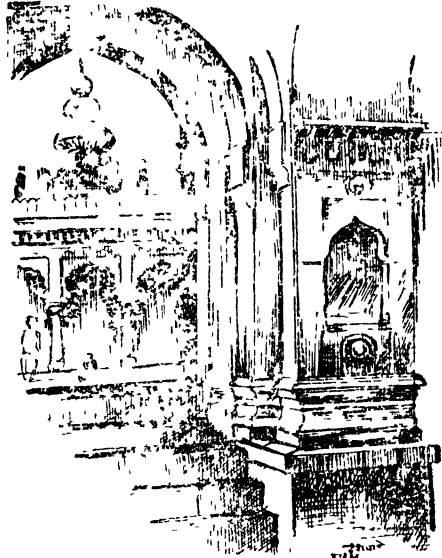
त्या वेळच्या बुद्धिमंतांना काय काय कल्पत्या लढवाव्या लागल्या असतील ते एक त्यांच्या देवालाच ठाऊक !

इतक्या लहानशा खेडेगांवाला एवढें मोठें देऊळ शोभत नाही. ' नाका-पेशां मोती जड ' म्हणतात तसें तें दिसतें. पेठेच्या तोडार्शी येतांच दोन बाजूंना दोन दीपमाळा, मध्ये एक जयस्तंभ, तिथेंच चौघडा आणि त्याच्याच खाली मूपकराजाचे महाचिल आहे. ' ६ गजाननाचें ' पुढच्या दोन हातांत ' गुडलड्डु ' घेऊन बसलेलें वाहन, दहा पायल्या दाणे आपल्या पोटांत सहज रिचवूं शकेल. मी मनांत म्हटलें, हा उंदीर दगडाचा आहे म्हणून ठीक. नाही तर गांवांतल्या लोकांना बारा महिने तेरा काळ विनायकीचा उपवास घडवला असता याने ! उंदराच्यापुढें बराच उंच दगडी चौथरा आहे. त्यावर पुढेच एक भला भक्कम नंदी गणरायापुढें मोहर करून बसला आहे. मी म्हणालों, ' नंदीचें इथें काय प्रयोजन ? ' हा आपल्या धन्यावर रुसून त्याच्या पुचाकडे कसलें तरी गाऱ्हाणे घेऊन आला आहे काय ? त्या वेळीं खुलासा झाला नाही. पुढे क्षेत्रवर्णनाचें पुस्तक वाचतांना ते प्रकरण मिळाले.

इथून सुमारे पांच कोसांवर भुलेश्वर नांवाचे एक शिवस्थान आहे. तिथल्या ग्रामस्थांनीं आपल्या देवळासमोर बसविण्यासाठीं हा नंदी दुसऱ्या एका गांवीं घडवायला लावला होता. एका मोठ्या गाड्यावर चढवून गांवकरी त्याला घेऊन चालले होते. मोरगांवावरूनच त्याची वाट होती. पण आश्चर्य वर्तले तें असें की, गणरायाच्या दारावरून जात असतां तो गाडा एकाएकी मोडला. दुसरा आणला पण त्याचीहि तीच गत झाली. लोकांना वाटलें की, गाड्यांना वजन पेलत नसेल. म्हणून त्यांनीं नंदी तासून-घासून लहान करायचें ठरविलें. पण त्याच रात्री स्वप्नदृष्टान्त देऊन नंदीनें सांगितलें की, ' मला तिकडे नेण्याचा प्रयत्न करूं नका. तो साधणार नाही. मला इथेंच गणरायापुढें बसावयाचे आहे. ' त्यामुळें लोकांचा निरुपाय झाला आणि त्यांनीं त्याची इथें स्थापना केली आणि ते निघून गेले. तो उघड्यावर बसतो हें पाहून, त्याला निवारा करणें क्रमप्राप्त झालें आणि तें काम कोण्या पानसरे नांवाच्या वाण्याने केले.

नंदीच्या चौथऱ्यापुढें देऊळ आणि त्याचा प्राकार यांचा दुसरा दगडी चौथरा लागतो. तो त्याहून थोडा उंच आहे. महाद्वारांतून आंत जातांच

आणखी दोन दीपमाळा आणि त्यापुढे देवालय आहे. सभामंडप, मध्यगृह आणि गामारा मिळून सगळे देऊळ पापाणाचें आहे. तटाच्या आंतल्या अंगाला लहान लहान ओवऱ्या आहेत. ओवऱ्यापुढे प्रदाक्षिणेची चिरेबंदी वाट आहे. बेल, शमी, आवळी हे देवाचे आवडते तरुवर प्राकारांतच आहेत. शिखरावर प्रत्येक कोनाडयांत गाणपत्य पुराणांतले कथाप्रसंग चित्रित केले आहेत.

देवदर्शन करून प्रदाक्षिणेला निघाले की प्रथम देवाच्या उजव्या हातास मंदिराला चिकटूनच नगभैरवाचा कौलारु मंडप लागतो. नगभैरव हा असितांग, रुरु, इत्यादि सवे भैरवांचा मुख्य आहे. वाराणशीत काळभैरवाचें जें काम तेंच इथें नगभैरवाचें. तो इथला क्षेत्रपाल आहे. देवळाच्या पृष्ठभागी आदिशक्तीची पाषाणमूर्ति आहे. तिच्या मक्तिभावाला भुलून गजानन जवळच्याच कल्पवृक्षाखाली साजिरे गोजिरे शिशुरूप घेऊन प्रकट झाला. वस्तुतः तें झाड तरटीचें आहे. पण देवीचें वांछित त्याखाली साकार झालें, म्हणून त्याला कल्पवृक्ष ही पदवी लाभली.

या प्राकारांत लहान-मोठ्या गणेशमूर्तीचें वैपुल्य आहे. रामानें लिंग स्थापलें तो रामेश्वर, सोमानें स्थापलें तो सोमेश्वर, हा जसा शिवभक्तीचा एक प्रकार.

तसाच इथें शिवपुत्राच्या बाबतींत दिसतो. एखाद्या भक्तांनं यावें, अनुष्ठान करावें, साक्षात्कार घ्यावा आणि जातांना आपल्या नांवांनं एक गणेशमूर्ति कुठें तरी स्थापून निघून जावें. इथें समर्थ रामदास आणि तुकोबा यांनीं स्थापललेहि गणपति दाखवितात. पण समर्थ गणेशाबरोबरच मासुति आणि तुकोबा राही-रखुमाचाईसहित विठल, हीं आपलीं आवडीचीं उपास्ये इथें उभीं कगयला विसरले नाहींत. 'सुखकर्ता दुःखहर्ता' ही गणपतीची लोकप्रासिद्ध आरती याच मोरयासमोर समर्थींच्या मुखांतून जन्म पावली असेंहि सांगण्यांत येते.

देवाच्या डाव्या हाताला विघ्नहराची ओवरी आहे. या ओवरीशीं एका परमहंस पुरुषाचें नांव निगडित आहे. सत्पुरुषांचें वास्तव्य नसेल तर केवढेंहि मोठें क्षेत्र पोरके भासतें. मूर्तीला माहात्म्य चढत नाहीं. सत्पुरुष हे क्षेत्राचे प्राण आहेत. शके १५२० च्या सुमारास सौराष्ट्रांतल्या सोरटी सोमनाथाहून एक सिद्धयोगी इथें क्षेत्रवासाकरितां प्राप्त झाले. ते गणेशसंप्रदायाचे महान् आचार्य होते. त्यांना गणेश-योगींद्र म्हणत. त्यांनीं ओवरींत राहून बार वर्षे श्रीची आराधना केली. त्यांच्या मनांतून मुद्गल पुराणावर टीका लिहून गाणपत्य धर्माला नवीन उजळा द्यावा असें फार होतें. पण मूळ प्रतच कुठें गवसेना. त्यांनीं ती मिळविण्यासाठीं पुष्कळ परिश्रम केले आणि ते यशस्वी होत नाहींत असें दिसल्यावर मग देवाला सांकडें घातलें. भक्तांचें आर्त न पुरवील तर तो देव कसला ! गणेशानें मग एक दिवस एका ब्राह्मणाच्या रूपाने ती पोथी योगींद्रांच्या हातीं आणून दिली. या देवस्थानाच्या ऊर्जितावस्थेत गणेश-योगींद्रांचा फार मोठा हात आहे. तट आणि सभामंडप उभारणारे रा. गोळे हे योगींद्रांचेच शिष्य होते. पेशव्यांच्याही कांहीं पुरुषांनीं त्यांचें शिष्यत्व पतकरलें होतें. योगींद्रांच्या अश्वेरून अमृतराव पेशवे यांनीं देवळाचें महाद्वार बांधलें आणि बाजीरावानें चौघडा ठेवला.

या ओवरीच्या भिंतीवर गणेश-योगींद्रांनीं स्वहस्तेन काढलेलीं गणेशलीलांचीं किती तरी चित्रे अजून पहायला मिळतात. एक सिंदूरचर्चित गणपतीहि तिच्यांत आहे. शेवटीं शेवटीं ते दिवसांतला बराच काळ समाधिस्थितांतच रहात. सिद्धेश्वर नांवाचा एक पट्टशिष्य त्यांची सेवा करी. गणेश-योगींद्रांच्या-मुळें अनेक विद्वान् आणि सत्पुरुष या ठिकाणीं आले. किती तरी धर्मचर्चा

आणि तत्त्वचर्चा रंगल्या. शके १७२७ माघ वद्य दशमीला त्यांनी समाधि घेतली. त्यांच्यामागून तीन वर्षांनी त्यांचे शिष्य सिद्धेश्वरहि समाधिस्थ झाले. करेच्या तीरी गुरुच्या पायांजवळच शिष्याचीहि समाधि बांधलेली आहे.

या क्षेत्राशी आत्मनाम कायमचें निगडित करणारे दुसरे सत्पुरुष म्हणजे चिंचवडचे मोरया गोसावी. चौदाव्या शतकांत यांचा जन्म झाला आणि तोहि नवसासायासानें. वामनभट्ट शाळिग्राम यांनी याच मोरगांवांत तप केलें आणि वयाची पन्नाशी उलटल्यावर ते पुत्रवान् झाले. आठव्या वर्षी मोरया गोसाव्यांचे उपनयन झालें. थोडयाच कालांत ते घनपाठी वैदिक झाले. गणेशाच्या प्रसादानें जन्मलेला पुरुष गणेशभक्त झाला नसता तरच नवल. येऊर येथें त्यांनी गणपतीची उग्र आराधना केली. गणाधीश त्यांजवर तुष्टला. लोक त्यांना गणेशाचे अवतार समजू लागले. मूळचें आडनांव शाळिग्राम ; पण लोक त्यांना देव म्हणूं लागले आणि तेंच पुढें त्यांच्या वंशाचें आडनांव झालें. त्यांनीं दर चतुर्थीला मोरगांवची वारी धरली. करा नदींत स्नान करतांना त्यांना एके दिवशीं अभोगत एक गणेशमूर्ति हातीं लागली. करेच्या तीरी शमी वृक्षाखाली त्यांनी तिची पूजा केली. 'सर्वशाक' आणि 'पोळी' यांचा महानैवेद्य समर्पिला. पुढें श्रींच्या आज्ञेवरून चिंचवडास ती मूर्ति स्थापून नवें ती. म....८

संस्थान उभारलें. पुढें ते वर्षातून दोनदाच म्हणजे माघी आणि भाद्रपदी चतुर्थीसच मोरगांवी येऊं लागले. प्रतिपदेपाहून चतुर्थीपर्यंत इथें राहून उपासना चालवायची, पंचमीच्या दिवशीं पारणा करायची, आचंडाल सर्वांना सभाराधना घालायची आणि नंतर परत फिरायचें असा त्यांनीं क्रम ठेवला. चिचवड संस्थान संपन्न झाले तेव्हां तर 'पोवळी'त (करेच्या कांठचा एक भाग) सव्वा खंडीचें अन्न शिजूं लागलें. हीच प्रथा पुढें त्यांच्या वंशजांनींहि चालू ठेवली. अद्यापहि भाद्रपदी-माघी यात्रेला चिचवडहून 'देव' येत असतात. मोरगांवची सर्व व्यवस्था चिचवड संस्थानांतून होत असते.

देवदर्शन झाल्यावर तीर्थदर्शन ओघानेंच आलें. गांवाला लागूनच करा नदी आहे. सिहगडाच्या पूर्वेस पांच मैलांवर ही उगम पावते आणि पुरंदर-भीमथडी तालुक्यांतून पन्नास-साठ मैलांचा प्रवास करून बारामतीच्या आग्नेय कोपऱ्यांत नीरेला मिळते. आम्ही गेलो तर पात्र बरेंचसें कोरडेंच दिसलें. 'श्रावण-भाद्रपद वर्षा ऋतु' हें तिने फक्त पंचांगांतच वाचायचें. दुर्दैवानें अशा एका भूभागांतून तिला वाटचाल करावी लागली आहे कीं, ज्यावर जेमतेम दहा-बारा इंचांपेक्षा अधिक पाऊस पडत नाही. त्यामुळे तिला तारुण्याची पुष्टि आणि मस्ती काचितच लाभते. कलशेप चंद्र शोभत असला तरी सुकून ओढोळासारखी झालेली नदी मात्र शोभत नाही. दोन्ही तीरांना धडका देणारी, तीरस्थ वृक्षांचा आरसा बनणारी, 'आवर्त-बुद्बुद-तरंग' खेळवणारी अगाध सरिताच मनावर पुण्य संस्कार उमटवूं शकते.

आम्ही कांठाकांठानें जरासे हिंडलों. जवळच्याच एका शेतांत मोट चालू होती. तिच्या कोवळ्या कुरकुरीबरोबरच बैलांना आळवणारें कृपकाचें संगीतहि सुरू होतें. शहरांतले मोटारीचे पोगे आणि टांगेवाल्यांचे विचित्र आवाज ऐकून आंबलेल्या कानांना तें जनपदांतलें सनाद संगीत मोह घालीत होतें. एवढ्यांत कुठून तरी 'मोरोपंतांची केकावली' अकल्पितपणें कानीं पडली आणि मग माझ्या लक्षांत आलें कीं, इथला विनायक मयूरवाहन आहे. इथें मोरांची बरीच वस्ती आहे. बरोबरच्या गृहस्थांनीं सांगितलें कीं, ते त्यांच्या परसदारीसुद्धां येतात आणि शेंगदाण्याचें आमिष दाखवलें तर पिसारा फुलवून नाचतातहि. एकाएकी त्यांना वाचा फुटायला एक कारण घडलें. सूर्य-मंडलावर मेघांनीं आडंबर उठवले होते. तो सगळा प्रदेश मेघच्छायेत आला

होता. त्या बिचाऱ्या तीर्थकृजीवांना वाटलें असेल कीं, आता पाऊस पडणार, आपला पिसारा ओला होणार. त्यांना कोणी तरी सांगणें भाग होतें कीं, सगळीं माणसे जशीं सज्जन नसतात, तसे सगळे मेघाहि उदार नसतात. पण सांगून तरी उपयोग काय ? त्यांचें हें मूढपण सनातन आहे. प्राचीन काळीं हिमाचलाकडे जाणाऱ्या दिलीपाचा रथध्वनि ऐकूनहि यांना मेघगर्जनेचाच भास झाला होता आणि पड्जसंवाद करणाऱ्या केका झोंकून आतां जसें माझे, तसें त्या वेळीं दिलीपाचें मन त्यांनीं रिझविलें होतें.

करेहून आल्यावर मी इथल्या योगींद्रमठाकडे वळलों. गणेश-योगींद्राच्या शिष्यपरंपरेंतल्या गाणपत्यांनीं हा मठ स्थापला असून संप्रदायाचा पुरस्कार करणारें ‘अंकुश’ नांवाचें एक मासिकहि चालविलें आहे. सांप्रतच्या मठपतींची भेट घेतल्यावर त्यांनीं मला क्षेत्रासंबंधी पुष्कळ गोष्टी सांगितल्या—

“ मोरगांव हे पुरातन क्षेत्र आहे. याला ‘भूस्वानंद’ अशी दुसरी संज्ञा आहे. इथला गणराज हा ‘स्वानंदेश’ आहे. पांच देवांना वर दिला म्हणून तो ‘पंचदेववरद’ झाला आहे. त्रेतायुगांत मैथिल देशांत सिंधुदैत्य माजला. त्यानें सर्व देवांना ‘त्राहि भगवन्’ केलें. त्याच्या बंदीतून सुटण्यासाठीं देवांनीं स्वानंदेश गणरायाची आराधना केली. त्यानें सिंधूला मारून देवाचें संकट निरसलें. देव परत या क्षेत्रीं येण्यासाठीं निघाला असतां सिंधुदैत्याचा सेनापति कमलासुर यानें त्याला वाटेंत गांठलें. दोघांचे तुंबळ युद्ध झालें. गणेशानें त्रिशूल फेंकून त्याचें मस्तक उडविलें ते इथें येऊन पडलें. गणराज इथें आला आणि त्या मस्तकाचेच आसन करून त्यावर अधिष्ठित झाला— ”

बोलतां बोलतां गृत्तमदाचा उल्लेख निघाला. गृत्तमद हा वैदिक ऋषि पहिला गाणपत्य असें म्हणायला हरकत नाहीं.

“ गणानां त्वा गणपतिं हवामहे

कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ।

ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत

आनः शृण्वन्नूतिभिः सीद् सादनम् ॥ ”

हा गणेशपूजेतला सर्वश्रुत आवहनमंत्र त्याचाच आहे. तो म्हणतो—
 “समुदायाचा प्रभु म्हणून तू गणपति. ज्ञानी जनांत तू अत्यंत ज्ञानी. कीर्ति-
 वंतांमध्ये तू वरिष्ठ. तूंच राजाधिराज. तुला आम्ही आदराने बोलावतो. तू
 आपल्या सर्व शक्तींसह ये आणि ह्या आसनावर विराजमान हो.’

पण गृहसमदाने प्रार्थिलेला हा गणपति त्या काळीं गजवदन नव्हता; तर
 ब्रह्मणस्पति होता. तो विघ्नेश नव्हता; तर विघ्नेश होता. अजून त्याला
 हत्तीची सोंड लागायची होती. ती मग पुराणकाळीं लागली.

एके दिवशीं पार्वतीनें आपल्या अंगच्या उटण्याचा एक द्वाररक्षक बनवून
 बाहेर उभा केला आणि ती आंत स्नानाला गेली. थोड्या वेळानें शंकर
 आंत जाऊं लागला, तर हा त्याला सोडीना. धन्यावर चाकराची कुरघोडी
 म्हणजे काय गोष्ट आहे ! शंकराने क्रोधाच्या पहिल्या झटक्यास त्याचें शिर
 उडवलें. पण शिव कठोर झाला तरी पार्वतीला त्याच्याविषयीं माया होती.
 तिनें त्याला जिवंत करण्याबद्दल आग्रह धरला. मग शंकरानें गजासुराचें शिर
 छेदून आणलें आणि त्याच्या धडावर बसविलें. पार्वतीचा मानसपुत्र अशा
 रीतीनें गजानन झाला.

शैवांची शिवरात्र, वैष्णवांची एकादशी तशी गाणपत्यांची चतुर्थी. या
 चतुर्थीत एका रहस्याचें सूचन आहे. चतुर्थी म्हणजे जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तींच्या
 पलीकडची तुरीया अवस्था. जीवाचें परमसाध्य. त्या दिवशीं चंद्र पहायचा
 नाही, म्हणजे चंद्राकडे पाठ करायची. चंद्र ही मनाची संतति आहे. ‘चंद्रमा
 मनसो जातः।’ ग्रहमालेंत चंद्र सगळ्यांत द्रुतगतीचा तर शरीरांत मनहि
 तसेंच चंचल. हें मन जेव्हां उन्मन होईल, तेव्हांच तुरीयावस्था सिद्ध होते.
 साधूनें खळाची व्यंकटी मोडावी तसें गणेशोपासनेनें मनाचें मनपण मोडून
 तत्त्वाशीं गांठ घालायची. गणेश हेंच ‘प्रत्यक्ष तत्त्व’ आहे. तो अथर्वो-
 पनिषदाचा कर्ता सांगतो. ‘मी खोटें बोलत नाहीं. ऋतं वच्मि, सत्यं वच्मि.’
 गणेशसंप्रदायांतला हा गुरुगम्य ठाव आहे.

लिंगपूजेप्रमाणेंच गणेशपूजाहि एका काळीं भूतलाच्या बऱ्याच मोठ्या
 भागावर रूढ होती. जावा, बाली, इत्यादि बेटांत, अमेरिकेंतल्या मेक्सिको
 प्रांतांत, त्याचप्रमाणें आशिया खंडांत इतरत्रहि ज्या गणेशमूर्ति वा कोरीव
 चित्रें संशोधकांनीं उजेडांत आणलीं आहेत, त्यावरून ही गोष्ट सिद्ध होते.

लॅटिन संस्कृतीतली 'जानुस' ही देवता आणि आपला गणेश यांच्यांतलें वर्णसाम्य उपेक्षणीय नाही. आपण जसा घरच्या वा मंदिराच्या मुख्य द्वारावर गणपति कोरतो तसेच तेहि आपल्या जानुसला कोरीत असत. तिबेटांत गणेशाला नारीरूपांत भजतात. तिबेटाप्रमाणेच चीन, जपान, इकडे गणेशोपासना गेली ती बौद्धांच्या द्वारे. बुद्ध धर्मांतहि तिला स्थान होतेंच. खुद्द तथागत बुद्धानें आपल्या शिष्यांना 'गणपतिहृदय' उपदेशिलें होतें अशीहि माहिती मिळते. पण पुढच्या काळांत मात्र बुद्धमूर्तीचें वाहन बनवून बौद्धांनी तिची मानखंडना केली आहे. गणेश हा महादेवाच्या परिवारांतला आहे. महादेव आणि पार्वती यांची द्विविध रूपे कल्पिलेली आहेत. रुद्र-काली आणि शिव-उमा. गणपतिहि तसाच आहे. विघ्नकर्ता तसाच विघ्नहर्ता.

ब्रह्मा आणि शिव यांनी गणेश निर्माण केला आणि एका उपद्रवी गणांचें आधिपत्य देऊन त्याला जगांत विघ्नाचें पीक पिकवायला सोडून दिलें. मानवग्रह्यपूर्वांत याचा दाखला मिळतो. पहिल्या प्रथम देवदैत्यांच्या समुद्रमंथनप्रसंगी मंदराचळाची रवी सागराच्या तळाशी दडपून त्यानें आपलें विघ्नकर्तृत्व जाहीरपणें दाखविलें. स्कंद, विशाख, मेघ, शकुनि, पूतना, इत्यादि विनायकगण बालग्रह उत्पन्न करणारा असें पुराणांत वर्णिलें आहे. पण पुढें मानवी मन जसजसें उत्क्रांत होत गेलें, देवताविज्ञानांत जसजशी प्रगति होऊं लागली, तसतसें गणराजाचें विघ्नकर्तृत्व दृष्टीआड होऊन विघ्नविनाशक, सकल्पसाधक म्हणूनच तो जनांचा भक्तिविषय झाला. प्रत्येक कार्यारंभी त्याचें पूजन होऊं लागलें. ग्रंथकार आपला ग्रंथ निर्विघ्न परिसमाप्त व्हावा म्हणून त्याचेच मंगल करूं लागले. दशावतारी नाटकांत प्रथम त्याचेंच सौंग येऊं लागलें. कवनांत पहिलें नमन त्यालाच होऊं लागलें. लग्न-मुंजीत घाणा भरणें किती मामुली गोष्ट ! पण सुवासिनी मुसळाला हात लावतांना त्याचीच मंगळें गाऊं लागल्या—

“ घाणा भरियेला विडा ठेवियेला
अर्थी नमियेला गणराज ”

गणपतीला सकळ विद्यांचा स्वामी समजतात. हें त्याचें स्वरूप आहे. 'ग म न' ची शिक्षापद्धति सुरू होण्यापूर्वी आपण विद्यारंभी धूळपाटीवर 'श्रीगणेशा' गिरवीत होतो त्याचें कारण हेंच. गणपति लेखणीचा फडा होता

हें आपल्याला महाभारतावरून कळतें. वेदव्यासांनीं आपला 'जय' ग्रंथ लिहिण्यासाठीं त्यालाच पाचारून आणलें. पण त्यानें एक अट घातली कीं, 'मी लिहीन; पण माझी लेखणी थांबतां कामा नये.' व्यासांनीं म्हटलें 'ठीक आहे, पण श्लोकाचा अर्थ समजल्यावांचून तूं लेखणी ओढतां कामा नये.' आणि मग व्यास मधें मधें एखादा कूट श्लोक रचूं लागले. गणपतीला त्याच्या अर्थाशीं कांहीं काल झगडत ठेवायचें आणि तेवढ्यांत पुढचे बरेच श्लोक रचून टाकायचे, अशा क्रमानें व्यासांनीं तो ग्रंथ पुरा करून घेतला. या घटनेवरून इतिहासाचा शोध घेणारे प्रज्ञावंत असा तर्क चालवतात कीं, त्रिविष्टपांत म्हणजे तिबेटांत 'लेख' नांवाचे गणेशोपासक लोक लेखनप्रवीण असावे आणि आपली लेखनकला आपण त्यांच्याकडूनच संपादली असावी.

वेदांत्यांनीं आणि तत्त्वचिंतकांनीं तर गणपतीला वाङ्मयाच्या तळाशीं आणि नादाच्या मुळाशीं नेऊन बसवलें आहे. योगविद्येंत तो जसा 'मूलाधार' चक्रावर अधिष्ठित आहे तसाच वाग्विद्येंत तो ओंकाररूप आहे. ओंकार हें सर्व शब्दांचें मूल अभून ते गणेशाचे एक विशेषनाम आहे. ॐ आडवा असतो तो जर उभा केला तर तिथें गजवदनाची प्रतीति येते. आणि म्हणूनच ज्ञानेश्वर आपल्या मंगलचरणांत वर्णन करीत असतांना म्हणतात—

“हें शब्दब्रह्म अशेष । तेचि मूर्ति सुरेख
जेथ वर्णवपु निर्दोष । मिरवित असे ”

तांडवनृत्य करीत असतांना शंकराच्या डमरूंतून जी चौदा प्रत्याहारसूत्रें उमटलीं ते गण आणि त्यांचा स्वामी म्हणजे शिवपुत्र गणपति. प्रणवोपासना ही गणेशोपासना आणि गणेशोपासना ही साक्षात् ब्रह्मविद्या मानलेली आहे. गणपति-अथर्वशीर्ष वरवर ऐकलें तरी या गोष्टीची कल्पना येऊं शकेल. गणपतीचीं जीं इतर अनेक नांवे आहेत त्यांचाहि तात्त्विकांनीं अध्यात्मपरच अर्थ लावून दाखविला आहे. आमच्या महाराष्ट्रसंतांनाही गणपति पार्थिव स्वरूपांत न दिसतां ब्रह्मस्वरूपांतच प्रतीत झाला आहे. 'वक्रतुंड' या नांवांतलें 'वक्र' ती माया आणि 'तुंड' तें ब्रह्म. वक्रतुंड म्हणजे मायेचा अधिष्ठाता. 'लंबोदर' शब्दाची व्युत्पत्ति नाथमुखानें ऐकण्याजोगी आहे—

“तुजमार्जी वास चराचरा । म्हणोनि बोलिजे लंबोदरा
यालागीं सकळांचा सायरा । साचोकारा तूं होसी

**सुखाचें पेललें दोंद । नाभी आवर्तला आनंद
बोधाचा मिरवे नागबंद । दिसे सन्निध साजिरा ”**

गणपतीचा वर्ण तांबडा, रक्तवस्त्र, रक्तपुष्प आणि रक्तचंदन यांचीच त्याला आवड, या गोष्टींचीहि उपपत्ति लावलेली आहे. ज्या मूलाधारचक्राचा तो स्वामी तें चक्र आणि तिथलें कमळ हीं दान्ही लाल आहेत. गणपतीचें ज्योतिःस्वरूप पाहिलेंतर अग्नि आणि उदयारूढ सूर्य यांच्या वर्णांत लाल रंगच प्रमुख आहे. गणपति हा सृष्टिकर्ता म्हणजे रजोगुणी आणि रजाचा रंग तांबडाच मानतात. मुद्गलपुराण सांगतें कीं, गणेशानें आपल्यासारखें व्हावें म्हणून रक्तवर्णानें कठोर तप केलें आणि गणेशानें कृपावंत होऊन त्या वर्णाचा स्वीकार केला. त्रिदुरासुराचें रक्त गणेशानें आपल्या अंगाला माखलें अशी दुसरी एक कथा आहे. ऐतिहासिकांचा तर्क असा कीं, गणपति आणि तत्सम वन्य देव हे बलिदान केलेल्या पशूंच्या रुधिरानें रंगले आहेत.

गणपति हा ग्रहमालेंतल्या मंगळाचे प्रतीक असावें असा एक समज आहे. मंगळ जसा लाल रंगाचा, रजोगुणी, सेनापति आणि उत्पाती तसाच गणपतिहि आहे, हें साधर्म्य या समजुतीच्या मुळाशीं आहे. शिवाय अंगारकी (म्ह. मंगळवारी येणारी) चतुर्थी गणेशविधानांत विशेष महत्त्वाची असल्यामुळें तोहि एक आधार जमेस धरला जातो. पण खगोलांत जर गणपतीचें मूळ शोधायचे तर मंगळाला वगळून सूर्यकुंडेच जावें लागेल. अथर्वशीर्गीत त्याला ‘ त्वं विष्णुस्त्वं सूर्यः ’ असें म्हटलें आहे. विष्णु आणि सूर्य हीं नांवें एकाच तेजोनिधीचीं आहेत. पूर्वक्षितिजावरचें आरक्त सूर्यमंडळ हें गजमुख आणि मोतिया रंगाचें प्रभामंडळ हा त्याचा झळाळता किरीट (Corona) समजावा. या प्रभावल्याचा कांहीं भाग उंच असतो आणि कांहीं निरंद असतो; त्यामुळें त्या निरंद भागाला ‘ कानीं कुंडलें ’ म्हणायला कांहींच हरकत नाहीं. योगसंसिद्ध पुरुषाच्या सूर्यमंडलभेदी दृष्टीलाच लक्ष्य होणारा हा विषय असला तरी खग्रास सूर्यग्रहणाच्या वेळीं सामान्यांच्या साध्या दृष्टीलाहि ही किरीटकुंडलांची शोभा गोचर होऊं शकते. सूर्याभोवतीं वेढून असलेल्या दुसऱ्या एका क्रकावरणांतून वर उफाळणारें लक्षावधि मैल लांबीचें तेजःशृंग तीच गणपतीची वांकडी सोंड. उदयाचल हें त्याचें उच्चासन. ‘ सर्वं जगदिदं त्वत्तो जायते ’ हें गणाध्यक्षाचें वर्णन सूर्यालाच यथार्थत्वानें लागू पडतें. सूर्य हाच आपल्या

विश्वाचा जनक आहे. बुधापासून तो शेवटच्या प्लूटोपर्यंतची ग्रहमाला हा त्याचा गण. सूर्योपासनेतलीं सत सामांचीं एकवीस अक्षरे याच गणरायाच्या एकवीस दूर्वा. विश्वाचे रंग-रूप कुरतडून टाकणारा रात्रीचा अंधार हाच निशाचर उदीर. त्यावर आरूढ होऊनच तो उगवतो. सूर्याला ब्रह्मांडाचें द्वार मानतात तर गजाननाला दाराच्या चौकटीवर बसवून आपणहि तोच आशय सूचित करतो. गणपतीचे चार हात या चार दिशा. सूर्याचे सहस्ररश्मि हीच गणेशाची सहस्रनामावलि. सूर्याच्या ठिकाणीं सांगसायुध गणेशरूप कल्पून त्याची उपासना करावी असें शास्त्रकर्ते सांगतात. आपल्या ऋषि-मुनींची प्रतिभा कशी अंतराळ भेदून जाऊं शकते आणि कसे ब्रह्मांडाचें आपोशन घेऊन उठते, ते या गणपतीच्या मूलशोधनावरून समजून घ्यावें.

हे झालें गणपतीच्या विभूतिमत्त्वाचें दिव्य अंग. त्याचें लौकिक अंगहि तितकेंच मनोः आहे. संस्कृत कवींनीं त्यांतलें माधुर्य स्वतः चाखून आमच्यासाठींहि ठेवून दिलें आहे. गजानन हा शिवाचा पुत्र. उमेचा हृदयनदन. कार्तिकेय षडाननाचा धाकटा भाऊ. कैलासशिखरावर शिव-पार्वतींच्या संसारांत तो अबोध बालरूपाने लुडबुडतो. शिव हा कर्पूर-धवल. गिरिजा चांपेगोरटी. दोघांच्यामध्ये उभा राहून गणराज त्या दोघांच्या वर्णावर आरक्त छटा चढवतो. उरीं प्रेम दाटून बाळाचें चुंबन घेण्यासाठीं दोघांनीं दोन बाजूंनीं तोंडें जवळ आणलीं कीं या खट्याळानें आपलें मुख एकदम मागें घेतलेंच.

एके दिवशीं यानें आपल्या एकदंतानें नागाचें वारूळ पाडलें. त्यासरशीं आंतल्या नागोबाच्या फणामण्याचें किरणजाल उंच उठावलें. या अपक्व-बुद्धीच्या बालकाला वाटलें कीं, तो एक रत्नस्तंभच असून आपण त्यावर गंडस्थळें घासावीं. तो तसें करायला गेला आणि मयसर्भेंतल्या दुर्योधना-सारखी त्याची फजिती झाली. आईबापांना मग हसतां पुरेवाट. गजाननाला कमलनालाची आवडी विशेष हें सांगणें नकोच. शिवाच्या मस्तकींची रेषामात्र चंद्रकोर म्हणजे तेंच आहे असें समजून स्वारी एकदा त्याला झोंबायला लागली. पण चंद्रकोर तर हाताला आली नाहीच. शिवाच्या भालनेत्राचे चटके मात्र बसले. तशांत जटाबंधाच्या नागानेंहि फुसकारून फणा उभारली. मग काय, एकदम किंचाळीच. आईनें धावत येऊन जेव्हां हृदयाशीं घट्ट धरलें

तेव्हा कुठें यानें डोळे उघडले. मोदक खायचा झाला तरी त्याला एक पुरत नाही; एकवीस हवेत. आपल्या आईला अनेक संकटांत उपयोगी पडून तो पुत्रधर्माला जागला आहे. त्यामुळे पार्वतीला त्याचा विलक्षण लळा आहे. गणेशचतुर्थीस तो मनुष्यलोकीं आला कीं पाठोपाठ चार दिवसांनीं ज्येष्ठा नक्षत्रावर गौरी धावून येते आणि लेकाला घेऊन जाते. गंगेच्या सवतीमत्सरानें आईचा जीव पोळतो हें कळून आल्यावर गंगेला कैलासावरून ब्रह्मागिरीवर काढून लावण्यांत या गणेशबाळाचेंच चातुर्य विजयी झालें आहे.

मला थोड्या वेळानें परत निघायचें होतें. माझी अथर्वशीर्षाची 'एकविशी' हि संपत आली होती. गुरवाने प्रक्षान्तपूजा केलेली ती दोंदिल विनायकमूर्ति माझ्या हृदयसिंहासनावर आरूढ होऊं लागली होती. या मूर्तीवरचा थरा-थरांनीं चढलेला सिंदूरलेप सुमारे शंभर वर्षांनीं निखळून पडतो, ही नवलपरी कालच मला कोणी तरी सांगितली होती. शके १७१० मध्ये हें लुकण झडल्याबद्दल एक श्लोक प्रसिद्ध आहे. त्यानंतर शके १८०४ सालीं तें पुनश्च पडलें. या लुकणाच्या आंतली मूर्ति कशी दिसत असेल, याबद्दल मनाचे उगीचच चाळे सुरू झाले. मन हें अंतःकरण म्हणजे 'आंतलें इंद्रिय' आहे. अर्थात् प्रत्येक वस्तूच्या आंत रिगण्याची त्याची खोड स्वाभाविकच म्हटली पाहिजे. पण माझ्या मनाला हिच्याबरोबर दुसरीहि एक आंतर जिज्ञासा होती. या मंदिराच्या खाली असलेल्या भुयारांत, एका काळीं या प्रदेशावर राज्य करणाऱ्या मयूरवर्म्याचा पुत्र, राजा सुगीत समाधि लावून बसला आहे आणि तो कृतयुग लागल्यानंतर पुनश्च क्षात्रधर्म प्रवृत्त करणार आहे, असें जें मी वाचले होतें त्यांतलें तथ्य काय? मरू नांवाचा एक राजा योगारूढ स्थितींत कलापग्रामामध्ये बसला असून तो कलियुगाच्या अखेरीस सूर्यवंश पुन्हा चालू करणार आहे असा भागवतांतहि एक उल्लेख आहे. वरील दोन्ही गोष्टी या एकाच जातीच्या आहेत. भारतीय युद्धानंतर भारत देशांत जवळजवळ 'निर्वारिमुर्वीतलम्' अशी अवस्था आली होती. सर्व जनता आपल्या भविष्याबद्दल सांशक झाली होती. तिच्या मुखावर एकच प्रश्नचिन्ह उमटून राहिलें होतें—'आतां आमचा त्राता कोण?' मला वाटतें अशा वेळीं खचलेल्या समाजमनाला त्या वेळच्या भविष्यवेत्त्यांनीं वरील प्रकारें धीराचीं आश्वासनें दिलीं असतील. माणूस आशेवर दिवस काढतो हें काय सांगाथला हवे!

नरसोबाची वाडी, औदुंबर आणि गाणगापूर हीं तीन अग्रगण्य दत्तक्षेत्रे. पण आश्चर्याची गोष्ट ही की, यांतल्या एकालाहि आगगाडीच्या रुळांचा स्पर्श झालेला नाही. सगळीं आडवळणालाच आहेत. पुणे-रायचूर लोहमार्गावर गाणगापूर नांवाचे स्थानक आहे; पण तिथून खुद्द गाणगापूर उरते चौदा मैलांवर. त्यामुळे या तिन्ही ठिकाणी आगगाडीतून उतरल्यावर निराळ्या कोणत्या तरी वाहनाला शरण जावेच लागते. या तिन्ही प्रवासांतला माझा अनुभव बराच कडवट आहे. दंडकारण्यांतली अति कठोर दुःखसुद्धा सगळ्यांतून निस्तरून गेल्यावर आठवणींच्या वेळीं श्रीरामचंद्राला सुखावह वाटलीं असें कविकुलगुरुनें सांगून ठेवले आहे. माझ्या त्या प्रवासाबद्दल आज मीहि तसेंच म्हणू शकेन.

पण त्या वेळीं? कोल्हापुराहून वाडीला जाणारी गॅसप्लॅन्ट बसवलेली मोटार पांच-पांच मिनिटांना नाड्या आंखडूं लागली तेव्हां? मिलवडीवरून औदुंबरला जातांना टांगेवाल्याने एका घोड्याच्या टांग्यात नऊ माणसे कौबलीं तेव्हां? आणि गाणगापूर स्थानकांत उतरल्यावर बसवाल्याने उतारू हे जणु जड, अचेतन पदार्थ आहेत अशा समजुतीनें एकावर एक डाटले तेव्हां? जणु प्रत्येक वेळीं तो दत्त अवधूत मला म्हणत होता. 'माझ्या दर्शनाला यायचे तर एवढी देहदंडना सोसायला हवी. तपावांचून मी सुलभ नाही!'

बसल्या जागीं अर्धा तास आणि प्रवासांत एक तास युगासारखा घालवून आम्ही एकदाचे गाणगापुरांत उतरलो. ज्या पुजाऱ्याच्या घरी आम्ही यजमान म्हणून गेलो तिथे आधींचे यात्रेकरू कोणी नसल्यामुळे त्याच्या धाव्याच्या घरांतली एक खोली आम्हांला मिळू शकली. गाणगापूर हे 'दर्शनीय' आहे हे मान्य; पण ते प्रेक्षणीय मात्र मुळीच नाही. तिथे ना एखादे शिल्प, ना एखादी कलाकुसरीची डोळ्यांत भरणारी वास्तु. सगळा सुकाळ तो धुळीचा. झाडापेडांचा वषट्कार असल्यामुळे वारा कोणाला डोलवील आणि कोणाला आंदुळील? एखाद्या आचरट पोरासारखी त्याची नि धुळीचीच सदैव गांठ.

थोडा वेळ प्रवासाचा शीण घालवून आम्ही दत्तमहाराजांची धूळभेट घेण्यासाठी निघालो. पूर्वद्वाराने सभामंडपांत प्रवेश करतांच डाव्या हाताला जे देवस्थान दिसले, त्याला देऊळ असे कांहीं म्हणतां येणार नाही. एका प्रशस्तशा चौथऱ्यावर उभागलेला तो एक छोटासा मठ आहे. दत्ताच्या 'काखे झोळी पुढे श्वान' तसे मागे औदुंबर, पिंपळ असायचेच. वाडी-औदुंबराप्रमाणेच हे क्षेत्रहि श्रीनृसिंहसरस्वती यांच्या वास्तव्याने निर्माण झालेले आहे. तिकडूनच ते इथे आले, इथे कांहीं काल राहिले आणि पुढे श्रीशैल्य पर्वतावर जाऊन तिथल्या पाताळगंगेत गुप्त झाले.

महाराज इथे आल्यावर प्रथम संगमावरच राहत. माणसांच्या पायरवाने मळलेल्या त्या रम्य एकांतस्थळीं ते योगमुद्रा लावून बसत. फक्त माध्यान्हाला भिक्षेसाठी तेवढे गांवांत येत. स्वामीची भिक्षा म्हणजे गृहस्थाची पर्वणी. ज्याच्या पदरी पुण्यसंचय असेल तोच त्या भाग्याचा धनी व्हायचा. लौकिक-दृष्ट्या तो दरिद्री असला तरी महाराज त्याला डावलीत नसत.

एक दिवस असेच एका अकिंचनाच्या दारी जाऊन ते 'ओंभवती' म्हणाले. पण घरधनी चाहेर आला तो कष्टी मुद्रेने आणि रित्या हाताने.

“महाराज, आपण अनुग्रह करायला आलात खरे; पण मी घेऊं कशांत तो ? माझा पदर फाटका—”

“असा उदास कां होतोस ? तुझ्या घरीं म्हैस आहे. मला भांडंभर दूध दिलंस तरी पुष्कळ आहे.”

“काय सांगूं अतिथिदेवा ! ती म्हैस वांझ आहे. केवळ कडव्याला काळ आणि धरणीला भार.”

“असं ? जा. चरवी घेऊन ये. खाली बसून माझ्यादेखत आचळ ओढ तिचे.”

ब्राह्मणाला तें वेडेपण वाटलें. पण एका तपोधन यतीचा शब्द मोडायला नको म्हणून त्यानें त्या म्हशीच्या विसविशीत कासेला हात घातला. आणि काय सांगावे ! एक पाढरी शुभ्र दीर्घ अशी धार भांड्यांत वाजली आणि मग झुरमुळ झुरमुळ सुरू झालें. ब्राह्मणाचें हृदय आश्चर्यानें आणि भांडें दुधानें

फेसाळत ओसंडलें. यतिवर्य संतोप पावले आणि ब्राह्मणाच्या घरीं कायमचें दुभते झाले.

ग्रामाधिकाऱ्याला जेव्हां ही नवलपरी कळली आणि जेव्हां त्यानें 'चक्षुर्वै सत्यम्' खात्री करून घेतली तेव्हां त्याला वाटलें कीं, स्वामी हे साक्षात् ईश्वरी अवतार आहेत. त्यानें संगमावर जाऊन विनीतभावानें स्वामींना प्रार्थिले कीं, 'महाराज, मी आपणाला एक मठ उभारून देतो. आपण तिकडेच रहायला यावें. म्हणजे आम्हांला हरघडी दर्शनाचा लाभ मिळेल. गांवाचें भाग्य उजळेल.' स्वामींनीं ती विनंति मानली. उभारलेल्या मठांत प्रवेश करतांना आधीं त्यांनीं तिथें विघ्नहर गणपतीची स्थापना केली. तोच गणराज आजहि त्यांच्यासमोर आहे. आणि इथून श्रीगैल्यावर जातांना त्यांनीं इथे ज्या पादुका ठेवल्या त्याच सांप्रत त्या मठांत आहेत. या पादुकांच्या दर्शनासाठींच दत्तभक्त पडतील ते कष्ट सोसून इथें धाव घेतात.

वाडीच्या 'मनोहर पादुका' एका काळ्या शिळीवर उभटलेल्या आहेत. इथल्या 'निर्गुण पादुका' ओबडधोबड असल्या तरी स्वतंत्र आहेत. इकडे तिकडे करण्याजोग्या आहेत. त्या वालुकामय असल्यामुळें त्यांना पाद्य, अर्घ्य, अभिषेक हे जलोपचार होत नाहीत. फक्त केशर अष्टगंधादि सुगंधांचें लेपन करून पुढचे पुष्पादि उपचार समर्पितात. शिवाचें लिंग; विष्णूचा शाळिग्राम तसें पादुका हें दत्ताचें प्रतीक आहे. मूर्ति असली तरी पादुकांची खरी पूजा. सर्वसंगपरित्यागी यतीचें पादुकांशिवाय दुसरें काय मागें उरायचें आहे! शिष्यांना, भक्तांना तेंच मग परब्रह्म.

पहांटेपासून इथल्या कार्यक्रमांना आरंभ होतो. प्रथम काकडा आरती करतात. नंतर आदल्या दिवशींच्या महापूजेचे विसर्जन करून जो सालकरी पुजारी असेल तो पूजेला 'केशवाय नमः' म्हणतो. आधीं शाळिग्राम, बाण, दक्षिणावर्त शंख, नरसिंह इत्यादि परिवारदेवतांवर रुद्राभिषेक आणि मग निर्गुण पादुकांना केशरलेपन. दुपारीं महानैवेद्य होईपर्यंत निर्गुण पादुकांचें दर्शन घेतां येते. एकदा महापूजा बांधली कीं पादुका तिच्याखाली झांकल्या जातात. त्यानंतर दर्शन करायचें तें त्रिमूर्तीच्या मुखवट्याचे. आणि तेंहि भिंतीला पाडलेल्या एका लहानशा झरोक्यांतून. सायंकाळची आरती झाल्यावर भालदार, चोपदार, पुजारी, सेवेकरी या सर्वांची सामुदायिक प्रदक्षिणा असते.

इन्दुकोटितेजकिरणसिंधुभक्तवत्सलम्
नंदनाद्रिसुनुदत्तमिन्दिराक्षश्रीगुरुम्
गंधमाल्यअक्षतादिवृन्ददेववन्दितम्
वन्दयामि नारसिंह सरस्वतीश पाहि माम्

हे त्या प्रदक्षिणेचें स्तोत्र. ते सांप्रदायिक असलें तरी शुद्ध नाही. त्यांतलें संस्कृत 'अनुस्वारेण संस्कृतम्' अशाच सदरांतलें आहे. गण-मात्रांचा तर पत्ताच लागत नाही. 'हें अष्टक जो पठण करील तो भवसिंधु तरून जाईल, त्याला दीर्घायुष्य, आरोग्य, संपदा तर लाभेलच; शिवाय सारें ज्ञानहि मिळेल' अशी त्या स्तोत्रपाठाची साग्रसंगीत फलश्रुति जाहीर केलेली असली तरी माझी कांहीं जीभ रेटणार नाही तें म्हणायला. नरसिंहसरस्वतीच्या नांवावर बनलेलें संस्कृत-मराठी पद्यवाङ्मय जवळजवळ याच धर्तीचें आहे. 'नरसिंहसरस्वत्या' काय, 'विश्वंभरिता' काय, 'योगच्छत्या' काय, 'परिपाता' काय, सगळीच मजा आहे. श्रद्धेने पुष्कळदां माणसे आंधळीं होतात, तशीच तीं बहिरींही होत असावीं. नाही तर असलें अशुद्ध अनगड वाङ्मय त्यांनीं भक्तिसाधन म्हणून वषाणुवर्षें असें चोखाळलेंच नसतें. माझी नेहमींची तक्रार आहे कीं, दत्तदिगंबराला शिष्य भेटले, भक्त भेटले, चरित्रकार भेटले, पद्यकार भेटले, सगळे कोणी भेटले. भेटला नाही तो कवि मात्र. या दृष्टीनें राम-कृष्ण खरेखुरे भाग्यवान् !

गुरुवार हा इथला पालखीचा वार. याशिवाय एखाद्या भक्तानें आवश्यक तो स्वर्च केला तर कोणत्याहि वारी पालखी निघू शकते. आम्ही रात्री आठाच्या सुमारास पुन्हा देवळांत गेलों तेव्हां पालखीच्या प्रदक्षिणा चालल्या होत्या. सगळें देवद्वार माणसांनीं फुलून गेलें होते. पालखीपुढें पदें, स्तोत्रें वगैरे पठण चाललें होतें; पण वाद्यांच्या गजरांत आणि सनई-सुरांच्या पैपाऱ्यांत त्यांतलें ब्रह्माक्षरसुद्धा ऐकूं येत नव्हतें. सगळाच गोंधळ आणि गदारोळ. सुकाळ कशाचा असेल तर तो बेशिस्तीचा. अभाव कशाचा असेल तर तो व्यवस्थेचा. ठराविक दिवशीं ठराविक कार्यक्रमांची वेळ वारायची एवढीच काय ती जाणीव. पालखीतून उत्सवमूर्ति मंदिरांत नेल्यावर बाहेरच्या कट्ट्यावर मंत्रपुष्प चालतें तर त्याच वेळीं सभामंडपांत करुणा-त्रिपदी सुरू होते. आलेल्या यात्रिकांनीं हें ऐकायचें का तें ? करुणात्रिपदी

अशा कांहीं पद्धतीनें म्हटली जाते कीं, त्यांत करुणेचा भाव कुठेंच व्यक्त होऊं नये. जणुं देवाला दमदाटी करावी तशा रीतीनें ते शब्दांवर आघात करतात. 'देवा, करुणा न करशील तर पहा आपला विचार!' आमच्या गोव्यांत वेताळाला प्रसादाच्या पाकळ्या लावल्या आणि बराच वेळ झाला तरी त्यांतली एखादीहि झडेनाशी झाली कीं पुजारी असाच देवाला दटावतो. 'देवा, बोल लवकर. उजवी दे. कृपा कर.' मला तीर्थ-प्रसादाची आवड होती म्हणूनच मी त्या कोल्हाळात तासभर जिवाचा घुस्मटमार सहन केला. आमच्या देवस्थानांत सर्वप्रथम कोणती सुधारणा करायला हवी असेल तर ती सेवेकऱ्यांची सामुदायिक शिस्त.

आमचे उपाध्ये मला म्हणाले, 'तुम्ही एकदा माघांतल्या उत्सवाला या. इथला सर्वांत मोठा उत्सव असतो तो.' आणि मग त्यांनीं आम्हांला त्या उत्सवाचें तपशीलवार वर्णन ऐकविलें. माघ वद्य प्रतिपदा ते चतुर्थी या चार दिवसांत इथें हजारो यात्रा जमते. पौर्णिमेच्या दिवशीं पहाटे निर्गुण पादुका विघ्नहर चिंतामणीच्या समोर आणून ठेवतात. प्रतिपदेच्या दिवशीं पादुका-दर्शन हें महत्फलदायक समजलें जातें. सकाळपासून तिसरा प्रहर उलटोपर्यंत दर्शनासाठीं भक्तांची रीघ लागते. नंतर सभामंडपांत परिव्राजकांची पाद्यपूजा झाल्यावर नदीकांठच्या केशवदेवाच्या पटांगणांत भोजनाच्या पंगती बसतात. चतुर्थीला माध्याह्नी देवळात गोपाळकाला झाल्यानंतर महाराज पालखीत बसून भीमास्नानाला जातात. श्रीच्या समागमें सहस्रावधि नरनारी पात्रांत उतरतात. एकाच वेळीं सगळा जनवृंद बुचकळ्या घेऊं लागतो. याच वेळीं कित्येकांच्या मानगुटीवरचीं भुतेंखेतेहि अखेरचे आक्रंदन करून भिवरेचा तळठाव घेतात. नंतर टाळ-मृदंगांच्या घोषांत आणि भजनाच्या रंगांत पालखी परत येते. सुवासिनी लेणी, लुगडीं लेवून महाराजांना ओवाळतात आणि मग अन्नसंतर्पण होऊन हा महोत्सव समाप्त होतो.

सकाळीं उठून आम्ही संगमाच्या वाटेला लागलों. भीमेच्या कांठाकांठांनें जाणारी ती अर्धचंद्राकार वाट दोन मैल भरेल. दोन्ही बाजूंना ज्वारीचीं शेते उभीं होती. हुरड्याच्या कणसांचा सगळीकडे थाट मांडला होता; पण आम्ही चित्ताला अनासक्तीचे पाठ देत त्यांच्यामधून पुढें चाललों होतो. उगवतीच्या सूर्याचे सुवर्णकिरण कणसांतल्या दाण्यांच्या फटींत सांकळलेल्या

दंबबिंदूचे आचमन करीत होते. पौषमासाच्या त्या उग्र थंडीत संगमावर प्रातःस्नान करून उघड्या अंगाने गांवाकडे परतणारे कांहीं कमंडलुधारी तडीतापसी वाटेत भेटत होते.

आणखी भेटत होत्या त्या शेतकरी बाया. पण त्यांची भापा कानडी तर आमची मराठी. त्यांनी 'यावरावर' म्हणून विचारले तेवढेच मला समजत होते. मी शोकात 'पुणे' म्हणून सांगितले. पण त्यांची जिज्ञासा तेवढ्याने कुठली शमायला ! त्यानंतर त्यांनी जे कांहीं पुसले ते पिकापाण्यासंबंधी होतें, का दरधारणेसंबंधी होतें, का आणखी कशासंबंधी होतें तें तर्काने सुद्धा न उमगल्यामुळे माझा शोक एकदम पडला. 'आम्हांला कानडी येत नाही' हे हावभावानी त्यांना कळवून आम्ही पुढे सटकलो. 'आरेभापा' असले कांहीं म्हणत त्यादि आपल्या वाटेने चालत्या झाल्या. कानडी लोक मराठीला आरेभापा म्हणतात. आरेभापा म्हणजे आर्यभापा. द्रविडांच्या उत्तरीसीमेवरचे आर्य म्हणजे मराठेच.

निम्म्या वाटेवर आम्हांला विश्रांतिकट्टा लागला. त्याच्यावर एक लहानशी देवळी आहे आणि पाठीमागे उभ्या असलेल्या वृक्षाने आपला एक स्कंध आडवा करून त्या कट्ट्यावर छाया केली आहे. जवळच्या शेताच्या कुंपणापाशी 'शूद्रशेत' अशी पाटी लावलेली आहे. नरसिंहसरस्वती संगमावर ध्यानधारणेसाठी जातां-येतां इथे थोडा वेळ विसावत. इथेच तो भावार्थी शेतकरी पुढे येऊन रोज आदराने त्यांना नमस्कार करी. त्याचा तो नेम पाहून एक दिवस स्वामींनी त्याला विचारले—

“काय हवंय तुला ?”

“भाझ हे शेत महामूर पिकूं द्या महाराज. दुसरं कांहीं नको.”

शेतकरी अधिक नमला. महाराजांच्या डोळ्यांत एक निराळेच प्राणी चमकले.

“मी सांगेन तें ऐकशील ?”

“ऐकेन महाराज.”

“पहा, कचरशील.”

“मुळीच नाही.”

“ मग मीं दुपारीं परत येईपर्यंत तुझं हें सगळं शेत कापून टाक. ”

“ आज्ञा ! ”

स्वामी पुढें निघून गेले आणि शेतकऱ्यानें विळा पाजळला. त्या हिरव्या रोपांवरून सपासप त्याचा हात फिरू लागला. त्याच्या शीमशेजाऱ्यांनीं त्याचा वेड लागल्याचे ठरवले. बायको धावत येऊन कपाळ पिटूं लागली. पण त्याचा कांहीं हात थांबला नाही. स्वामी दुपारीं परत विश्रांतिस्थळीं आले. पहातात तों शेत निजलेलें आणि शेतकरी नमस्कारासाठीं पुढें आलेला. त्याची ती एकांतिक श्रद्धा पाहून स्वामींच्या मुखांतून आशीर्वाद निघाला; ‘ तुझं कल्याण होईल ! ’

आणि त्यानंतर दोनच दिवसांनीं आकाशाची चाळण फाटली. हत्तीच्या सोंडेसारखा अखंड अनुधार पाऊस सुरू झाला. लागोपाठ चार-पांच दिवस शिवारातलीं पोटरली आलेलीं सगळीं शेतें कुजून माना टाकून पडलीं. पण त्याच पावसानें या शेतकऱ्याच्या कापलेल्या बुडख्यांना नवे धुमारे फुटले. सजीव, सकस आणि लवलव करणारे. जणूं स्वामींच्या कृपेचेच नवोन्मेष. त्या वर्षीं त्या रानांत त्याचें एकट्याचेंच शेत पिकलें. तेंहि इतकें अमाप कीं, आपलीं पेंवे भरूनहि त्यानें एकट्यानें गांवावरचा दुष्काळ निवारला.

आम्ही त्या कट्याला प्रदाक्षिणा घालून जरा तिथे टेकलों आणि पुढें निघालो. तिथून हांकेच्या अंतरावर उभे असलेले मोजकेच उंच वृक्ष शाखाकर हालवून आम्हांला म्हणाले, ‘ सरळ असे आमच्यापार्शीं या. इथेच आहे संगम. ’ तिथें पोंचल्यावर उंच दरडीवरून घसरत घसरत आम्हांला पात्रांत उतरावें लागलें. प्रथम लागली वाळू. ती समुद्रकांठच्या वाळूपेक्षांही सूक्ष्म होती, मृदु होती. ‘ मानापमानांतला ’ लक्ष्मीधर आमच्याबरोबर असता तर त्यानें आपलें सुखावलेलें फोपसें आंग इथे लोळवलें असतें आणि त्यांतच मोक्ष मानला असता. पुढें लागला मातीचा थर. तिचे पोपडे सुटले होते आणि खोबऱ्याच्या तुकड्यासारखे वाळून आंतल्या बाजूला वळले होते. एखादा उचलून चुरडला तर बुक्यासारखें चूर्ण व्हायचें. दगडाचा एक कणही हाताला लागायचा नाही. शिशिराने कृश केलेला भिवरेचा ओघ परतीराच्या अंगानें वहात होता. वर खाली पाहिलें कीं असें वाटे, ही वांकड्या वळणांची भिवरा अदर्शनांतून आलेली आहे आणि अदर्शनांतच विलीन होत आहे.

अवध्या वीस-पंचवीस मैलांवरून आलेली पूर्ववाहिनी अमरजा इथे भीमेला शरण जाते. तिचे पात्र मुखाजवळसुद्धां एखाद्या मोठ्याशा ओढ्यासारखें दिसतें. संगम खरा ; पण तो दोघी बहिणींचा आहे असें वाटत नाही. एखाद्या लाडिक मुलीनें बागडत येऊन आईच्या कमरेला मिठी घालावी तसें तें दृश्य सुकुमार आणि वत्सल दिसतें. अमरजा मिळाली म्हणून भीमेचा कांहीं व्यावहारिक फायदा झाला आहे असें मुळींच नाही. ती नसती तरी अधून मधून दिसणाऱ्या तिच्या निळ्या डोहांत तेवढेंच पाणी राहिलें असतें. तिला लाभ झाला असेल, तर तो एका अन्य प्रवाहाला निजरूप दिल्याचा. केवळ आध्यात्मिक.

आम्हीं तिथे संकल्पपूर्वक स्नान केलें. त्या ठिकाणीं सर्वत्र एकांत पसरला होता. ती निर्जनता मोडणारीं माणसें काय तीं आम्ही दोघेंच. आम्हीच काय बोलूं-सवरूं तें. पलीकडच्या तीरावर कांहीं टिटव्या पाण्याजवळून फिरत होत्या. पण त्यांची नजर होती पाण्यांतल्या मासोळ्यांवर. त्या आमची दखल घेत नव्हत्या. मी मात्र धुतलेलें धोतर वाऱ्यावर फडफडत सोडून त्यांच्या हालचाली न्याहाळीत होतो. त्यांचीं तीं करडीं पिसें, पावलें टाकतांना पुढें झुकणारीं गोंडस शरीरे, मधेंच उंचावणाऱ्या त्यांच्या माना, हें सगळेंच चित्त-वेधक होतें. ज्यांचा पायांचा पिवळा जर्द रंग पाहून मोराला मत्सर वाटतो म्हणतात तो हाच पक्षी. आमचें आवरतें न आवरतें एवढ्यांत एक गृहस्थ सकुटुंब, सपरिवार धडेवरून पात्रांत खाली उतरलें. मीं म्हटलें, 'चला, एवढा वेळ सगळा संगम आमच्या ताब्यांत होता ; आतां आपण तो त्यांच्या स्वाधीन करून निवृत्त होऊं.'

वर येऊन संगमेश्वराचें दर्शन घेतलें. संगमेश्वराच्यासमोरच नरसिंहसरस्वती ध्यानधारणला बसत तें स्थान आहे. त्यांच्या काळीं तिथें एक अश्वत्थ होता. पुढें कांहीं कालानें तो वठला. त्याच जागीं सरदार रास्ते यांनीं लहानसें मंदिर करून त्यांत पादुका आणि लिंग स्थापले आहे. तिथें जवळच धर्म-शाळाहि आहेत. कांहीं सेवेकर्यांनीं गाणगापुरांत राहण्याऐवजीं हें स्थान पसंत केलें आहे. निर्भर एकांत, सरितेचें सान्निध्य, वृक्षांची सावली आणि मोकळा वारा, हें निसर्गाचें सुख-साध्य इथें जसें मिळेल तसें तें गांवांत कुठून मिळणार !

‘स्थिरावली वृत्ति पांगुळला प्राण

अंतरींची खूण पावूनियां’

असा समाधियोग साधायला असलींच पवित्र स्थळें योग्य. 'हरि भोंवे भोंवताला' हा अनुभव साधकाला अशाच स्थळीं मिळायचा. तो एकदां 'जिवाचा गडी' झाला कीं मग हवी कशाला माणसांची संगतसोबत ? खरो-खर मला तें संगमस्थान प्रसादपूर्ण वाटलें.

म्लेंच्छ राजा येउनि वंदी तव पार्यीं

ही घटना याच ठिकाणची. हा म्लेंच्छ राजा म्हणजे बेदरचा बादशहा. बिचारा किती दिवस तरी 'स्फोटका'ने तळमळत होता. श्रींची ख्याति ऐकून तो त्यांची दया मिळवण्यासाठीं निघाला आणि संगमाच्या सीमेंत पाय ठेवतांच त्याचें दुखणें बरे झालें. तसाच तो कुष्ठरोगी नरहरि. त्याला इथेच स्वामींनीं औदुंबराचें शुष्ककाष्ठ शिपायला सांगितलें होते. त्यानें विकल्प न धरतां काम सुरू केलें. स्वामींना पहायची होती ती त्याची श्रद्धा. तें नाणें छन्-छन् वाजणारे आहे हें दिसून येतांच स्वामींनीं कमंडळूंतलें उदक प्रोक्षून त्याला पल्लव फोडले. तें अघटित डोळेभर पाहून नरहरि आपल्या देहाकडे दृष्टि वळवतोतर कुष्ठ नाहीं झालेले. सगळें अंग कसें स्निग्ध आणि सुंदर. जणुं त्याला नवाच जन्म मिळाला. तो औदुंबर तिथें मूळ धरून वाढला होता. आल्यागेल्याला स्वामींच्या सामर्थ्याची साक्ष पटवीत राहिला होता. पण तीस वर्षांमागे भीमरथीला महापूर आला आणि तिनें त्याला मुळासकट उन्मळून देशांतरीं नेलें.

या संगमावर जर वर्षांतून एखादा उत्सव झाला नसता तर तिथले उपाध्ये, सालकरी अरासिकच म्हणावे लागले असते. पण इथें उत्सव होतो आणि तोहि शरदासारख्या प्रसन्न, सस्यश्यामल ऋतूंत. कार्तिक पौर्णिमा हा त्याचा दिवस. सकाळीं श्रीची उत्सवमूर्ति पालखींतून इथें येते. अभिषेक, महानैवेद्य, समाराधना अशा कार्यक्रमांत दिवस निघून जातो. रात्रीं आरती, तीर्थप्रसाद झाल्यावर पालखी गांवाकडे परतते. रात्रीची प्रशांत वेळ, वरून पूर्णचंद्राचा अमृत-वर्षाव, मार्गे पुढें दिवट्या, पलीकडे सगळें गाणगापूर दीपत्कारानें झळाळणारें, वातावरणांत फैलावणारा भजनाचा आणि टाळमृदंगांचा घोष, अशा आनंदोद्वासांत पालखी आपले गोंडे हालवीत चालते. वाटेच्या दोन्ही अंगां रांग धरणाऱ्या ज्वारीच्या रोपांना महाराजांचे जीवनांतलें एकमेव दर्शन घडतें. लांबचीं रोपें नुसत्या प्रकाशालाच मान लववतात. आणि मग पालखी देवळांत येऊन सगळे उपचार होईपर्यंत पहांट फुटते.

संगमाजवळच तो भस्माचा डोंगर आहे. एका काळीं कदाचित् तो शिखर असलेला डोंगर असेल. पण असंख्य भक्त-भाविकांनी मुक्तहस्तानें भस्म नेल्यामुळे आज त्याला चपट्या टेकडीचें स्वरूप आलें आहे. त्याच्यावर जिथें हात घालाल तिथें भस्मच सांपडेल. डिखळ फोडलें तरी तेंहि भस्मरूपच होईल. ती माती आहे का भस्म आहे अशी शंका येईल त्यानें वास घेऊन पहावा. हें स्थान म्हणजे एका काळची यज्ञभूमि असली पाहिजे. चातुर्मास्य, आतोर्याम अशांसारखे बहुसंख्य महायज्ञ अनेक ऋषि-मुनींनीं अथवा सामंत-मंडलेश्वरांनीं इथे सुसंपन्न केले असतील. उगाच का एवढा भस्माचा डोंगर बनूं शकेल ! आवश्यक तेवढें भस्म आम्हीं भरून घेतलें आणि सरळ गांवाचा मार्ग धरला. सूर्यानें डोळे वटारल्याकारणानें आतां रमत गमत जाणें सुखावह नव्हतें.

येतांना गांवाबाहेर एक आधुनिक पद्धतीची धर्मशाळा दिसली. तिचें बांधकाम पुरें होऊन आतां वास्तुशांतिच व्हायची राहिली होती. एका धर्मादाय निर्धीतून ती उभी झाली होती आणि तो निधि एका योगिराजाच्या पुण्याई-तून निर्माण झाला होता. छत्तीस वर्षांपूर्वीची गोष्ट. मोंगलाईतल्याच धर्मबाद नांवाच्या गांवांतून चिदानंदस्वामी नांवाचे एक योगी इथें प्राप्त झाले सहा-सात महिने त्यांचें गाणगापुरांत वास्तव्य होतें. नंतर इथेंच त्यांनीं जलसमाधि घेतली. त्यांचा जडदेह वहात गेला. तो जवळच्याच इटगी गांवीं लागला. तिथल्या पाटलाला त्यांनीं दृष्टान्त दिला की, 'तरंगता देह वर काढून माझी इथे समाधि बांध.' त्यानें त्याप्रमाणें केलें. लोक त्या नव्या समाधीला नवस करूं लागले. आश्चर्यकारकपणें त्यांच्या मनकामना पुऱ्या होऊं लागल्या. ही वार्ता मोंगलाईभर पसरली. नवस आणि दर्शन यांसाठीं तिथें लोकयात्रा सुरू झाली. पुढें पुढें हें प्रमाण इतकें वाढलें कीं, समाधीपुढें फुटणाऱ्या नारळांचें पाणी अक्षरशः भिवरेला मिळूं लागलें. 'मीं देह ठेवल्यावर माझा प्रभाव काय तो तुम्हांला दिसेल' असें चिदानंदस्वामींनीं गाणगापुरच्या पुजाऱ्यांना सांगितलें होतें तें अनुभवास आलें. अवघी सहा महिने ही यात्रा चालली. पण तेवढ्यांत लोकांनीं समाधीपुढें ठेवलेलें द्रव्य सव्वा लाखाच्यावर भरलें. तें गेलें निजाम सरकारच्या तिजोरींत. तिथून तें बाहेर काढायला कांहीं वजनदार सदगृहस्थांना बरीच चिकाटी दाखवावी लागली. आणि तुम्हांला तें सुभाषित ठाऊक आहेच. 'पुस्तकं वनिता वित्तम्' हें एकदां हाताबाहेर गेलें कीं परत मिळणें कठीण. आणि मिळालेंच तरी 'नष्टं भ्रष्टं च

खण्डितम् !' तसाच प्रकार इथेंहि घडला. जी रक्कम खटपट करणारांच्या हातीं लागली ती लाखांतहि कमीच. पण मिळाली तिचा उपयोग त्यांनीं धर्मशाळा बांधण्याच्या कार्मीं केला आहे. ठेकेदार श्री. देशमुख हे तिथें सर्व सुखसोयी करण्यासाठीं झटले आहेत. आतां आमच्यासारख्या यात्रेकरूंना केवळ उपाध्यांच्या ओंजळीनें पाणी प्यावें लागणार नाहीं.

आम्ही देवळांत दाखल होतो तर कट्यावर आणि मंडपांत यात्रिकांचे पूजा-पाठ चालले होते. कित्येक स्त्री-पुरुष हातीं जपमाल घेऊन मंदिरप्रदक्षिणा करीत होते. त्यांतच कांहीं भूतबाधेचीं 'झाडें' हि रेंगाळत फिरत होती. नेमाचे सेवेकरी समोरच्या ओवऱ्यांतून गुरुचरित्र वाचीत होते. त्यांत-लाच कोणी एक कानडी गद्य गुरुचरित्राचा पाठ करीत होता. 'चतुर्विध पुरुषार्थगळु सुलभवागि श्रीनरसिंहसरस्वती—' असें त्याचें तें एका सुरांत चाललेलें वाचन पुरा अर्थ न समजतां हि माझ्या कानांना गोड वाटलें. एवढ्यांत श्रीचा महानैवेद्य आला. भालदारानें इतरांना मज्जाव म्हणून हातांतला रौप्यदंड दरवाज्याच्या चौकटीत तिरका ठेवला. पाठोपाठ कोणी तरी मंदिरांतला शुभ्र शंख बाहेर आणून फुंकला. त्याचा तो दीर्घ नाद ऐकतांच सर्वांनीं पटापटा साष्टांग नमस्कार घातले आणि सेवेकर्यांनीं माधुकरीच्या झोळ्या उचलल्या.

पूर्वद्वारांत कोणी तरी मधुकरीची तयारी ठेवली होती. तिथें एकदम झुंबड उठली. बुभुक्षितांना रांगेंत उभें राहून शिस्तीत माधुकरी घेण्याइतका दम कुठला ! आपली पाळी घेण्यापूर्वीच परात वाजली तर करा काय, या भावनेनें सगळे एकमेकांवर पडत होते. इथें दानशूर धनवंतांनीं अन्नछत्रें, सदावर्तें ठेवलेलीं नाहींत. त्यामुळें ग्रामस्थांच्या घरीं जे काय चार-दोन कण मिळतील ते त्यांना परब्रह्म वाटतात. चतकोर भाकरी किंवा मूठभर भात रांधून वाढणारा परस्थ यात्रेकरू त्यामुळेंच तिथल्या सेवेकर्यांना धर्मावतार वाटतो. घरचें खाऊन सेवा करण्याइतकी ज्यांची ऐपत असेल ते सुद्धां 'गुरुप्रसाद' म्हणून चार घरे मागतात. प्रत्यक्ष नरसिंहसरस्वतींनीं इथें भिक्षाटन केलें म्हणून इथली माधुकरी पुण्यपावन समजली जाते. अनेक दत्तभक्त माधुकरी घालण्यासाठीं म्हणून उपाध्यांकडे द्रव्य पाठवीत असतात. तिथले सेवेकरी अशाच अज्ञात, अपरिचित व्यक्तींच्या दानधर्मावर आपलें जीवन कंठीत असतात. मीं दुपारीं उपाध्यांच्या घरीं महाप्रसाद घेतला आणि पुन्हा एकवार निरोपाचे दर्शन घेऊन दत्तमहाराजांची त्रिस्थळी केल्याचें समाधान अनुभवीत स्टेशन गांठलें.

